

TARTALOM

MAGYAROK ÉS NEM MAGYAROK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (<i>Cholnoky Győző</i>)	665
--	-----

TANULMÁNYOK

KÖRKÉP A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK ÉLETKERETEIRŐL ÉS KULTÚRÁJÁRÓL

Kugler József: A Délkelet-Alföld településhálózatának néhány sajátossága és ennek hatása az etnikai térszerkezet alakulására	666
Hornokné Uhrin Erzsébet: A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata	680
Erb Mária: Akkultúrációs folyamatok és interetnikus kapcsolatok a magyarországi németeknél 1945-ig a magyar jövevényszók tükrében	693
Tóth Ágnes: A kollektív bűnösség elve és a német kisebbség	701
Papp Richárd: A „zsidó mentalitás” terei	711

MŰHELY

Felföldi Enikő: A kisebbségi jogok, a kisebbségek kulturális identitása és a kulturális jogok a nemzetközi jogban	728
Fábi István: A határon túli kutatások egyik új szakmai műhelye, a Márton Áron Szakkollégium	742

KRITIKA

Gönczi Andrea: Magyarok és nemzetiségek az I. világháború első szakaszában – egy nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény tükrében	746
Bindorffer Györgyi: „Az anyaország már rég külföldre vált”	751
Zoltán András: A mai lengyel kisebbségpolitika műhelyéből	755
Bereczki András: Új monográfia Észtország történetéről	760
Gelle Zsóka: Tibet: Mítosz és valóság	764
Szabó Gábor: Nyelvi jogok	766

SZEMLE

NEMZETI TUDAT. NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Európának van jövője (<i>Kádár József</i>)	770
Fassmann, Heinz – Münz, Rainer: Demográfiai tendenciák „keleten” és „nyugaton” az átfogó keleti rendszerváltás előtt és után (<i>Komáromi Sándor</i>)	771
Leclerc, Jacques: Nyelv és nemzeti identitás Kelet- és Közép-Európában (<i>Kakasy Judit</i>)	773
A rendszerváltás gondjai. Szerk.: Braun, Aurel – Barany, Zoltan (<i>Kádár József</i>)	776
Moore, Markéta – Tubilewicz, Czeslaw: Kínai bevándorlók a Cseh Köztársaságban (<i>Kakasy Judit</i>)	779
Zžnevič, N. O.: Az ukrainai cigányok múltja és jelene (<i>Zoltán András</i>)	781
Paleczny, Tadeusz: Kisebbségek Lengyelországban (<i>Futala Tibor</i>)	783
Kruczkowski, Tadeusz: A fehéroroszországi lengyel kisebbség (<i>Futala Tibor</i>)	785
Kanapackë Ľbragën: A fehérorosz tatárok társadalmi beágyazottsága (<i>Zoltán András</i>)	785

Giannakos, Symeon A.: Bulgária macedón dilemmája (<i>Kádár József</i>)	787
Arnszwal, Sven: Az EU kiterjesztése és a balti államok (<i>Kádár József</i>)	788
Aydinli, Ersel – Waxman, Dov: Lidércnyomássá válik egy álom? Törökország belépése az Európai Unióba (<i>Kádár József</i>)	793
Boulanger, Philippe: A terrorizmus ürügyén a kurd kérdésről (<i>Kakasy Judit</i>)	795
Shikaki, Khalil: Megosztott palesztinok (<i>Kakasy Judit</i>)	797
Feillard, Andrée [szerk.]: Demokratikus átmenet Indonéziában (<i>Kakasy Judit</i>)	799
Skawinska, Joanna: Az amerikai patriotizmus (<i>Futala Tibor</i>)	801
Új irányzat a világpolitikában: Latin-Amerika nemzetközi szerepe (<i>Internationale Politik – Kádár József</i>)	802
Mols, Manfred von: Törékeny identitások Latin-Amerikában (<i>Kádár József</i>)	808
Stevens, Willy: Európa befolyása Latin-Amerikára (<i>Kádár József</i>)	810
Grabendorff, Wolf: Nagyító alatt az USA Latin-Amerika-politikája (<i>Kádár József</i>)	811
Bierling, Stephan von: Latin befolyás az amerikai külpolitikára (<i>Kádár József</i>)	812

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Alabán Ferenc: Közösségi kontra személyiségelvű irodalom (<i>Cholnoky Olga</i>)	813
Kraus, Cyril: Messianizmus a szlovák irodalomban (<i>Futala Tibor</i>)	815
Rzońca, Anna – Rzońca, Wiesław: Günter Grass lengyelisége (<i>Futala Tibor</i>)	816
Savinska, L. L.: A podlasiei fehéróroszok irodalmi műveltsége a XV–XIX. században (<i>Zoltán András</i>)	817

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Ostler, Nicholas: Veszélyeztetett nyelvek – elveszett világok (<i>Kádár József</i>)	820
Rudnicka, Sergiusz: A liturgia nyelve és a hívek nyelvi viselkedése az ukrainai katolikusoknál (<i>Zoltán András</i>)	821
Popowska-Taborska, Hanna: Nyelv és identitás a kasuboknál (<i>Zoltán András</i>)	822
Rzetelska-Feleszko, Ewa: Nyelv és identitás kultúrák határán: a lausitzi szorbo (<i>Zoltán András</i>)	823
Polyakova, Yulia: Tatárország – egy igazi kétnyelvűség nyomában (<i>Kakasy Judit</i>)	826
Uhres, Johann: Üzbegisztán: egy nehezen kötelezhető hivatalos nyelv (<i>Kakasy Judit</i>)	827
Stern, Dieter: Orosz alapú pidzsin nyelvek (<i>Zoltán András</i>)	829

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Jung Károly: Egy mondatípus példázata (<i>Cholnoky Olga</i>)	834
Szőke Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyaga (<i>Zoltán András</i>)	835

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Danglová, Ol'ga: A változó szlovák falu etnológiai vizsgálata (<i>Futala Tibor</i>)	838
Novota, Mikuláš: A szlovákság viszonya a titokzatos globalizált kultúrához (<i>Futala Tibor</i>)	839
Varhol, Josif: A kelet-szlovákiai ukránok (<i>ruszinok</i>) múzeuma (<i>Futala Tibor</i>)	841
Bielecki, Zdzisław: Iszlám–keresztény eszmecsere Lengyelországban (<i>Futala Tibor</i>)	841

KISEBBSÉGI POLITIKA

Mathé, Svatoslav: Áldatlan örökség. Szlovák vélemény a Beneš-dekrétumokról (<i>Futala Tibor</i>)	843
--	-----

Fox, Jonathan: Nemzetközi beavatkozás a vallási eredetű etnikai konfliktusokba (Kádár József)	845
Matelski, Dariusz – Sakson Andrzej: Miként kezelte a német kisebbséget a lengyel politika 1989 után? (Futala Tibor)	846
Sulek, Antoni – Stola, Dariusz: A lengyel rendkívüli állapot és a miatta elindult emigráció (Futala Tibor)	848
 KISEBBSÉGI JOG	
Brunner, Georg: Közép-európai kisebbség- és menekültjogi konferencia (Salzburg, 2001) (Komáromi Sándor)	849
Schlütter, Birgit: Jogállamiság Koszovóban ENSZ-gondnokság alatt (Kádár József)	851
 NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Maurer, Trude: Nemzeti vagy nemzet feletti intézmény? – Prága és Csernovic: két kelet-közép-európai német egyetem a Habsburg-Monarchia utolsó évtizedeiben (Komáromi Sándor)	853
Jarosz, Dariusz: A lengyelországi sztálinizmus (Futala Tibor)	855
Serczyk, Władysław: Ukránok a lengyel állam történelmében (Futala Tibor)	856
Łossowski, Piotr: Lengyelországi litván kisebbség 1944 és 1999 között (Futala Tibor)	857
Pičukov, V. P. – Starovojtov, M. I.: A soknemzetiségű homeli régió az 1920–1930- as években (Zoltán András)	858
Kononova, M.: Emigráns orosz diplomaták 1917 októbere és 1924 között (Futala Tibor)	861

TABLE OF CONTENTS

HUNGARIANS AND NON-HUNGARIANS IN THE CARPATHIAN BASIN (<i>Győző Cholnoky</i>)	665
--	-----

STUDIES

PANORAMA ON THE FRAMEWORK OF LIFE AND CULTURE OF MINORITIES IN HUNGARY	
Kugler, József: Some Settlement Network Features in the Southeastern Great Plain and Their Influence on the Development of Ethnic Composition	666
Hornok Uhrin, Erzsébet: Mother Tongue Use of Slovak Intellectuals in Békéscsaba	680
Erb, Mária: Acculturation Processes and Interethnic Relations among Germans in Hungary before 1945 in the Light of Hungarian Loans	693
Tóth, Ágnes: The principle of Collective Guilt and the German Minority	701
Papp, Richárd: Scenes of „Jewish Mentality”	711

WORKSHOP

Felföldi, Enikő: Minority Rights, Cultural Identity of Minorities, and Cultural Rights in International Law	728
Fábry, István: One of the New Professional Research Workshops Abroad, the Márton Áron College	742

CRITIQUE

Gönczi, Andrea: Hungarians and Ethnic Groups in the First Phase of the First World War – In the Light of an Indispensable Sourcebook	746
Bindorffer, Györgyi: „The Motherland Has Become a Foreign Country for Long”...	751
Zoltán, András: From the Workshop of Today’s Polish Minority Policy	755
Bereczki, András: A New Monograph on the History of Estonia	760
Gelle, Zsóka: Tibet: Myth and Reality	764
Szabó, Gábor: Linguistic Rights	766

REVIEW

NATIONAL IDENTITY. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES	
Europe Does Have a Future (<i>József Kádár</i>)	770
Fassmann, Heinz – Münz, Rainer: Demographic Tendencies in „the East” and „the West” before the Comprehensive Transition in the East (<i>Sándor Komáromi</i>)	771
Leclerc, Jacques: Language and National Identity in Eastern and Central Europe (<i>Judit Kakasy</i>)	773
Dilemmas of transition Eds.: Braun, Aurel – Barany, Zoltan (<i>József Kádár</i>)	776
Moore, Markéta – Tubilewicz, Czesław: Chinese Migrants in the Czech Republic (<i>Judit Kakasy</i>)	779
Zěněvič, N. O.: Past and Present of Gypsies in Ukraine (<i>András Zoltán</i>)	781
Paleczny, Tadeusz: Minorities in Poland (<i>Tibor Futala</i>)	783
Kruczkowski, Tadeusz: Polish Minority in Belarus (<i>Tibor Futala</i>)	785

Kanapackë ĭbragën: Social Embedment of Belorussian Tartars (<i>András Zoltán</i>) . . .	785
Giannakos, Symeon A.: The Macedonian Dilemma of Bulgaria (<i>József Kádár</i>) . . .	787
Arnswald, Sven: EU enlargement and the Baltic states (<i>József Kádár</i>)	788
Aydinli, Ersel – Waxman, Dov: A Dream Turning into Nightmare? Accession of Turkey into the European Union (<i>József Kádár</i>)	793
Boulanger, Philippe: About the Kurdish Question on the Pretext of Terrorism (<i>Judit Kakasy</i>)	795
Shikaki, Khalil: Palestinians divided (<i>Judit Kakasy</i>)	797
Feillard, Andrée (Ed.): Democratic Transition in Indonesia (<i>Judit Kakasy</i>)	799
Skawinska, Joanna: American Patriotism (<i>Tibor Futala</i>)	801
A New Trend in World Politics: The International Role of Latin America (<i>Internationale Politik – József Kádár</i>)	802
Mols, Manfred von: Fragile Identities in Latin America (<i>József Kádár</i>)	808
Stevens, Willy: Europe's Influence on Latin America (<i>József Kádár</i>)	810
Grabendorff, Wolf: The Latin American Policy of the USA Viewed through Magnifiers (<i>József Kádár</i>)	811
Bierling, Stephan von: Latin Influence on American Foreign Affairs (<i>József Kádár</i>)	812
 NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Alabán, Ferenc: Literature of Personal versus Communal Inspiration (<i>Olga Cholnoky</i>)	813
Kraus, Cyril: Messianism in the Slovak Literature (<i>Tibor Futala</i>)	815
Rzońca, Anna – Rzońca, Wiesław: The 'Polishness' of Günter Grass (<i>Tibor Futala</i>)	816
Savinskaā, L. L.: The Literary Culture of Belorussians of Podlasie in the 15th-19th Centuries (<i>András Zoltán</i>)	817
 LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Ostler, Nicholas: Endangered languages – lost worlds (<i>József Kádár</i>)	820
Rudnicka, Sergiusz: The Language of Liturgy and the Behaviour of Believers among Catholics in Ukraine (<i>András Zoltán</i>)	821
Popowska-Taborska, Hanna: Language and Identity of the Kasub (<i>András Zoltán</i>)	822
Rzetelska-Feleszko, Ewa: Language and Identity on the Boundary of Cultures: The Lusatian Statues (<i>András Zoltán</i>)	823
Polyakova, Yulia: Tatarstan – On the Trail of True Bilingualism (<i>Judit Kakasy</i>)	826
Uhres, Johann: Uzbekistan: An Official Language Difficult to Be Made Obligatory (<i>Judit Kakasy</i>)	827
Stern, Dieter: Pidgins Based on Russian (<i>András Zoltán</i>)	829
 CULTURE OF MINORITIES	
Jung, Károly: The Parable in a Legend Type (<i>Olga Cholnoky</i>)	834
Szóke, Lajos: The Slavic Material of the Library of the Diocese in Eger (<i>András Zoltán</i>)	835
 RELATIONS OF EAST AND CENTRAL EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES	
Danglová, Ol'ga: The Ethnologic Research of the Changing Slovak Village (<i>Tibor Futala</i>)	838
Novota, Mikuláš: The Relationship of the Slovak People to the Mysterious Globalised Culture (<i>Tibor Futala</i>)	839

Varhol, Josif: The Museum of Eastern Slovakian Ukrainians (Ruthenians) (<i>Tibor Futala</i>)	841
Bielecki, Zdzisław: Islamic-Christian Exchange of Views in Poland (<i>Tibor Futala</i>)	841

MINORITY POLICY

Mathé, Svatoslav: Unfortunate Inheritance. Slovak Opinion on the Beneš Decrees (<i>Tibor Futala</i>)	843
Fox, Jonathan: International Intervention into Ethnic Conflicts of Religious Origin (<i>József Kádár</i>)	845
Matelski, Dariusz – Sakson Andrzej: How Has Polish Politics Dealt with the German Minority after 1989? (<i>Tibor Futala</i>)	846
Sulek, Antoni – Stola, Dariusz: The Extraordinary Situation in Poland and the Emigration It Triggered (<i>Tibor Futala</i>)	848

MINORITY LAW

Brunner, Georg: Central European Conference on the Rights of Minorities and Refugees (<i>Salzburg, 2001</i>) (<i>Sándor Komáromi</i>)	849
Schlütter, Birgit: Constitutionality in Kosovo under UN Guardianship (<i>József Kádár</i>)	851

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Maurer, Trude: A National or a Supranational Institution? – Prague and Csernovic: Two East-Central German Universities in the Last Decades of the Habsburg Monarchy (<i>Sándor Komáromi</i>)	853
Jarosz, Dariusz: Stalinism in Poland (<i>Tibor Futala</i>)	855
Serczyk, Władysław: Ukrainians in the History of the Polish State (<i>Tibor Futala</i>) ...	856
Łossowski, Piotr: Lithuanian Minority in Poland between 1944 and 1999 (<i>Tibor Futala</i>)	857
Pičukov, V. P. – Starovojtov, M. I.: The Multinational Homel Region in the 1920s and 1930s (<i>András Zoltán</i>)	858
Kononova, M.: Emigrant Russian Diplomats between October 1917 and 1924 (<i>Tibor Futala</i>)	861

Magyarok és nem magyarok a Kárpát-medencében

Noha máig nincs érvényes válasz a kérdésre: létezett-e nemzetiségpolitika és egyáltalán nemzetiségi kérdés az államalapítástól kezdve Magyarországon, vagy az etnicitást csak a felvilágosodás, illetve a reformkor eszmeáramlata emelte politikai tényezővé (ld. a Szekfü–Mályusz vitát), de tény, a Kárpát-medencében a hódoltság nyomán megszűnt a magyarság (Mályusznál kb. 80%-os) etnikai dominanciája, a terület ettől kezdve néprajzilag igencsak tarka képet mutatott és mutat továbbra is. *Kugler József* tanulmánya azt mutatja, hogy a folyamat ugyanakkor többirányú: a mai országterület délkeleti régiójának etnikai összetételét és annak változásait vizsgálva kimutatja: egészen a XX. század elejéig az itt élő magyarság egy tömbben élő etnikailag vegyes lakosságot fogott közre, amelyből már csak néhány nyelvi sziget maradt fenn. *Hornokné Uhrin Erzsébet* a békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatát vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a legutóbbi időben öröndetes funkcionális fejlődést mutat a szlovák nyelv, használati köre folyamatosan bővül az egyes élethelyzetekben. Noha eközben a magyar nyelvi kompetencia erősödik, az ellentmondásos helyzet is mutatja: kisebbségbarát környezettel elő lehet segíteni a nemzetiségi nyelvhasználat fejlődését. *Erb Mária* 34 településről és négy nagyobb tájegységről gyűjtött kb. 400, a német kisebbség által átvett magyar jövevényszót. Az anyag tematikai csoportosításából kiderül, hogy az átvett szavak nemcsak a hivatali nyelvhasználatban és a technikai fejlődéssel összefüggő kommunikációban terjedtek el, hanem olyan területeken is, mint az étkezési- és viselkedési kultúra, ruházat, gyermeknyelv. *Tóth Ágnes* tanulmánya egy manapság újra felizzó témát, a kollektív bűnösség és felelősségrevonás kérdését érinti, mégpedig a magyarországi németekkel szemben, a II. világháború után foganatosított intézkedéseket. Miután a magyarság érintett lett mindkét oldalon, érthető a szerző higgadt okfejtése: a németek kollektív felelősségrevonásában mind a külső, mind a belső tényezőknek megvan a maguk szerepe, felelőssége, s ezek nem csökkentik, nem csökkenthetik a másikat.

Budapest, 2002. szeptember 15.

Cholnoky Győző

Kugler József

**A Délkelet-Alföld településhálózatának néhány sajátossága
és ennek hatása az etnikai térszerkezet alakulására**

**Some Settlement Network Features
in the Southeastern Great Plain and Their Influence on the
Development of Ethnic Composition**

In the southeastern part of the country's territory after Trianon, the region surrounded by the Tisza, Maros, and Körös Rivers as well as the frontier, a „pure Hungarian” language area enclosed a population of various ethnicities even as late as the first half of the twentieth century. By today, only a few „language isles” have survived here. Central policies concerning ethnic groups, migration, urbanisation, and the depopulation of rural areas brought about changes, which can be described with census figures. As a result of all this, not only the size of the region's non-Hungarian (primarily Slovak) population but also its territorial situation has changed.

A trianoni országterület délkeleti részén a Tisza, a Maros és a Körösök, valamint az országhatár által közrefogott térségben még a XX. század első felében is a „színmagyar” nyelvterület egy viszonylag jelentősebb kiterjedésű vegyes lakosságú (több nemzetiség által lakott) területet fogott közre, amelyből napjainkra jobbra csak néhány „sziget” maradt fenn, legalábbis statisztikai értelemben (1. ábra). E térség állami-politikai kereteit mindvégig a Magyarországhoz való tartozás határozta (határozza) meg, vagyis ebben az államkeretben mentek végbe az elmúlt háromszáz év etnikai folyamatai, míg a Délkelet-Alfölddel szomszédos történeti tájakon (Partium, Bánság) 1920-tól gyökeres fordulat következett be a magyarság kisebbségi helyzetbe kerülésével, az etnikai folyamatokat telepítéssel, iskolapolitikával egyéb szabályzókkal (adó- és beruházáspolitikával) már az utódállamok politikusai irányították (irányítják). Ugyanakkor elengedhetetlen megismerni részleteiben az említett nemzetiségpolitika „eredményeit” is, vagyis miként zsugorodott össze a határ menti kisebbségi magyar nyelvterület, „olvadtak el” a korábbi magyar nyelvszigetek.

A vizsgált térséget a történeti, a néprajzi, a geográfiai és a szociológiai szakirodalom Dél-Tiszántúlként, Körös–Maros közeként, Délkelet-Alföldként, esetleg Körös-vidékként említi. Ez utóbbi földrajzilag csak részben foglalja magában az említett térséget, illetve hozzászámítják még a Körösökön túli békési és bihari részeket, a Sárétet is. A legismerősebben csengő tájnév azonban a Viharsarok, amit Féja Géza honosított meg a köztudatban 1937-ben megjelent hasonló nevű szociográfiájával. Könyvében a jeles népi író a vidék agrártársadalmáról, a társadalmat feszítő szociális gondokról adott átfogó szügesztív képet, és írta meg kíméletlen kritikáját a nagybirtokrendszerről. A Délkelet-Alföld – eltérően néhány más alföldi tájtól (Bácska, Bánság, Jászság, Kiskunság stb.) – nem képez önálló történeti vagy néprajzi egységet. A vidék sajátos adottságai közül azonban kiemelésre kívánczik, hogy mintegy háromszáz év óta a magyarság mellett viszonylag nagyobb lélekszámú nemzetiségi vagy még inkább nemzetiségi gyökerű népesség is lakja e tájat, és ebből adódóan az itt élők kultúráját a sokszínűség és viszonylagos polgárosultság jellemzi. Településhálózatának pedig meghatározó elemei a mezővárosok

és az abból alakult tanyaközségek, valamint az egykori ún. telepítvényes falvak. A mai közigazgatási beosztás szerint Békés és Csongrád megyéknek a Tisza, a Körösök, a Maros és az országhatár által közrefogott része jelöli ki a vizsgált térség határait, beleértve a Maros és az országhatár közötti egykori torontáli (bánsági) területsávot is.

A térség népességének etnikai és vallási összetételében a XVIII. századi újratelepítés hozott döntő változást. A Körösök vidéke és főleg az attól délre húzódó területek a Kárpát-medence azon részei közé tartoztak, ahol a lakosság a másfél évszázados török uralom alatt, majd pedig az azt követő háborúk során a legnagyobb arányú veszteséget szenvedte el. A megmaradt népesség részben az egykori szultáni hász városokban (Vásárhely, Szeged), részben pedig a folyók menti nehezen megközelíthető, náddal borított mocsaras helyeken élte túl a viharos évtizedeket. A terület újbóli benépesítésében a Harruckern-Wenkheim és a Károlyi család, valamint maga a királyi kamara szerzett elvülhetetlen érdemeket. A török megszállás alól felszabadított országrészek (mint közismert) a bécsi udvar csak a legtrikább esetben ismerte el a korábbi birtokosok jogfolytonosságát. A Habsburgok a hozzájuk hű nemesi családok mellett a hadjáratokban katonaként vagy hadiszállítóként érdemeket szerzett, többségében a birodalom nyugati feléből származó egyéneket részesítették előnyben a birtokadományozások során, sőt a felszabadított területek nem kis részét kamarai birtokként saját kezelésben hasznosították. Az elvadult táj újbóli termővé tételéhez munkás kezekre (jobbágyokra) volt szüksége a birtokosoknak, amit részben a történelmi Magyarország sűrűbben lakott részeiből, részben pedig a Kárpát-medencével szomszédos területekről (a Balkántól a Német Birodalomig) toboroztak. A toborzással egy időben, illetve már azt megelőzően is spontán vándormozgalom indult el a túlnépesedett felvidéki vármegyékből a felszabadított alföldi területek felé. Az új földesurak telepítésszervezőik (impulátorok) révén igyekeztek megállapodni a vállalkozó szellemű családokkal. A vallásszabadság biztosítása mellett többnyire a feudális szolgáltatások könnyítése is részét képezte az egyezségnek.

A középkor évszázadaival hasonlóan a XVIII. század elejétől is elsősorban a folyók menti részek népesültek be, különösen nagy jelentőségű volt e szempontból a vízfolyásokhoz közeli minden magasabb térszín. A korábbi évszázadokkal ellentétben amikor is a településtípusok közül a térségben kisebb lélekszámú falvak voltak a jellemzők, most inkább kevés számú népesebb település jött létre. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy az elvadult tájon, az akkori igen rossz közbiztonsági viszonyok közepette, akár a néhány ezer főből álló közösség nagyobb védelmet jelenthetett. Az újratelepítést követő évszázadban (a szabadságharcot megelőző évtizedekben) is „hiányos” volt a térség településhálózata. A folyóktól távolabbi löszháton, így a kelet-csanádi részekben is viszonylag kevés települést találunk (2. ábra). Ezek benépesítése a településhálózat hiányzó elemeinek a „pótlása” a későbbi évtizedekben a XIX. és XX. században következett be.

A XVIII. századi újratelepítés eredményeként a magyarok mellett más ajkú (etnikumú) népek is a térség lakóivá váltak, ezért a középkorinál változatosabb etnikai térszerkezet alakult ki. A magyarlakta területrészek mellett olyan területsávok is kialakultak, ahol a nem magyar ajkúak alkották a többséget. A nagy népességvesztés ellenére az 1700-as évek végére az Alföld északi és középső sávjában, illetve a vele északon határos hegyvidéki és dombsági területeken a magyarság továbbra is megőrizte jelentős túlsúlyát, jóllehet a magyar nyelvterületet számos helyen (Pest, Szabolcs,) „fellazította” a Felvidékről kiinduló spontán vándormozgalom, aminek során a korábbi szlovák nyelvhatártól délre kisebb-nagyobb szórványok jöttek létre. Ezek a települések azonban nem „tolták el” jelentős mértékben a szlovák nyelvhatárt, inkább csak beleékelődtek a magyar lakosságú tömbbe. Az egykori alföldi szabadalmas területek (Kiskunság, Nagykunság,

Jászság, Hajdúság) lélekszáma is visszaesett a török uralom alatt, illetve az azt követő háborús évtizedekben, és a népesség egy része is kicserélődött, számottevő magyar többségüket azonban nem veszítették el az említett területek. Hasonlóképpen újjáéledtek a magyar lakosságú települések a Tisza két oldalán a Szamosköztől gyakorlatilag a Maros folyó torkolatáig. Ugyancsak megmaradt a magyar etnikum csaknem kizárólagossága a Körösök, pontosabban a Sárrétek vidékén és a Partium nem kis részén is. Így a magyarság jelentős számbeli vesztesége ellenére is legalább részben képes volt „rekonstruálni” a középkori összefüggő magyar nyelvterületet a Kárpát-medence középső részén. Ez a magyar nyelvterület a Tisza bal partján a Körösök és a Maros torkolata közötti részén mintegy 20-30 km szélességben átlépte a térségünk nyugati határát, illetve Makó (1717) és Orosháza (1744) létrejöttével még ki is szélesedett. A Hármas-Körös mentén Kun-szentmárton környéke és a Tiszazug is az összefüggő magyar nyelvterülethez kapcsolódott. A Kettős Körös mentén, a folyó bal partján is számos helységben érvényesült a magyarság túlsúlya. Gyoma, Köröstarcsa és Békés csaknem teljes egészében magyar lakossággal rendelkezett a XIX. század elején, míg Endrődön, Mezőberényben és Gyulán más ajkú népekkel éltek együtt (egy településen) a magyarok.

A Körösök bal partján újraterülpített helységek egy részében a magyarokon kívül tehát más ajkú népeket is találunk. A vidék újjáépítésében a magyarok mellett a szlovákok vettek részt legnagyobb arányban. A XIX. század elején a Hármas-Körös torkolatától délkeleti irányban a Szarvas–Mezőberény–Békéscsaba-vonal jelöli ki szlovákság által lakott nagyobbik délkelet-alföldi területsáv határát. Kevéssé ismert tény, hogy a XIX. század elejétől több mint egy évszázadon át Békéscsaba adott otthont a Kárpát-medence legnépesebb szlovák ajkú közösségének. (Az 1910. évi népszámlálás szerint ugyanis a pozsonyi és kassai szlovákság száma 10 ezer körüli volt, míg a budapesti is alig haladta meg a 20 ezret.) A térség déli részén a XVIII–XIX. század fordulóján a statisztikusok még két jelentősebb szlovák közösséget írtak össze, a csaknem teljesen homogén Tótkomlóst, valamint a szlovák és román lakosságú Nagylakot. Ez utóbbi község Trianon óta Románia része.

A németek, a románok és a szerbek a szlovákoknál jóval kisebb mértékben vannak jelen a XVIII. század óta a délkelet-alföldi településeken. Míg a Bácskában, különösen pedig a Bánátban számos XVIII. századi alapítású német települést, sőt kifejezetten németek által lakott vidékeket (Nyugat-Bácska, Temesvár környéke) találunk, addig térségünkben legfeljebb csak etnikai színfoltként jelentek meg a németlakta települések. Gyula, Elek és Mezőberény német ajkú lakossága a XVIII. században telepedett le, közülük azonban csak Eleken, illetve 1734 és 1857 között önálló „Német-Gyulán” képeztek településen belüli túlsúlyt a németek. E két település lényegében a bánsági és Arad környéki többé-kevésbé összefüggő németlakta területek északi nyúlványának is tekinthető. A XIX. századi alapítású német közösségek (Almáskamarás, Gyoma, Újszentiván, Kübekháza) részben az említett településekről, részben pedig a Bánságból toborzódtak.

A XVIII. századtól, de már korábban is a románság nagyobb számban vándorolt a hegyvidékről (Bihar-hegység) az alföldi területek felé, számos települést hozva létre a Partiumban és kisebb számban az alföldi peremrészekben is. Térségünkben azonban a németekhez hasonlóan csak néhány településen (Gyula, Battonya, Kétegyháza, Újcsanád) éltek nagyobb számban románok az újraterülpítést követő évtizedekben; ezen túlmenően még néhány román ajkú szórvány (Békés, Békéscsaba) is kialakult a XVIII–XIX. század fordulójára főleg a magyarok és szlovákok közé ékelődve.

A szerbek a törökök elől menekülve a XVIII. század végétől jelentek meg nagyobb számban a Kárpát-medence magyarok lakta térségeiben, illetve az elnéptelenedett Bács-

kában és Bánságban. Letelepítésüket a kamarai birtokon és ezzel együtt határőri szolgálatukat a bécsi udvar is szorgalmazta. A Csanád megyei Battonyán és Újcsanádon kívül, az egykoron a Bánsághoz tartozó Szőregen, Deszken és Újszentivánon találunk kisebb-nagyobb szerb közösségeket, általában más etnikumokkal egy településen. A népesebb magyar lakosságú városokban (Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes) pedig az említett időszakban néhány száz fős szerb szórványok is megjelentek, többnyire egy egyházközséget alkotva a még náluknál is elenyészőbb számú más (görög, macedón) ajkú ortodoxokkal.

A XVIII. századi újratelepítést követő évtizedekben (évszázadban) a vidék vallási térképe is lényeges változáson ment keresztül, amit fő vonalaiban joggal jellemezhetünk a protestantizmus megerősödése időszakának. Ugyanakkor kétségtelen tény az is, hogy a török uralmat követő évtizedekben, sőt a későbbiekben is az alföldi katolicizmus egyik fellegváraként Szegedet tartották számon. A ferences szerzetesek szívós munkája eredményeként ugyanis a városban és környékén a reformáció alig vert gyökeret. A Tiszazugtól a Szegedig húzódó jobb parti részek (Csongrád, Kistelek) lakossága csaknem teljes egészében katolikus maradt, ugyanezen folyószakasz bal parti részén azonban (Szentes, Hódmezővásárhely) és a Maroshoz közeli területeken (Makó) a református egyházi szervezet erősödése következett be. Ugyancsak jelentős közösségek vallották magukat helvét hitvallásúnak a Körösök mentén (Gyoma, Mezőberény, Köröstarcsa, Békés, Gyula). Ez a terület szerves folytatása a tiszántúli nagy református tömbnek. A római katolikusok a XIX. század elejéig csak néhány népesebb településen (Kunszentmárton, Békésszentandrás, Endrőd, Elek) alkották a lakosság döntő többségét.

Az újratelepítés után a XVIII. század végére alakult ki Békés megye középső részén (Szarvas–Mezőberény–Békéscsaba) a hozzákapcsolódó Orosházával és a kissé távolabbi Tótkomlóssal együtt a Kárpát-medence egyik legnépesebb evangélikus térsége. A vidék vallási sokszínűségéhez kapcsolódik még a kis számú görögkeleti és görög katolikus közösség is. Az egyes felekezetek (mint közismert) általában szorosan kapcsolódnak egy adott etnikumhoz. A reformátusok (más Kárpát-medencei térségekhez hasonlóan) teljes egészében a magyarok közül kerültek (kerülnek) ki. A görögkeleti (ortodox) hívek pedig leginkább román vagy szerb ajkúak. A térség egyetlen görög katolikus közössége a XVIII. századi alapításakor még román és ruszin volt. A római katolikus és az evangélikus egyház tagjai XIX. század elején még (és részben napjainkban) több etnikumhoz kapcsolódtak. A római katolikus szlovák (Békéscsaba) és az elmagyarosodó szlovák (Endrőd, Békésszentandrás) egyházközségek mellett magyar (Kunszentmárton, Gyula,) és német (Elek) ajkút is találunk. A legnépesebb evangélikus gyülekezetek (Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós) alapítói szlovákok voltak, míg a szintén népes orosházi dunántúli magyarok szervezték meg, Mezőberényben pedig német ajkú egyházközség is alakult.

Az újratelepítést követő évszázadban (és részben természetesen napjainkban) a települések egy része is sokszínű volt etnikai és vallási értelemben. Gyulán római katolikus németek és magyarok, református magyarok, görögkeleti románok éltek (élnek) egymás mellett. Mezőberényt az 1730-as évek óta evangélikus szlovákok és németek, valamint református magyarok lakják. Akadtak olyan települések is, amelyeknek lakosai (főleg a XVIII. században) még egynyelvűek és egyvallásúak voltak. Így Szarvas evangélikus szlovák, Köröstarcsa, Békés református magyar, Elek római katolikus német város volt, bár az utóbbi két településen éltek még román ortodox szórványok is.

A térség településhálózatát alkotó településtípusok közül elsősorban a mezővárosok és az ún. telepítvényes falvak etnikai térszerkezeti vonatkozásai érdemelnek figyelmet. A mezőváros fogalmának történeti-jogi, földrajzi és szociológiai értelmezése egyaránt

használatos, és a honi tudományos életben az e témaköréről folyó több évtizedes vita csaknem könyvtárnyi tanulmány és könyv megírását eredményezte. A szerzők közül elegendő csak Györffy István, Bácskai Vera, Prinz Gyula, Mendöl Tibor, Becsei József vagy Erdei Ferenc nevét említenünk.

A középkori Magyarországon a feudális hierarchiában a mezővárosok a szabad királyi városok és jobbágyszervezetek között foglaltak helyet, és jelentős szerepet játszottak a mezőgazdasági áruterelésben is. A XIV. és XV. században mintegy 800 település alkotta a Kárpát-medence mezővárosi hálózatát. A XVI. és XVII. századi törökellenes háborúk, majd később a Habsburg-ellenes felkelések következményeként a korábban virágzó mezővárosok között az alföldiek többsége is elpusztult. A XVIII. századi újratelepítéstől és főleg a XIX. század második felétől (főleg az Alföldön) módosult formában ismét feléledt e településtípus. A délkelet-alföldi térség északi részén a Szarvas–Békéscsaba–Gyula–Elek-vonalon a Körösök mentén, illetve attól 10–30 km távolságra egy ún. „mezővárosi öv” alakult ki. A nagyhatarú (10–35 ezer hektáros) települések számos középkori falu területét olvasztották magukba, az egykori falunévek jó része pedig külterületi határnévként élt (él) tovább. Egy-egy mezőváros határa, pontosabban annak „alakja” felületesen szemlélve szokatlan, akár ésszerűtlennek is tűnhet. (Szarvas nyugat-kelet irányú kiterjedése a XX. század első felében meghaladta a 20, míg Gyoma északi és déli végpontja közötti távolság pedig megközelítette a 30 kilométert.) Alaposabban vizsgálva a települések földrajzi kiterjedését, abban feudáliskori sőt a későbbi racionális gazdálkodás szempontjai is felismerhetők, mivel mindegyik mezővárosi közösséghez (ha ezt a természeti tényezők lehetővé tették) tartozott folyóvíz, ártéri erdő és legelő, valamint a magasabb térszínen található szállásföld, illetve annak feltörése után kiváló termőképességű szántó. A belterület lakóházai pedig a vízhez közeli magasabb részeken épültek fel. A mezővárosok népessége alapításuktól egészen a XX. század közepéig gyorsan növekedett annak ellenére, hogy egyebek mellett már a XVIII. század második felétől a lakosok folyamatosan költöznek el a vidékről, új letelepedési helyet keresve és találva. (Nyíregyháza 1753. évi újbóli benépesítéséhez a békési szlováklakta települések mintegy 450 családdal, több mint 2 ezer személlyel járultak hozzá.)

A mezővárosi településszerkezet lényeges eleme, hogy népességének egyik része belterületen, míg a másik része (negyede-fele) külterületen élt (él). A feudalizmus gazdálkodási rendjében a határhasználat legtöbb közösség esetében a nyomásos gazdálkodás miatt kötött volt. A belterülethez közel mérték ki ugyanis a nyomásföldet és a belső legelőt, míg attól távolabb 5–10, sőt akár 20 kilométernyire alakították ki az állattartó szállásokat. Az időigényes megközelíthetőség miatt már a 18. század második felében számos ideiglenes épületet, nyári szállást emeltek az akkori gazdák, azaz jobbágysok. A tanyaépítés, a határba való tömeges kiköltözés a jobbágyszervezetek követő években vett nagyobb lendületet, és tartott mintegy száz éven át az 1950-es évekig. A mezővárosok lakossága (magyarok és nem magyarok egyaránt) a XIX. század második felétől jelentősen hozzájárult a „településhiányos” térségek benépesüléséhez, ami a külterület „belakását,” népsűrűségének emelését, vagy akár új települések létrehozását, alapítását is jelenthette. (A tanya jelölésére mind a mai napig az alföldi németek és a szlovákok a szállás szót használják.)

Az első világháború előtti években a népszámlálási adatok alapján jól kirajzolódik az az északnyugat–délkelet irányú területsáv, ahol viszonylag nagyobb számban éltek nem magyar ajkú lakosok is (3. ábra). A „mezővárosi övhöz” kapcsolódnak azok a XIX. századi alapítású (Nagyszénás, Kondoros, Csorvás, Medgyesegyháza, Medgyesbodzás, Almáskamarás stb.) települések is, melyeknek lakossága elsősorban a szomszédos népes

mezővárosokból költözött ki, vagyis az új községek is többé-kevésbé tükrözték (tükrözik) az „anyatelepülések” etnikai-vallási viszonyait. A népesség térségen belüli (és részben a térségen kívüli) mozgását, vándorlását a XIX. második és a XX. század első felében leginkább a földvásárlás, az önálló gazdaság megteremtésének, esetleg növelésének vágya idézte elő. Ez a mentalitás jellemezte természetesen a nemzetiségi lakosságot is, különösen kitűntek szorgalmukkal a szlovákok és a németek. A Békésben élők, köztük a szlovák és német gazdák, vállalkozó szellemű kisemberek is részben a szomszédos településeken próbáltak földet szerezni a nagybirtok felparcellázásakor vagy az eladó kisbirtokok és puszták megvételével, gyakran hitel segítségével (4. ábra). A földvásárlás kisebb mértékben az egyes nemzetiségek területi elhelyezkedését is befolyásolta. Így többek között a békéscsabai és szarvasi szlovákok közül nem kevesen egyre távolabbi településekre költöztek. Az etnikai és kulturális közösségből való kiszakadás általában az asszimilációs tendenciákat erősítette. Ugyanakkor néhány ellenpéldát is találunk. A kincstári birtok felparcellázásakor alapított Medgyesegyházán a békéscsabai szlovákok kerültek többségbe, ahol önálló evangélikus egyházközséget szerveztek, elmagyarosodásuk inkább csak a XX. század harmincas-negyvenes éveitől figyelhető meg. A szorgos gazdaként ismert elekiek is számos környékbeli községben váltak földtulajdonossá, az anyatelepülés római katolikus német közösségéből azonban többnyire nem szakadtak ki. Az újonnan vásárolt birtokon felépített tanyájuk mellett eleki házukat (házrészüket) is megtartván kisebb-nagyobb rendszerességgel keresték fel szülőfalujukat, ápolták rokoni kapcsolataikat, nyelvüket és hagyományaikat.

Az asszimiláció, illetve az etnikai térszerkezet alakulása szempontjából figyelmet érdemel a külterületi (főleg a tanyasi) népesség. A XIX. század második felétől (sőt már korábban is) a tanyák mellett a nagybirtokközpontok (uradalmak) is felépültek a kastélylyal és a hozzátartozó gazdasági épületekkel és cselédlakásokkal együtt. Az itt dolgozó és élő mezőgazdasági munkásréteg mellett gyakorta a Kárpát-medence legkülönbözőbb vidékeiről érkeztek munkát kereső emberek, akik a minimális életlehetőségek reményében vállaltak munkát. Etnikai és vallási szempontból is sokszínű volt az uradalmak népe. Többségük római katolikus magyar volt, de protestánsokat és görög katolikusokat vagy ortodoxokat is találunk közöttük. A magyarok mellett nem kis számú szlovák és román földnélküli vagy törpebirtokos is az uradalomban próbált szerény megélhetést találni. Etnikai szempontból inkább „olvasztókohóként” értelmezhető e sokszínű világ. A magyarok mint közvetítő nyelvnek az elsajátítása és a vegyes házasságok egyaránt a gyorsuló ütemű magyarosodást hozták magukkal.

Sajátosan alakult etnikai szempontból a külterületi (tanyasi) népesség összetétele is. Erdei Ferenc széles körben ismert szociográfiai munkáiban egyik jellemző viszonyként mutatja be a tanyán élők kapcsolatát a „város” belterületéhez. A gazdák életének egyik része, az aktív munkavégzés időszaka kötődik a tanyához, míg gyermekkorukat és utolsó „pihenő” éveiket unokáikat nevelve, már a városi házban töltik el, és ez a nemzedéki váltás folyamatosan ismétlődik. A tanyán élők belterületi kapcsolatai településenként, településrészenként, sőt családonként változatos képet mutattak (mutatnak). A tanyasiak egy része ugyanis különböző okokból gyakorlatilag tartós kinttartózkodásra rendezkedett be már a XIX–XX. század fordulójától, ezért intenzív kapcsolatuk megglazult a belsőséggel. A Mendöl Tibor és Gráfik Imre által elemzett szarvasi sortanyák is ilyen példát mutatnak (5. ábra). A szabályos utcaszerű dűlőút, a lakóház a hozzákapcsolódó gazdasági épületekkel és a körülötte levő telek új típusú beosztása (udvar, veteményes kert stb.) lényegében azt jelzi, hogy a gazda és a családja már élete nagy részét vagy egészét itt élte le, vagyis a sortanyák lényegében kis „faluközösségek” a határban. Békéscsabán is ki-

mutathatók hasonló folyamatok. Mindkét település paraszti társadalma az egykori jobbágyok utódaiból, vagyis a szlovákság soraiból kerültek ki, akik lényegében „belakták” a határt. Az esetleges eladó földeket pedig felvásárolták, így megszilárdulhatott a külterületi etnikai-vallási közösség (1. táblázat).

1. táblázat

Néhány Békés megyei mezőváros bel- és külterületi népességének anyanyelvi megoszlása (1930)

Település	Népességszám	Belterület			
		Ebből			
		magyar	német	szlovák	egyéb
		anyanyelvű			
Békés	17 996	16 851	41	71	34
Békéscsaba	37 647	25 905	203	11 435	104
Mezőberény	10 753	5 804	1803	3 135	11
Szarvas	13 104	10 869	18	2 258	19

Település	Népességszám	Külterület			
		Ebből			
		magyar	német	szlovák	egyéb
		anyanyelvű			
Békés	10 911	9912	127	855	17
Békéscsaba	11 727	4149	17	7496	65
Mezőberény	3 657	2587	394	674	2
Szarvas	12 397	7388	3	4989	17

Szarvas évszázadok óta az alföldi evangélikusok egyik szellemi központja. 1834 óta evangélikus főgimnáziumnak, a századfordulótól pedig az evangélikus tanítóképzőnek adott otthont a város. Tessedik Sámuel tevékenységének köszönhetően a város a honi agrárképzés egyik központjává vált, a középfokú mezőgazdasági oktatást azonban csak az 1920-as években szervezték újjá. A szellemi központtá válás a szarvasi egykoron szlovák ajkú közösség magyarosodását segítette elő. Békéscsaba a XIX. század végére vasúti csomóponttá vált, és ez jótékony hatást gyakorolt gazdasági fejlődésére is. A XVIII. században még csaknem teljesen szlovák lakosságú településen a századfordulótól érezteti hatását az asszimiláció. A magyarosodás folyamata a XX. század elején azonban inkább csak a belterületen élők körében mutatható ki, a tanyavilágban, a zártabb paraszti közösségekben azonban jobban megőrződött a szlovák anyanyelv. A XIX–XX. század fordulóján a csaknem színmagyar Békés külterületi népessége nemzetiségi összetételének kisebb módosulása figyelhető meg, ahol is a szomszédos településekről történő kiköltözés érezteti hatását. A földvásárlás útján magyar környezetbe kerülő szlovák és német család-

dok azonban hosszabb-rövidebb ideig még megtartják korábbi egyházi-gyülekezeti kötdésüket, magyar nyelvtudásuk azonban éppen a magyar szomszédokkal való kommunikáció révén erősödött. A mezővárosok külterületi határrészének elválása révén a XIX. és XX. században számos közigazgatási értelemben vett új település alakult. Jó néhány nemzetiségi (elsősorban szlovák) egykori tanyai közösség önállósult immár kis lélekszámú nemzetiségi faluként (6. ábra).

A Délkelet-Alföld „településhiányos” mezőiségi részeinek benépesítésében jelentős szerepet töltöttek be az ún. telepítvényes falvak vagy kertészközségek. E településtípus a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig jelent meg a viszonylag gyéren lakott alföldi részeken, mindenekelőtt a Bánságban. Egy, a szabadságharc bukását követő évek-ből származó kimutatás szerint az akkori Magyarországon 140 telepítvényes faluban mintegy másfélszázezren éltek. A falvak közel felét (63) Torontálban, több mint harmadát pedig Békés Csanád és Csongrád megyében találjuk.

A telepítvényes falvak, pontosabban a falvak által használt földterület a feudalizmus jogi keretei között ugyanis nem a telki állomány, hanem az allódium részét képezte. A földbirtokosok, köztük maga a kincstár is számos esetben többé-kevésbé hasonló feltételekkel kötött szerződést egy-egy 20–200 családból álló zsellérközösséggel az említett földterületek egy részének hasznosítására. Csanádban, de a Bánságban is jelentős volt e falvak között a dohánytermelő kertészcségek száma. A dohány termesztése speciális szak-képzettséget és munkakultúrát igényelt. Különösen a szegedi kertészek voltak népszerűek a allódiumok tulajdonosai körében, de nem kevés nemzetiségi kertészközség is szerveződött. A XVIII–XIX. század fordulójától a népesebb délkelet-alföldi mezővárosokban is felgyorsult a zsellérré válás folyamata. A zsellércsaládok egy része pedig közösséggé szerveződve, szerződést (kontraktust) kötött a földbirtokossal, hogy az általuk bérbe vett allodiális területen dohányt termesszenek.

Nemzetiségi szempontból elsősorban a négy szlovák alapítású kertészközség (Pitvaros, Ambrózfalva, Csanádalberti és Nagybánhegyes) érdemel figyelmet, amelyek a XVIII. századi alapítású Tótkomlóssal együtt több mint egy évszázadon át az etnikai térszerkezet meghatározó elemeivé váltak, jóllehet (Nagybánhegyes kivételével) a községek szűk határuak – 1200–1500 hektár – voltak. Az asszimiláció azonban a négy telepítvényes község és a szomszédos Tótkomlós közel 20 ezres szlováksága körében kevésbé érezte hatását, mint a békéscsabai vagy a szarvasi közösségben. Az 1815-ben alapított Pitvaros és a 1840-es években telepített másik három szlovák ajkú község lakossága nagyobb részben a korábbi, XVIII. századi alapítású békési és csanádi településekről verbuválódott, akikhez kisebb számban felvidéki szlovák családok is csatlakoztak. Az alapítást követő évtizedekben már erős összetartó közösségként funkcionáltak a falvak. A sakktáblaszerűen kialakított belterületen, viszonylag tágas (0,2 ha) portákon épültek fel a lakóházak (7. ábra). Az egy-egy család tulajdonában levő néhány kat. holdas szántót pedig a lakóházhoz közeli határban mérték ki.

Az 1848. évi jobbágyszabadtítás (mint közismert) csak az úrbéres jellegű földeket, illetve az azokat művelő jobbágységeket érintette. A telepítvényes falvak által bérelt terület ezért továbbra is a földbirtokosé maradt. Az érintettek nyomására azonban az 1873. évi XXII. tc. rendezte a tulajdonviszonyokat, lehetőséget adva a bérlőknek az általuk használt földek megvásárlására, amit csak hosszú, 20–40 éves futamidejű bankkölcsön segítségével tudtak megvalósítani. A XIX. század utolsó évtizedeiben a dohánytermesztés jövedelmezősége csökkent, az egykori kertészek pedig a hagyományos gazdálkodással (gabona, sertés, baromfi stb.) próbálták biztosítani megélhetésüket és előteremteni a törlesztő részleteket. Néhány intenzív növényi kultúra (hagyma, cirok, cukorrépa, kender)

is meghonosodott ugyan a XX. század elejétől, ezek értékesítési lehetőségei azonban ingadoztak. A lakosság szaporodásával a nehezen megszerzett kisbirtok is osztódott, illetve némiképp a helyi társadalom is differenciálódott, földszerzésre azonban inkább csak a tágasabb határú Bánhegyesen nyílt lehetőség.

A csaknem homogén szlovák lakosságú községekben a mindennapi életben (főleg a helyi lakosság egymás közti érintkezésében) az 1940-es évek közepéig a szlovák (táj)nyelv használata általános volt, csakúgy, mint az evangélikus gyülekezetek szertartásain az ócseh egyházi nyelvből fejlődött „biblyicstyina”. A nehéz körülmények között élő gyülekezeti tagok a XIX. század utolsó évtizedeitől alig voltak képesek fenntartani az egyházi iskolákat, ezért a gyerekek többsége a magyar tanítási nyelvű állami iskolákat látogatta, így a felnövekvő fiatalabb nemzedékek a XX. század első felétől (főleg pedig a harmincas-negyvenes évektől) anyanyelvük mellett egészen jól elsajátították az állam nyelvét is. Ez azonban alig érezte hatását a helyi közösség asszimilációjában, inkább a falun kívüli munkavállalást könnyítette meg. Pitvarosról, Csanádalbertiből és Ambrózfalváról ugyanis számos családfo egészítette ki szűkös, földművelésből szerzett jövedelmét idénymunkával a mezőhegyesi ménésbirtokon vagy a cukorgyárban. A Tótkomlós környéki szlovák nyelvszigetet tehát nem az asszimiláció hanem a magyar–csehszlovák lakosságcsere számolta fel, amikor is 1946 és 1948 között Komlósról a lakosság harmada a többi településről pedig fele-negyötöde költözött önként Szlovákiába Galánta és Vágsellye környékére.

Az egykori szintén telepítvényes kertészközség Almáskamarás is megőrizte nemzeti-ségi jellegét a második világháború végéig. A zárt, német ajkú közösség viszonylag sike- resen ellenállt a magyarosodásnak, a negyvenes évek elején azonban (más német közö- ségekhez hasonlóan) az itt élők egy része is csatlakozott a Volksbundhoz. A háború utáni lényegében kollektív felelősségrevonás következményeként a kamarásiak négyötöde Né- metország akkori amerikai megszállási övezetében volt kénytelen új életet kezdeni.

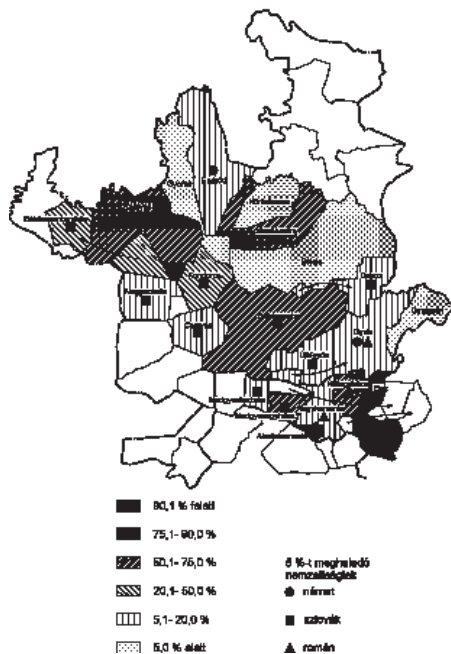
Egy-egy állam, országrész, történeti táj vagy közigazgatási egység etnikai viszonyai- nak-térszerkezetének változásait elemző tanulmányokat elsősorban a népszámlálási ada- tok összehasonlítására alapozzák a szerzők. Ugyanakkor a nemzetiségi, anyanyelvi ada- tok összevetésekor elengedhetetlen a számsorokat befolyásoló különböző tényezők, il- letve azok mértékének részletes elemzése is. Az állami nemzetiségpolitika, az önkéntes- ségből vagy kényszerűségből történő elvándorlások, a városiasodás, a falusi térségek elnéptelenedése egyaránt befolyást gyakorolnak az etnikumok lélekszámára, területi el- helyezkedésére. Elengedhetetlen a térségre, az egyes nemzetiségi településekre vonatko- zó helytörténeti irodalom alapos ismerete éppúgy, mint az esetleges „fehér foltok” levél- tári feltárása. Ugyancsak fontos (mint e rövid összefoglalóból is kiderül) a vizsgált térség településhálózati sajátosságainak, illetve módosulásainak vizsgálata is.

2. táblázat

A délkelet-alföldi térség lakosságának anyanyelvi megoszlása (1910–1949)

	1910	1920	1941	1949
A Délkelet-Alföld népessége	615 440	639 609	699 896	692 838
A népességből magyar anyanyelvű	490 993	533 469	624 492	659 994
A népességből nem magyar anyanyelvű	124 447	106 140	75 404	32 844

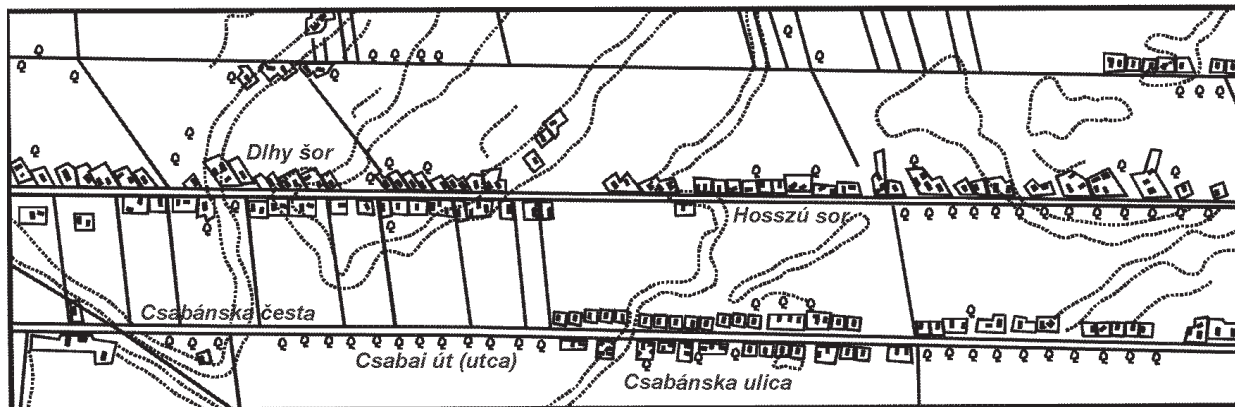
3. ábra. A nemzetiségi (nem magyar ajkú) népesség aránya településenként (1910)



4. ábra. A nemzetiségi lakosság kiáramlása földvásárlás révén Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény és Elek példáján (1867–1918)



5. ábra. Sortanyák Szarvas határában a XIX–XX. század fordulóján



Irodalom

- Balogh István: *Tanyak és majorok Békés megyében a XVII–XIX. században*. Gyula, 1961. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 25. Szerk.: Dankó Imre.)
- Becsei József: *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.
- Erdei Ferenc: *Magyar város*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974. (Harmadik (hasonmás) kiadás)
- Féja Géza: *Viharsarok*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1980. (Az 1937. évi kiadás újranyomása).
- Gráfik Imre: Elpusztult középkori faluk-sortanyák, ill. tanyasorok – újkori tanyaközpontok, ill. faluk. In: *Békési Élet*, 1988/2. sz. 156–176.
- Gyimesi Sándor: A telepítvényes falvak felszabadulása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéből a kapitalizmus korában 1848-1914*. (Szerk.: Szabó István), Bp., Akadémiai Kiadó, –1972. I. köt. 157–206.
- Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. In: *Tér és Társadalom*: 1996/1. sz. 79–94.
- Komoly Pál: *Pitvarosi tanulmányok*. Szeged, 1992. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Mendöl Tibor: *Szarvas földrajza*. Békéscsaba, 1981. (Az 1928-ban Debrecenben megjelent első kiadás alapján.)
- Novák László: *Településnéprajzi tanulmányok*. Debrecen, 1997. (Ethnica kiadványok. Szerk.: Ujváry Zoltán)
- Palugyay Imre: *Békés-Csanád. Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, 1855. Heckenast Gusztáv.
- Szabó István: *A magyarság életrajza*. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. (Az 1941. évi kiadás hasonmása)

Hornokné Uhrin Erzsébet

A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata*

**The usage of the mother tongue among the Slovakian
intelligentsia in Bekescsaba**

The usage of the mother tongue among the Slovakian intelligentsia in Bekescsaba. The thesis is a sociolinguistical analysis based on a questionnaire, an interview, active observation and development analysis which shows the usage of the mother tongue among the Slovakian intelligentsia in Bekescsaba. The examined communication spheres are connected with the family, friends and acquaintances, people's workplaces, free time activities, their cultural and public life and everyday life. This essay is an extract from the results and conclusions of the research. On the basis of the results of the research it can be established that on the one hand the functional development of the Slovakian Language is accompanied by the fact that the functions and usage of a language connected with the process of becoming more advanced have influence on different spheres. On the other hand a kind of bilingual dynamics characterises the process, which is described by a native competence decreasing from generation to generation and a majority competence increasing in inverse ratio to the previous one. This interesting contradictory tendency of the linguistic development proves the hypothesis that with favorable political decisions in promority environment it is also possible to promote the development of the usage of the mother tongue among the ethnic minorities. With the development of the social functions and tasks, the language becomes further stratified and in line with the new functions new linguistic strata come into existence.

Bevezetés

A jelen szociolingvisztikai elemzés nyelvhasználati kérdőív, interjú, részt vevő megfigyelés és dokumentumelemzés alapján mutatja be az 1990-es évek második felének szlovák nyelvhasználatát a békéscsabai értelmiség körében.

Békéscsaba a dél-alföldi szlovákság központjaként kezdeményezéseivel, próbálkozásaiival a múltban és a jelenben is úttörő szerepet vállalt és vállal az anyanyelvi kultúra terjesztésében.

A szlovákság asszimilációja, nyelvi azonosságtudatának gyengülése itt is jelentős mérvű, a városban működő szlovákságot – vagy szlovákságot is – szolgáló intézményrendszer ugyanakkor regionális, több esetben országos jelentőségű. Itt nyert elhelyezést 1990-ben a Szlovák Kutatóintézet, itt adták át 1996-ban a Szlovák Kultúra Házát, az ország két szlovák gimnáziuma közül az egyik a városban található, s működik több mint ötven éve eredményesen. A Megyei Könyvtár, Munkácsy Mihály Múzeum szlovák nemzetiségi bázis feladatokat is ellátó intézmények, lehetőség van a szlovák nyelv tanulására az óvodákban, általános iskolákban, a főiskolán. Békéscsabán működik a legnagyobb létszámú hazai szlovák civil szervezet, a Csabai Szlovákok Szervezete, itt székel a Magyarországi Szlovák Fiatalok Szervezete, s működik szlovák kisebbségi önkormányzat, szlovák nyelvű média is.

* Részletek a szerző PhD-értekezéséből.

A vizsgálat célja a szlovák nyelvhasználati helyzet tudományos elemzésén, az eredmények rögzítésén kívül az, hogy gyakorlati segítséget adjon a szlovák szervezeteknek, önkormányzatoknak, intézményeknek és a felelős állami szerveknek a feladatok megfogalmazásához a nyelvvédelem területén. A nyelvvédelem napjaink igencsak időszerű kérdése, a globalizáció idején valamennyi kis- és közép-, de nagyobb nemzetek nyelvészeit (jobbik esetben politikusait is) foglalkoztató kérdés. A mai integrálódó, globalizálódó világban kíméletlen verseny, harc folyik nyelvek és kultúrák között is. A közeljövőben már eldől, hogy a kisebbségek nyelve, a kis nyelvek és kultúrák képesek lesznek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek a feltételeit az úgynevezett világnyelvek diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni. (Bővebben lásd: Bańczerowski 1998.)

Témaválasztásomnak szubjektív okai is vannak. Békéscsabai lévén belülről ismerem az itteni szlovákság küzdelmét a fennmaradásért, azt a külső és belső megfelelési kényszt, amelynek az itt élő szlovákok képviselői közel 300 éve próbálnak meg eleget tenni. Dolgozatommal tisztelettel kívánok adózni ennek a sajátos kultúrájú városnak, s az ezt megőrizni akaró embereknek, a csabaiaknak.

A megvizsgált kommunikációs szférák: a család, a baráti és ismeretségi kör, a munkahely, a szabadidő, a kulturális és közelet, a mindennapi élet. Fontosnak tartottam külön foglalkozni a kisebbségi lét szempontjából meghatározó intézményekkel, az iskolával, az egyházzal, az egyéb kulturális, tudományos, politikai szervezetekkel, a médiával. A tudományos és publikációs tevékenység az értelmiségi lét természetes velejárója, ezért áttekintése e munkában is elkerülhetetlennek tűnt számomra. Nem tekintettem feladatommak a szlovák nyelvtudás minőségének, fokának tanulmányozását, de az önértékelő kérdéseket feltettem. Érdekelte még a nyelvhez, nyelvjáráshoz való viszony, az anyaországi kapcsolatok, legfőképpen pedig az értelmiség javaslatai a szlovák nyelvhasználat terjedése érdekében. Szándékosan nem vizsgáltam az identitástudatot, az asszimiláció kérdését, ennek ellenére a következtetésekben – számos esetben – nem kerülhettem meg azokat.

A magyarországi szlovák nyelvjárásokat, a magyar nyelv hatását a szlovák nyelvre többen kutatták, így pl. Štolc (1949), Ondrus (1956), Király (1953, 1962, 1965, 1993), Gregor (1975, 1993), Žiláková (1986). Ezek elsősorban dialektológiai munkák voltak, amelyek az irodalmi nyelv és nyelvjárások viszonyát vizsgálták, illetve a magyarországi szlovák nyelvjárásokat elemezték az anyaország nyelvjárástípusaiba való besorolás szempontjából. A magyarországi szlovák népi írásbeliséggel már kevesebb tanulmány foglalkozik (Király 1965; Dedinszky 1974; Janecskó 1979; Gyivicsán 1987). A mai magyarországi szlovák nyelv pedig csak néhány kutató érdeklődését keltette fel. Hiánypótló Gyivicsán Anna kandidátusi disszertációja (1993), tudományos munkássága (1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999) és egyetemi tanári habilitációs előadása (1998), melyek a magyarországi szlovák nyelvszigetek etnokulturális változásaival a kétnyelvű kultúra funkciómodelljeivel foglalkoznak, a nyelv–kultúra–közösség kapcsolatrendszerét tárják fel, s elemzik az anyanyelvi értékvesztés folyamatát.

Zsilák Mária a magyarországi szlovák nemzetiség nyelvének funkcionális rétegződését elemezte több munkájában; a tükörfordításokkal, a magyar nyelvben található szlovakizmusokkal, szépirodalmi alkotások nyelvészeti elemzésével foglalkozott, foglalkozik. (1991, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999).

A jelen munka kiindulópontjaként, közvetlen tudományos előzményeként Gyivicsán Anna munkássága mellett a Zsilák Mária által meghatározott és történetiségében elemzett szlovák nyelvi funkcionális rétegződést tekintem. Az anyanyelv kérdését nem kerülhette meg egyetlen, szlovák nemzetiséggel foglalkozó kutató sem, éppen ezért találhatunk

a nyelvre vonatkozó sporadikus, értékes utalásokat, megállapításokat Krupa András (pl. 1996, 1997, 1998, 1999 stb.), Gombos János (pl. 1994, 1995, 1996 stb.), Tóth István (pl. 1995, 1998 stb.) munkáiban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Jarovinskij Alekszander *A denotatív jelentés elsajátítása magyar–szlovák kétnyelvű gimnazistáknál* címmel napjainkban folytat különböző életkorú, Magyarországon, illetve Szlovákiában élő kétnyelvű gimnazisták körében szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatot (Jarovinskij 1999 a., b.).

A kutatással kapcsolatos néhány elméleti és módszertani kérdés

A szlovák nyelvű kommunikációs gyakorlat megismerésén kívül Gyivicsán Anna és Zsilák Mária kutatásaiból kiindulva arra kerestem a választ, hogy nyelvhasználati szempontból meg lehet-e különböztetni különféle csoportokat az értelmiség körében? Ha igen, melyek ezek? Vizsgáltam azt is, mi jellemző a békéscsabai szlovák nyelv funkcionális rétegződésére.

Érdekelt még – bár ez nem kimondottan nyelvészeti probléma –, hogy eleget tesz-e az értelmiséggel szemben támasztott elvárásoknak ez a kisebbségi réteg.

A vizsgálat célcsoportja az értelmiség volt (az értelmiségről lásd: Huszár 1977, 1990; Böhm 1999; Gramsci 1970; Mennheim 1996). Azért választottam ezt a réteget, mert a kisebbségi értelmiségieknek, így a szlovák értelmiségnek is meghatározó szerepe van a nemzetiségi kultúrák, jelen esetben a magyarországi szlovák kultúra megőrzésében, továbbfejlesztésében, ezzel az asszimiláció lassításában. Az értelmiség nyelvhasználata is, mint minden megnyilvánulása minta, példaértékű, mozgósító erejű.

A disszertáció szociolingvisztikai elemzés. A szociolingvisztika szinte valamennyi módszerét felhasználtam, hogy a szlovák nyelvhasználatot valóságként és a maga sokszínűségében vizsgáljam, illetve mutassam be (a szociolingvisztika módszereiről lásd: Kiss 1995, Giddens 1995, Andorka 1997.) 1995 szeptemberétől 1999 júliusáig kísértem figyelemmel, hogy a békéscsabai szlovák programokon és eseményeken hogyan nyilvánul meg a szlovák nyelv. Több száz politikai, kulturális, iskolai, tudományos stb. – rendezvényen vettem részt, melyeken a résztvevő megfigyelés módszerével, a vizsgált közösség tagjaként gyűjtöttem a nyelvhasználati adatokat. A résztvevő megfigyelés volt a meghatározó módszerem az egyházak, az iskolák és új intézmények nyelvhasználatának kutatásában. Az így szerzett információkat kiegészítettem, illetve ellenőriztem tematikus, irányított interjúkkal, valamint dokumentumkutatással. 22 fővel, a békéscsabai szlovákság meghatározó személyiségeivel készítettem interjút, valamint áttanulmányoztam az írásos dokumentumokat, melyek főként meghívók, levelek, a szélesebb közvéleményhez szóló írásos megnyilatkozások voltak. Dokumentumelemzésen alapul a tudományos és publicisztikai tevékenységet bemutató fejezet, mely az 1999 júliusáig napvilágot látott kiadványokat, cikkeket elemzi.

Kutatómunkám igen fontos részét képezi az a felmérés, amelyet a nyelvhasználati kérdőív alapján végeztem. A kérdőíveket két nyelven, szlovákul és magyarul készítettem el. A kérdőív 106 kérdést tartalmazott, s a személyi adatokon túl szinte valamennyi nyelvhasználati szintre kiterjedt, beleértve az automatizmusokat, a köszönést, számolást, káromkodást, álmodást, imádkozást (a kommunikációs szférákról lásd: Bosák 1995).

Rétegzett mintavétellel dolgoztam, tudatosan kiválasztott mintával. 94 főt kérdeztem meg, s köztük voltak szinte teljes számban a békéscsabai szlovák kisebbségi élet meghatározó személyiségei.

A 94 főből 62% végzett főiskolát, 29%-a egyetemet és 9% középiskolát. Előfeltevéseim s tapasztalataim alapján a főiskolát és egyetemet végzettek száma között nagyobb külön-

ségre számítottam, feltételeztem a főiskolai végzettség nagyobb arányát. Kellemesen lepett meg továbbá az a tény, hogy a 94 megkérdezett 16%-a kétdiplomás. A 100%-os középiskolai végzettséggel rendelkezők 70%-a felsőfokú intézményben folytatja tanulmányait. Bár nem kérdeztem rá külön, de több adatközlőről tudom, hogy jelenleg is tanul. Ezek az adatok több mindent is elárulhatnak. Egyrészt a folyamatos továbbképzés, önképzés, tanulás iránti igényt, másrészt „a többlábon állásra” való törekvést mutatják. Mindkét motiváció pozitívan értékelhető, s a kor kihívásaihoz való törekvést mutatják.

A főiskolák közül a pedagógusképző intézmények, az egyetemek közül a bölcsészettudományi karok vezetnek. A megkérdezettek között mindössze egy teológus, jogász, iparművész, műszaki és kettő közgazdasági egyetemi végzettségű volt (22% a 100%-ból). A főiskolát végzettek 19%-a nem pedagógus szakon tanult. A vizsgálat alapján is megállapítható, hogy a szlovák nemzetiségi értelmiség összetételére a humán – pedagógus – túlsúly a jellemző. Fontos hangsúlyozni, hogy ennek, többek között, az az oka, hogy értelmiségi, felsőfokú képzés szlovák nyelven Magyarországon csak pedagógus-, illetve bölcsészképző intézményekben folyt és folyik napjainkban is. Pedagógus-túlsúlyt eredményezett a történeti háttér és a gazdasági igény.

Részletek a nyelvhasználati kérdőíves felmérés eredményeiből

A nyelvhasználatra vonatkozó kérdéseknél törekedtem a differenciált válaszadás biztosítására, mivel megfigyeléseim és tapasztalataim alapján a kisebbségi létből adódó két-nyelvűség miatt mindkét nyelv használata a jellemző ugyanazokban a kommunikációs szituációkban is.

A következő feleletekből választhattak a megkérdezettek:

A – mindig magyarul

B – legtöbbször, általában magyarul, de néha szlovákul is

C – egyforma gyakorisággal szlovákul és magyarul

D – mindig szlovákul

E – legtöbbször szlovákul, de néha magyarul is.

A kérdőívet két nyelven, szlovákul és magyarul készítettem el. Automatikusan a szlovák változatot adtam a megkérdezetteknek, választási lehetőséget csak akkor kínáltam, amikor elbizonytalanodást tapasztaltam. Ekkor is megkockáztattam a biztató, bátorító megjegyzéseket, – mint pl. „*Hidd el, érteni fogod, nem nehéz*” stb. – melyek néha eredménnyel jártak, s a szlovák nyelvű kérdőívet választották az adatközlők. Erre a „beavatkozásra” azért volt szükség, mivel a magyarországi szlovákok nagy részére – az értelmiség tagjai közül is jó néhányra – a szlovák nyelvhasználatra vonatkozóan a kisebbségi érzés, szégyenérzet a jellemző. A „*Nem tudok én jól szlovákul*” stb. megjegyzések gyakoriak, ha meg akarjuk őket szólaltatni anyanyelvükön. (Bővebben lásd Gyivicsán 1993: 57–58.) Tegyük hozzá, hogy sok esetben nem is alaptalan ez az önkritika. A magyarországi szlovákok tisztában vannak azzal, hogy nyelvtudásuk sok esetben nem felel meg az irodalmi szlovák nyelv normáinak, a minta-normának. (A nyelvi és kommunikációs normákról lásd Bańcerowski 1998: 129–133.) Semmiképpen nem erőszakoskodtam azonban, ha a magyar nyelvű változat mellett döntöttek. Végeredményben a 94 főből 69% a szlovák, 31% a magyar nyelvű kérdőívet töltötte ki. Ez az arány körülbelül megfelelt várakozásaimnak. A szlovák kérdőívet általában, többségében a humán értelmiséghez tartozók választották, akik felsőfokú tanulmányaikat (vagy egy részét) szlovák nyelven végezték, s nagy részük foglalkozásában is használja a nyelvet. A magyar változatot a

nem humán értelmiség tagjai töltötték ki, akiknek – mivel maximum a középiskola befejeztéig tanultak szlovákul –, a nyelvtudásuk bizonytalanabb, s nem ismerik a modern szlovák szókincset, az új kifejezéseket.

A vizsgált kommunikációs szférák közül ebben a tanulmányban a művelődést, szórakozást, a mindennapi magán ügyintézését és a szlovák nyelven való írást és nyelvtudás ön-értékelését elemzem.

A megkérdezettek közül általában magyar nyelven művelődik, szórakozik 51%, 30% főként magyarul, de néha szlovákul is. Egyforma gyakorisággal szlovákul és magyarul 16%, csak szlovákul 3%.

Természetesen szükséges már itt, ennek a kérdéscsoportnak az elején leszögezni, hogy a szlovák nyelven való szórakozás, művelődés nemcsak elhatározás, szándék és igény kérdése, hanem elsősorban a lehetőségeké. Többen megjegyezték – beszélgetésünk során, hogy szívesen fogadnának több szlovák nyelvű – modern-kulturális alkalmat (színházi előadást, filmvetítést stb.). Az **olvasás** feltételei azonban adottak akkor is, ha ezek nem naprakészek a legújabb kiadványokkal, mégis kevesen olvasnak szépirodalmat szlovákul. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az olvasás, a könyv népszerűségének csökkenése általános jelenség. Okai több tényezőre vezethetők vissza, melyek elemzése nem e dolgozat feladata. Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy az adatközlők közül sokan nem jártak szlovák iskolába, nem ismerik a szlovák betűket, nem tudnak szlovákul olvasni. Magyarul olvas szépirodalmat a megkérdezettek 50%-a, általában magyarul, de olykor szlovákul 30%, egyforma gyakorisággal mindkét nyelven 18%, csak szlovákul 1%, többnyire szlovákul, de olykor magyarul is 1%. Szakirodalmat, valószínűleg azért, mert munkájukhoz szükséges, kicsit többen olvasnak szlovákul, a magyar azonban itt is domináns. A megkérdezettek 50%-a magyar nyelvű szakirodalmat olvas, 24% többnyire magyart, de olykor szlovákot is, 23% egyforma gyakorisággal olvas szlovákul és magyarul, 1% csak szlovákul, 2% többnyire szlovákul, de olykor magyarul is.

Szlovák nyelvű **színházi előadásokat, filmvetítéseket** a megkérdezettek szívesen néznének többször is, ha lenne rá módjuk, foglalmazták meg a beszélgetések alkalmával, illetve jegyezték meg írásban a kérdőíveken. Magyar nyelvű filmeket 54% néz, általában magyar nyelvűt, de olykor szlovákot is 39%. Egyforma gyakorisággal mindkét nyelvűt 4%, csak szlovákot 1%, többnyire szlovákot, de olykor magyart is 2%. A színházi előadások esetében hasonló a helyzet. Magyar nyelvű színházi előadásokat 51% látogat, általában magyar nyelvűt, de olykor szlovákot is 38%. Egyforma gyakorisággal szlovák és magyar nyelvűt 2%, csak szlovák nyelvűt 3%, többnyire szlovák nyelvűt, de olykor magyart is 2%, nem választott

4 %

Tudományos ismeretterjesztő előadásokat is általában magyar nyelvűt hallgatnak a csabaiak, ők alkotják a megkérdezettek 56%-át, főként magyar nyelvűt, de olykor szlovákot is 22%. Egyforma gyakorisággal mindkét nyelvűt 15%, csak szlovákot 3%, többnyire szlovákot, de néha magyart is 2%, nem választott 2%. Az *olykor szlovák nyelvűt* is és az *egyforma gyakorisággal mindkettőt* válaszok azt mutatják egyrészt, hogy vannak ilyen programok Békéscsabán, másrészt, hogy van is rájuk igény, mert látogatják őket. A városban a Szlovák Kultúra Háza és a Szlovák Kutatóintézet, néha az iskolák is szerveznek ilyen előadásokat.

A szlovák nyelv jelenlétét, az iránta megnyilvánuló igényt bizonyítják a következő kérdésekre kapott válaszok is, a különböző kulturális, közéleti, szabadidős **rendezvényeken való beszélgetések** nyelve kapcsán. Magyarul beszélget ezeken az alkalmakon az adatközlők 38%-a. Általában magyarul, de olykor szlovákul is szintén 38%. Egyforma gyako-

risággal mindkét nyelven 18%, csak szlovákul 3%, többnyire szlovákul, de olykor magyarul is 3%.

Ezek az adatok a már említetteken kívül ismételten mutatják azt is, hogy a szlovák nyelvű rendezvények, programok nagymértékben hozzájárulnak – a nyelvgyakorlás révén – az anyanyelv-tudás megszilárdításához, ezzel a származástudat, identitástudat megőrzéséhez. A válaszok bizonyítják azt is, hogy informális, kötetlenebb környezetben többen és bátrabban beszélnek szlovákul a megkérdezettek.

A szlovák nyelv szinte teljes kiszorulása figyelhető meg az ügyintézés, vásárlás során és az egészségügyi intézményekben.

A megkérdezettek 87%-a a Városházán, a **hivatalokban** csak magyarul beszél. Általában magyarul, de néha szlovákul is 11%, nem választott 2%. Közülük szinte valamennyien megjegyezték, hogy „zo Šomod'ičkou” (Somogyi Józsefné nemzetiségi referens) az ő példájuk igazolja, hogy ha van a nemzetiség nyelvét is beszélő hivatalnok, akkor hivatalos ügyeket is szlovákul, illetve két nyelven, keveréknyelven intézik az állampolgárok.

A bankban, a postán 98% csak magyarul kommunikál, 1% jelölte meg, hogy olykor szlovákul is, nem választott 1%. **Az orvosával** úgyszintén a magyart használja szinte mindenki (95%), 3% választotta, hogy olykor szlovákul is, és 1% beszél egyforma gyakorisággal szlovákul és magyarul is, nem választott 1%. Az egyik adatközlő megjegyezte, hogy gyermekkorában szlovákul beszéltek az orvossal, mert tudta a nyelvet. A kialakult helyzet okai közül elsőként az asszimilációt felgyorsító modernizációt kell említeni, valamint a közép- és felsőfokú képzés egyoldalúságát.

A vásárlásaikat is magyarul intézik a megkérdezettek; a boltban az adatközlők 90%-a magyar nyelven kéri a szükséges árut, illetve információt. **A piacon** viszont érzékelhető elmozdulás van a szlovák nyelvhasználat javára. Itt az adatközlő vásárlók általában magyarul beszélnek, de olykor szlovákul is (48%), csak magyarul 44%, egyforma gyakorisággal mindkét nyelven 6%, többnyire szlovákul, olykor magyarul is 1%, nem választott 1%. Ennek a helyzetnek valószínű oka, hogy az idősebb korú szlovák lakosságból többen árulnak a piacon, s ők egymás között szlovákul, tótul (csabai tájnyelven) beszélgetnek, így az őket nem ismerők is hamarabb szólítják meg őket szlovákul. (Többen, bevallásuk szerint, az árengedmény érdekében is.)

A magyarországi szlovákok etnikai származástudatához, illetve részben azonosságtudatához kapcsolódik magának az etnikum nevének a kérdése: a „tót”, kontra „szlovák” elnevezés problémája is. Részben a közvéleményben, részben a szakirodalomban is az a vélemény alakult ki, hogy a „tót” elnevezés elsősorban az északi szlovák etnikumtól való különállás kifejezője, s ezt a nyelvszigeti szlovákság önértékelő, önbesoroló értékítélete nemegyszer alá támasztotta. A „tót” népnév azonban nem a „szlovák” megnevezés ellenpólusaként született. Ez az elnevezés mind a magyar politikai, társadalomtudományi irodalomban, mind pedig a szlovák értelmiség magyar nyelvű írásaiban, megnyilatkozásokban már a 18. század végétől a szlovák nép (nemzet) elnevezését szolgálta. (Lásd bővebben Gyivicsán 1993: 55–56.)

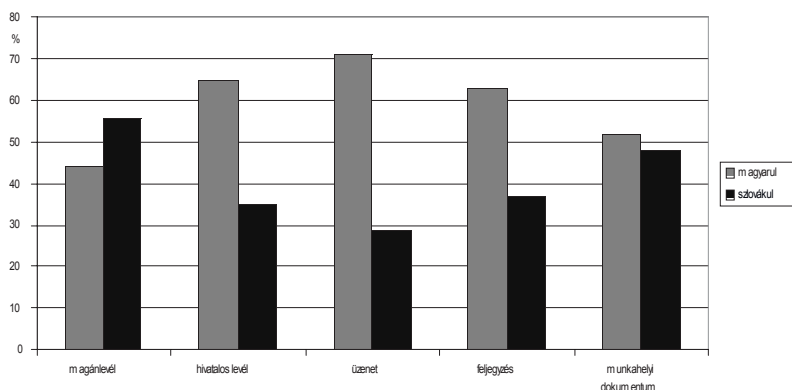
A magyarországi románokra az említett beszédhelyzetekben az alábbi a jellemző (lásd: Borbély 1993: 76–77). A templomi hívótársak (5%) és a házastársak (36,3%) kivételével mindegyik helyzetben a magyar nyelv használata a nagyobb mértékű a románnal szemben (otthon a gyermekkel 55%, munkahelyen a kollégákkal 43,3%, hivatalokban az ügyintézőkkel 80%, piaci árusokkal 68,3%, bolti eladókkal 86,7% beszél magyarul).

Az iskolatársak (56,7%) és orvosi várótermi betegtársak (60%) beszédhelyzetekben a román és a magyar nyelv kizárólagos használata helyett azok esetenként változó használata a jellemző a kétegyházi románok körében.

Bár a magyarországi román nyelv állapota a kutatás tükrében jobbnak tűnik a magyarországi szlovákokénál, a tendenciák azonban hasonlóknak mutatkoznak. A görögkeleti egyház hatása azonban erőteljesebb a román nyelvhasználatra, mint a békéscsabai evangélikus, illetve katolikus egyházé a szlovákokra. A megkérdezettek fele Kétegyházaán a román nyelvet használja a görögkeleti szertartások előtt és után hívótársaival. A román nyelven tartott liturgia pozitív hatása figyelhető meg ebben az esetben, állapítja meg Borbély Anna. Az ő kutatási eredményei is erősítik az anyanyelven tartott rendezvények, programok, misék, istentiszteletek fontosságát a magyarországi kisebbségek körében.

A szóbeli kommunikáció mellett vizsgáltam az írásbelit is. A kapott válaszok alapján megállapítható, hogy az írásbeli szlovák nyelv jelen van mind a magán, mind a társas érintkezés szféráiban. Elsősorban a munkahelyeken 37% ír szlovákul a békéscsabai szlovák értelmiség, kisebb részük publikál (25%), sokan a magánéletben is használják (56%). Az utóbbi magas arány, valószínűleg a Szlovákiába írt levelekre, képeslapokra vonatkozik.

A szlovák nyelven való írás a nyelvtudás egy bizonyos fokának a mutatója, a szlovák írásbeliség pedig az adott közösség fejlettségi szintjét tükrözi, ezért érdekelt ez a kérdés. Magánlevelet szlovákul a megkérdezettek 56%-a, hivatalos levelet 35%, üzeneteket 29%, feljegyzéseket 37%, munkahelyi dokumentumokat 48% ír. Szlovák nyelvű írásbeli dokumentumok az iskolákban, a Szlovák Kultúra Házában, a Szlovák Kutatóintézetben, a kisebbségi önkormányzatnál, szlovák szervezetekben, könyvtárban, múzeumban és a tömegkommunikációs eszközök szlovák szerkesztőségeiben készülnek Békéscsabán. Az



„egyéb” kategóriában szerepeltek a könyvek, tankönyvek, publikációk, fordítások. A kapott válaszok alapján megállapíthatjuk, hogy az írásbeli szlovák nyelvhasználat él a magánéletben és a munkahelyeken is Békéscsabán.

1. ábra. Szlovák nyelven való írás

A szlovák tudományos, illetve publicisztikai nyelv létezését is bizonyítják a publikálásról kapott mutatók. Az adatközlők 25%-a ír szlovák nyelven. Közülük a szerzők 50%-a, az összes adatközlőnek 13%-a általában évente jelentet meg szlovák nyelvű írásokat. Évente kétszer-háromszor teszi ezt 25%, illetve 6%, általában havonta szintén 25%, illetve 6%.

A szlovák nyelvű cikkek, tanulmányok többsége heti- és havi lapokban, a *Ludové noviny*-ban, a *Heti Měřleg*-ben és a *Čabán*-ban jelenik meg (67%, illetve 17%). A magyarországi tudományos-szakmai folyóiratokban (pl. *Národopis Slovákov v Maďarsku, Slovenčinár*) a kérdezettek közül 50%, illetve 13% publikál, szintén 50%, illetve 13% az év-

könyvekben (*Náš kalendár*; *Čabiansky kalendár*), szlovákiai tudományos folyóiratokban, kiadványokban hat (25%, illetve 6%) csabainak jelent meg már munkája, máshol, pl. az evangélikus újságban, kétnyelvű módszertani lapban két személynek (8 %, illetve 2%).

A megkérdezettek közül a legtöbben a *Slovenčinár* módszertani folyóirat oldalain (71%, illetve 18%) és a *Čabán* békéscsabai havilapba írtak-írnak (62%, illetve 16 %), ezt követi az országos *Ludové noviny* hetilap (50%, illetve 13%), majd a *Čabiansky kalendár* (42%, illetve 11%), a *Náš kalendár*ba írnak (20%, illetve 5%), a *Národopis Slovák*ov-ba (12%, illetve 3%), a *Heti Mérleg*-be (8%, illetve 2%).

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy a helyi békéscsabai kiadványoknak meghatározó a szerepük a tudományos-publicisztikai tevékenység megindításában. Jó lenne, ha a szerkesztőbizottságok a folytatásra is ösztönöznék a még csekély tapasztalattal és önbizalommal rendelkező értelmes kezdőket. A szlovákiai tudományos folyóiratokban, kiadványokban publikálók alacsony száma több okkal magyarázható. A hazai szlovák kutatók valószínűleg nem eléggé ismertek (vagy nem elismertek?) a szlovákiai tudományos életben. Megfelelő kapcsolatok, szlovákiai érdeklődők híján nem jellemzőek az anyaországi publikációs lehetőségek.

A következő nagy kérdéscsoport a megkérdezettek **szlovák nyelvtudásával** foglalkozik, részben **önértékelés** (lásd a kérdésről: Gyivicsán 1993: 57–61.), részben a szlovákiaiak értékelése alapján. A válaszadók a négy alapkészséget: a megértést, beszédet, írást, olvasást értékelték – nagyon reálsan és kritikusan.

Az adatközlők nyelvtudásának minőségi vizsgálatát nem tűztem ki célomul, de a nyelvhasználat meghatározó tényezőjének és alapvető feltételének tekintem a biztos és helyes nyelvismeretet, az irodalmi nyelv normáinak megfelelő nyelvtudást, mivel csak így érhető el a magabiztos kommunikáció (lásd a kérdésről: Bańcerowski 1998: 129–133.). Fontosnak tartottam az önértékelést, mivel ez ösztönözhet a továbbfejlődésre. Nem akartam megkerülni a külső értékelést sem, a szlovákiait, mert az sok mindent elárul a tényleges nyelvtudásról.

A megkérdezettek közül sokkal jobban értenek (36%), beszélnek (40%), írnak (40%), olvasnak (35%) magyarul, mint szlovákul. Valamivel jobban értenek (21%), beszélnek (33%), írnak (32%), olvasnak (24%) magyarul, mint szlovákul. Nagyjából egyformán értenek magyarul és szlovákul (33%), beszélnek (17%), írnak (18%), olvasnak (31%). A válaszadók közül senki sem választotta a *valamivel jobban tudok (értek, beszélek, írok, olvasok) szlovákul* választ. Sokkal jobban tudnak szlovákul, mint magyarul (4%). Nem értenek, beszélnek, írnak, olvasnak szlovákul (2%), nem választott 4%.

Ezekből a nyelvtudást értékelő válaszokból több következtetést vonhatunk le. Mindezekelőtt a magyar nyelv dominanciáját figyelhetjük meg mind a négy alapkészség tekintetében, azt mutatják a *sokkal jobban* (36%, 40%, 40%, 35%) és a *valamivel jobban* (21%, 33%, 32%, 24%) válaszok, melyek egyben a megkérdezettek nem normatív szlovák nyelvtudását is bizonyítják.

Biztató viszont, hogy csak (2%) jelölte meg azt, hogy nem tudnak szlovákul, s a nagyjából egyforma nyelvismeretről vallóknak (33%, 17%, 18%, 31%) a magas szintű nyelvtudása. *A sokkal jobban tudok szlovákul, mint magyarul* választ valószínűleg a vendégtanárok adták. A vendégtanárokat a békéscsabai szlovák értelmiség tagjainak tekintem akkor is, ha itt-tartózkodásuk csupán ideiglenes. Elkülönülő, sajátos csoportját alkotják a helyi szlovákságnak. Jelenlétük a szlovák nyelv használatára vonatkozóan pedig jelentős. A kutatás eredményeit lényegesen nem torzítják, mivel a kérdőíves felmérés időszakában összesen ketten dolgoztak Békéscsabán. Hozzájuk sorolhatók azok, akik házasságkötés által telepedtek le hazánkban (szintén két fő).

A valóságos nyelvismeret valóságos, többségi nyelvi környezetben derül ki, a szlovák esetében Szlovákiában, ill. **szlovákokkal folytatott kommunikációban.**

Ha ismeretlen szlovákiai emberekkel beszélnek, a megkérdezettek 54%-a beszédén általában észreveszik, 23%-nál néha észreveszik, 13%-uk beszédén szinte soha nem veszik észre, hogy nem szlovákiai. (Nem válaszolt 10%.) Többen megjegyezték, hogy a magyarországi szlovákokat a magyar akcentusuk miatt azonnal meg lehet különböztetni a szlovákiai szlovákoktól, bár olykor összekeverik őket a szlovákiai magyarokkal.

A „*Miben különbözik az Ön beszéde az Ő beszédüktől?*” kérdésre a legtöbben (45%) a „*kiejtésben*”-t választották. A magyar nyelv hatása az „a” és „e” magánhangzók nyíltabb képzésére, illetve a közép-szlovákiai nyelvjárás hatása a mássalhangzók lágyabb ejtésére érezhető a csabai szlovák nyelven. A válaszadók (23%) megjelölte különbségként az eltérő nyelvtani végződéseket, ragozást, valamint azt, hogy az ő beszédük helytelen, bizonytalan szlovák nyelven. A különbség egyik fontos okának tartják (19%) a szegényebb szókincset, azt, hogy nem tudják magukat olyan szépen, választékosan kifejezni (20%). Néhányuk (8%) megfogalmazta, hogy nyelvjárási elemeket tartalmaz, (5%) régi, archaikus, (4%) nem elég modern, szintén 4%, hogy lassúbb a tempó, 3% nem ismeri az új kifejezéseket, a szakkifejezéseket, szlenget, 2% szerint a csabai szlovákban kevesebb az idegen szó. Érdeemes lenne empirikus kutatással megvizsgálni, elemezni a válaszok igazságtartalmát, mivel önértékelésről, szubjektív értéktételetről van szó.

A válaszok azt mutatják, hogy a csabaiak jól ismerik szlovák nyelvi gyengeségeiket, hiányosságait, hogy valósan ítélik meg nyelvtudásukat.

Összegzés, következtetések

A vizsgálat konkrét tényekkel támasztotta alá a megkérdezettek körében az adott időben a szlovák nyelv használatával, létezésével kapcsolatos mindennapi tapasztalatokat. A magyar nyelv meghatározó, uralkodó volta, dominanciája a kommunikáció minden szintjén a kutatási eredmények ismeretében is elvitathatatlan. A szlovákra a másodnyelv szerepe a jellemző, s ez is az egyes nyelvhasználati szférákban eltérő mértékben és minőségben.

A hipotézist a kutatás az alábbiak szerint pontosította: Békéscsabán az értelmiség körében, a kultúra mindhárom alaprtegében – a magas, az egyházi és a népi kultúrában – jelen van és használatos napjainkban is a szlovák nyelv, de az egyes kommunikációs szinteken igen differenciáltan érvényesül. A békéscsabai szlovák nyelv állapotára az elmentés kétirányú mozgás – az egyidejű fejlődés, illetve visszafejlődés – a jellemző. Fokozatos háttérbe szorulása követhető nyomon a magánszférában és az egyházi életben. A magas kultúrában pedig egyre szélesebb körben terjed, új területeken jelenik meg ismét (média, tudomány, kultúra, üzlet, politika, közigazgatás, felsőoktatás stb.) A szlovák nyelv funkcionális rétegződése tehát egyazon időszakban fokozatosan bővül és szűkül.

A felmérés alapján a 90-es évek második felében Békéscsabán a szlovák nyelv funkcionális rétegződését a következőképpen jellemezhetjük a kommunikációs szférák, illetve a szlovák nyelv össz-kommunikáción belüli százalékos használatának tükrében.

A szlovák nyelvű kommunikáció szférái a 90-es évek második felében Békéscsabán:

Magánszféra átlag: (10%)

Ebből:

- család (14%),
- barátok, ismerősök (9%),
- a mindennapi élet ügyintézői (vásárlás, piac, orvos, hivatali ügyintézés) (4%),
- szabadidő (12%),

- intim szféra (11%).

A közösségi élet szférája átlag: (20%)

Ebből:

- munka, munkahely (19%)

A magas kultúra szférái:

- oktatás (41%),
- művészetek (szépirodalom, színház [12%], egyéb),
- tudományok (25%),
- média (rádió, TV, sajtó) (15%),
- közélet, politika (14%).

Egyházi élet, vallás (5%).

A népi kultúra egyes területei (folklor, népművészet, népi alkotó művészetek, szokások, művészeti öntevékenység) százalékosan nem értékelhetők, mert a kérdőív nem tartalmazott a népi kultúrára vonatkozó kérdéseket. A tapasztalatok alapján azonban megállapítható, hogy a népművészet, népzene, néptánc, népdal, népi díszítőművészet és hagyomány-ápoló tevékenység népes tábornak örvend általában a békéscsabaiak körében, így az értelmiség körében is.

A kapott adatok a közösségi szféra megerősödését mutatják. Ezek az eredmények a nemzetiségükért tenni akaró békéscsabai értelmiség eredményes munkáján kívül a kedvező, ösztönző törvényeknek, jogszabályoknak köszönhetők. A szlovák nyelv jelenléte a legjobban és a leghatározottabban a szervezett oktatásban érzékelhető Békéscsabán. Az óvodától a főiskoláig ki van építve a rendszer. A megkérdezettek átlag 41%-a az oktatási intézményekben beszél szlovákul. Az oktatás után a tudomány következik 25%-os aránnyal. A szép mutató a békéscsabai kiadványoknak, illetve az 1990-ben alapított, kizárólag a magyarországi szlováksággal foglalkozó Szlovák Kutatóintézet hatásának is köszönhető. A békéscsabai szlovák szerzőktől, illetve közreműködésükkel a vizsgált időszakban (1980–1999) 17 önálló, 10 egyéb szlovák, illetve kétnyelvű kiadvány, 21 tankönyv, valamint a Čabiansky kalendár, évkönyv 10 és a Slovenčinár, pedagógiai módszertani folyóirat 7 száma jelent meg. A Szlovák Kutatóintézet megalapítása óta 10 könyvet adott ki, 1993 óta közreműködik a Národopis Slovákov v Maďarsku, néprajzi tanulmánykötet megjelenítésében.

Tetten érhető a szlovák szó Békéscsabán a munkahelyeken is (19%), melyekhez elsősorban az iskolák, a Szlovák Kultúra Háza, valamint a Szlovák Kutatóintézet tartoznak; a médiában (15%) ezeket reprezentálja: – Čabán című havilap; a Csabai Mérleg című várospolitikai lap Národnostná mozaika (Nemzetiségi mozaik) rovata; Čabianska mozaika a Csaba TV-ben; szlovák nyelvű hírek a kábeltelevízióban; a közéleti-politikai életben (14%): – kisebbségi önkormányzat, Csabai Szlovákok Szervezete, a szlovák fiatalok szervezete, valamint a kulturális programokon (12%) a Szlovák Kultúra Háza, a Békési Úti Községi Házak, iskolák, óvodák szervezésében.

A szlovák nyelv nem szorult még ki teljesen a magánszférából sem, generációnként azonban az egyre csökkenő szlováknyelvűség a jellemző. Beszélnek olykor – főként az idősebbek – a családban (14%), bár az asszimiláció, a vegyes házasságok a szlovák nyelv használatát negatív irányba befolyásolják. Élettársával szlovákul csak 7% beszél, gyermekével 4%. Kommunikációs eszközként szolgál időnként a barátok körében (9%), az automatizmusok között is megtalálható még (11%). A felmérés nyelvi attitűdre vonatkozó válaszai, a nyelvhez való többségében pozitív viszony mellett a modern szlovák nyelvismeret iránti igényt is megfogalmazták, melynek elérése érdekében a megkérdezettek tenni is képesek. Nem elhanyagolható a megkérdezetteknek a csabai szlovák kultú-

rához fűződő felelős viszonya, ami a csabai szlovák kulturális és közéletben való részvételben fejeződik ki, s ez az adatközlők többségét jellemezte. A kérdőívek értékes javaslatokat tartalmaznak a szlovák nyelv továbbélésére, használatának kiterjesztésére vonatkozóan.

A szlovák nyelvhasználati szempontból a megkérdezettek az alábbi csoportokra oszthatók: *szlovák nyelvet nem beszélők (2%)*

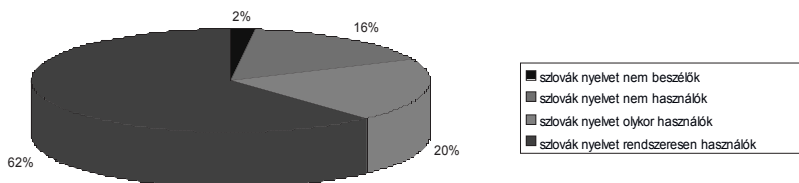
Ebbe a csoportba azok tartoznak, akik már teljesen asszimilálódtak, elveszítették nemzetiségi öntudatukat, elődeik nyelvét, kultúráját.

szlovák nyelvet nem használók (16%)

Ebbe a csoportba tartoznak azok, akik csak kicsit értik a nyelvet, többségük nem járt szlovák iskolába, gyerekkoruk óta szinte nincsenek vele kapcsolatban, nem vagy csak nagyon ritkán járnak különböző szlovák rendezvényekre, programokra, a jelenben a szlovák nyelv szinte semmilyen szerepet nem játszik már az életükben.

a szlovák nyelvet olykor használók (20%)

Ebbe a csoportba azok tartoznak, akiknek munkahelyükön nincs szükségük szlovák tudásra, de a magán szférában, illetve a társas érintkezéseik alkalmával beszélnek még olykor szlovákul. Ez a réteg még aktivizálható, megnyerhető a szlovák nemzetiség számára.



a szlovák nyelvet rendszeresen használók (62%)

Ebbe a csoportba azokat soroltam a megkérdezettek közül, akiknek foglalkozásuk gyakorlásánál elengedhetetlenül szükségük van a szlovák nyelvismeretre és/vagy rendszeresen vesznek részt a szlovák közélet, kulturális élet eseményein.

2. ábra. Szlovák nyelvhasználati csoportok

Nyelvhasználati szempontból a humán- és reálértelmiség megkülönböztetésének hipotézise helyesnek, helytállónak bizonyult. A humán értelmiséghez tartozók vannak többségben (86%), iskoláztatásuk során elsajátították az irodalmi nyelvet, munkahelyükön rendszeresen használják, részt vesznek a kisebbségi kulturális és közéletben. Nyelvhasználatuk ezért modernebb, s nyelvhelyességi szempontból is kevesebb kívánnivalót hagy maga után. A munkájukhoz szükséges szakterminológiát, többé-kevésbé ismerik. Nyelvtudásuk, nyelvi biztonságuk az iskolai végzettségükkel egyenes arányban nő.

A reálértelmiség tagjai (14%) felsőfokú végzettségüket döntő többségükben magyar nyelven szereztek, ezért foglalkozásuk szakterminológiáját csak nagyon kevesen ismerik. A nyelvet sokan a családban sajátították el, azért a csabai szlovák nyelvjárást tudják többé-kevésbé biztonsággal. Akik általános, esetleg középiskolai tanulmányaikat szlovák iskolában végezték, s azóta nem gyakorolták a nyelvet, szintén bizonytalanok, azért inkább

nem beszélnek szlovákul. A csabai szlovák nyelvjárás nem elégíti ki e réteg modern érintkezés iránti igényét, ezért azt inkább a családban, szűk ismerősi, baráti körben használják. Kevesen vannak, de akadnak, akik önképzéssel elsajátították az irodalmi nyelvet, és keresik a kapcsolatot a szlovák nemzetiséggel.

Összefoglalva tehát a kutatási eredmények alapján megállapítható egyrészt a csabai szlovák nyelv funkcionális fejlődése, a nyelvhasználat tökéletesedésének folyamata, funkcióinak bővülése a különböző szférákban. Másrészt jellemző rá egy olyan kétnyelvűség-dinamika, amelyet generációról generációra csökkenő szlovák anyanyelvi s az ezzel fordított arányban növekvő többségi, magyar nyelvi kompetencia jellemez. Ez az érdekes ellentmondásos nyelvi fejlődési tendencia bizonyítja továbbá azt is, hogy kedvező politikai döntésekkel, kisebbségbarát környezettel a nemzetiségek nyelvhasználatának fejlődését is elő lehet segíteni. A társadalmi funkciók és feladatok fejlődésével a nyelv tovább rétegződik, s az új funkciók szerint új nyelvi rétegek jönnek létre.

Végezetül a kutatás eredményeinek tükrében a békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatát a következőképpen jellemezhető. A magyarországi szlovákok – köztük a békéscsabaiak is – anyanemzetüktől elszakadva magyar társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyok között élnek. Gondolkodásukban, nyelvi világképükben, szemléletükben ezek a magyar viszonyok tükröződnek. Az elsődleges szocializáció útján már kevesen sajátítják el a szlovák nyelvet – szlovák anyanyelvűnek 49% vallotta magát. Főként másodlagos és időnként harmadlagos szocializáció során tanult meg szlovákul a megkérdezettek döntő többsége. A békéscsabai szlovák nyelv eltér a Szlovákiában használt állami nyelvtől, hiszen az eltérő társadalmi-gazdasági körülmények szükségszerű következményeként jelentkeznek különbségek, eltérések a nyelvhasználatban is. A magyarországi szlovák nyelv a szociolingvisztika terminológiája szerint a szlovák nyelv állami, illetve nemzeti nyelvváltozata. A szlovák nyelv magyarországi változatára jellemző a magyar államnyelv dominanciája. A szlovákiai és a magyarországi szlovák nyelvhasználat különbségei túlnyomórészt a szókészletben és a frazeológiában, illetőleg a hivatalos, valamint a szaknyelvi nyelvhasználatban jelentkeznek.

A köznyelvnek, a szaknyelvnek, a szlengnek kisebb a használati aránya, a nyelvjárási elemeknek viszont nagyobb. Több a csabai szlovákban a köznyelvtől eltérő regionális elem, és több a megőrzött régiség. Jóval kevesebb a nagyobb figyelmet kiváltó nyilvános kommunikáció szlovák nyelven, s jóval gyakoribb a kisebb figyelemmel kísért informális, családias, kötetlenebb nyelvhasználat kisebbségi körülmények között. A szlovák irodalmi és köznyelvnek gyenge a hatása, a magyar nyelv viszont annál erősebb. Megfigyelhetjük ezt a különböző nyelvhasználati szinteken, főként a jövevényszavakban, tükörfordításokban, idegen szavakban, s egyéb interferencia-jelenségekben. Napjaink nyelvi interferencia-jelenségeinek vizsgálata ezért a kutatók előtt álló egyik legfontosabb feladat. A békéscsabai szlovák értelmiség célja a kiegyensúlyozott szimmetrikus kétnyelvűség fokozatos elérése, a jelenlegi, zömében aszimmetrikus kétnyelvűség, a zömében félnyelvűség, kevertnyelvűség meghaladása. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy az említett kétnyelvűség a diaszpóra kétnyelvűsége, hogy diglosszia a szlovákiai szlovákhöz és a magyarországi magyarhoz viszonyítva érvényesül. Nyilvánvaló és egyértelmű funkció- és presztízskülönbség van a szerepkörök és használati szintek között. Békéscsabán azonban lassan tovább növekszik a szlovák nyelv presztízse. Ezt igazolják „*A szeretne-e jobb szlovák nyelvtudással rendelkezni?*” kérdésre adott válaszok, hiszen igennel felelt a megkérdezettek 81%-a. A szlovák nyelvhasználat területén elért eredmények elvitathatatlanok, a disszertáció a dokumentumok összegyűjtésével,

felsorakoztatásával, a nyelvhasználati kérdőívek és a közvetlen megfigyelés útján szerzett tapasztalatok elemzésével a fő célkitűzés mellett ezt a tényt kívánta bizonyítani.

Epilógus gyanánt említést érdemel, hogy a tanulmányban bemutatott 1999-es állapot, a békéscsabai szlovákok nyelvi–kulturális állapota azóta is egyenletesen javul. Számos további eredmény rögzíthető, mely a néhány veszteségként értékelhető ténnyel együtt egy összehasonlító utóvizsgálat elvégzését indokolná.

Irodalom

- Bosák, J.: 1995. Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Ondrejovič Slavov-Šimková Mária (red.): *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolingvistica Slavica I.* VEDA Bratislava. 25.
- Gyivicsán A.: 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség.* Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Gyivicsán A.: 1995. Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? In: Kassai I. (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat.* MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 57–65.
- Hornokné U. E.: 2000. *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználat.* PhD. értekezés.
- Kiss J.: 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzetiségi Tankönyvkiadó, Budapest.
- Krupa O.: 1996., 1997., 1998. *Kalendárne obyčaje I–II–III. Slovenský výskumný ústav,* Békésska Čaba.
- Krupa A.: 1999. *A népi kultúrák és a kétnyelvűség viszonya a délkelet-alföldi szlovákoknál.*
- Ondrus, P.: 1956. *Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike.* Vydavateľstvo Bratislava, SAV.
- Štolc, J.: 1949. *Nárečia troch slovenských ostrovov v Maďarsku.* Bratislava, Vydavateľstvo SAV-u.
- Zsilák M.: 1991. A magyarországi szlovákok nyelvéllapotáról és kétnyelvűségéről. In: Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében,* Széchenyi Társaság, Budapest. 53–62.
- Zsilák M.: 1993. A délföldi szlovák nyelvjárások funkcionális rétegződése. In: Hegedűs Rita – Körösi Zoltánné – Tarnói László (szerk.): *Hungarológia 3.* Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest 1993. 180–187.
- Žiláková M.: 1995. Vplyv Békésskej Čaby ako kultúrneho centra na jazyk dolnozemských Slovákov. In: O. Krupa (red.). *275 rokov v Békésskej Čabe.* Békésska Čaba. 34–35.

**Akkulturációs folyamatok és interetnikus kapcsolatok
a magyarországi németeknél 1945-ig a magyar jövevényszók
tükrében¹**

**Acculturation Processes
and Interethnic Relations among Germans in Hungary before
1945 in the Light of Hungarian Loans**

Acculturation means adaptation to new or changed circumstances of living and a variegated process of integration. Although it is a phenomenon that can be examined with respect to individual lives as well, the research of this field is concerned usually with larger communities, with entire ethnic groups – in our case, with Germans living in Hungary. The author gathered the data, about 400 Hungarian loans that the German minority adopted, from 34 settlements and four larger regions. The thematic distribution of the words is: 1. Culinary culture; 2. Clothing; 3. Behaviour culture; 4. Swearwords; 5. Agriculture and animal husbandry; 6. Scientific and technical development; 7. Official and military language; 8. The language of children, games.

Az akkulturáció az új vagy megváltozott életkörülményekhez való alkalmazkodás, beilleszkedés sokszínű folyamatát jelenti, és noha egyéni, szinguláris sorsok, életrajzok esetében is vizsgálható jelenségről van szó, az ilyen tárgyú kutatások mégis túlnyomórészt nagyobb közösségekre (pl. faluközösségekre), illetve egész népcsoportokra vonatkoznak és koncentrálnak.

Az akkulturációs folyamatok és stratégiák szempontjából kiváló kutatási terepet jelentenek a nemzeti és etnikai kisebbségek, hiszen az alkalmazkodás, a beilleszkedés egymástól eltérő nyelvek és kultúrák huzamos, nem ritkán több száz éves együttélésének nem csak természetes velejárója, hanem ezen túlmenően – már csak a közvetlen, földrajzi-horizontális egymásmellettiesség okán is –, igen sok esetben szükségszerű következménye is – mind a kisebbségek és a többségi, befogadó nemzet, mind pedig a kisebbségek egymás közti viszonylatában. Az akkulturációban kulcsfontosságú közvetítőszerpük van az egyes népcsoportok közötti kontaktusoknak, interakcióknak és interetnikus kapcsolatoknak, melyek konkrét, elsősorban, de nem kizárólag az anyagi kultúra területén megnyilvánuló sokszínű kölcsönzési, azaz átadási-átvételi folyamatokban is megnyilvánulnak. Ezeknek szó szerinti igen beszédes és sokatmondó tanúi a jövevényszavak, mivel a tapasztalatok szerint az átvevő népcsoport az újonnan integrált valóságtartalmakkal együtt nagyon gyakran azok megjelölését is átveszi az átadó népcsoport nyelvéből. Előadásomban egy hazai kisebbségi népcsoport, a hódoltság után idetelepített németek, német nyelvszigetek példáján vizsgálom az akkulturációt és az interetnikus kapcsolatokat azok nyelvi lecsapódása alapján. A műfaji korlátokra tekintettel nincs lehetőség e helyütt

¹ Jelen cikk a szerző a *Változások a Kárpát-medence tér- és identitásstruktúráiban* címmel 2002. május 30–31-én a MTA Kisebbségkutató Intézete által rendezett konferenciára készített előadásának szerkesztett változata.

egy átfogó, mindenre kiterjedő elemzésre, ezért csak a jellemzőbb folyamatokra szeretnék rávilágítani.

A török kiűzése után, a főként a XVIII. században császári és magánföldesúri újránépítési akciók keretében dél- és középnémet területekről Magyarországra telepített németiség itt az új, szokatlan életkörülmények igen sok szintjével és formájával szembesült, amelyek hol több, hol kevesebb szükségszerűségből adódóan potenciális integrálódási felületeket nyújtottak: nemcsak a nyelvi környezet volt idegen számukra – többszörösen is, hiszen új hazájuk etnikai térképe igen színes volt –, hanem az őket immár körülvevő szellemi, tárgyi és gazdálkodási kultúra, az állami berendezkedés, a szociális viszonyrendszerek és társadalmi viselkedési formák, sőt a klíma és részben ezzel összefüggésben a flóra és a fauna is. Az új körülményekre és kihívásokra adott válaszok egyik fontos és összetett forrásanyagát képezi az a négyszáz, a magyar nyelvből vett és a hazai német nyelvjárásokba integrált jövevényszó, melyeket különböző, 1945-ig – tehát a vizsgált időszak végéig – nyomtatásban megjelent tudományos, illetve dokumentatív jellegű publikációkból gyűjtöttem össze. A négyszáz szó elterjedtsége nem azonos: egy részük szinte minden hazai német nyelvjárásban megtalálható, más részük területspecifikusan vagy csak néhány településen használatos, és vannak olyanok is, melyek csak egyetlen egy nyelvjárásból adatolhatók. Hozzá kell tennem ugyanakkor, hogy a jövevényszavakra vonatkozó források az adott korban igen sporadikusak, néhol esetlegesek és areálisan távolról sem fedik le az összes németek lakta területet – mindössze 34 településről és négy nagyobb földrajzi egységről (Bánát, Szatmár-vidék, Apatin és környéke, Budai hegyvidék) sikerült adatokat gyűjtenem –, ami valószínűsíti azt, hogy teljes dokumentáció esetén a jövevényszók száma is emelkedne. Feltehetőleg ugyanilyen hatást váltana ki, ha a vizsgált korszak technikái specifikumból adódóan nem írott forrásokkal dolgoztam volna, hanem beszélt nyelvi anyaggal.

A négyszáz szavas korpusz, minden hiányossága ellenére, koherens és szisztematikus forrásanyagnak bizonyult a vizsgálatok során. Jelzi ezt többek között az a tény is, hogy a jövevényszavak nagy része jól körülhatárolható téma- és fogalomkörökhöz, valamint nyelvi változatokhoz kapcsolódik. Ez arra utal, hogy a hazai németiség körében az új hazában, megváltozott körülmények között – az egyes települések nyelvjárási hovatartozásától és földrajzi helyzetétől függetlenül – azonos deficitekkel, hiányosságokkal, szükségletekkel és az ezek pótlására, lefedésére hivatott azonos, de legalábbis hasonló stratégiákkal van dolgunk. A magyar jövevényszavak fentebb említett tematikus csoportosítása a következő képet mutatja (az egyes csoportoknál általában nem az összes, hanem csak a legjellemzőbb jövevényszavakat tüntettem fel²):

² A nyelvi adatok közléséhez a következőket szeretném hozzáfűzni: Az egyes jövevényszavakat csak átadó nyelvi, tehát magyar alakjukban közlöm. A vizsgált korszakra egyébként a magyarországi németek körében – többek között a nyelvjárás erős pozíciójának és a magyar nyelvtudás szinte teljes hiányának köszönhetően – a jövevényszavak teljes nyelvi beágyazódása volt a jellemző. Mivel azonban a hazai németiség különböző helyi nyelvjárásokat beszél, az egyes magyar jövevényszavak is az adott átvevő közösség nyelvjárási szabályainak függvényében ágyazódtak be, s így adott esetben egymástól eltérő nyelvjárási formákkal rendelkeznek. Ez az igen érdekes problémakör azonban nem képezi előadásom tárgyát. Az egyes jövevényszavak előfordulási helyéhez vö. a Forrás-jegyzéket, ill. a következő publikációkat: Erb, Mária (1997), valamint Erb, Mária (2001). A jövevényszavak átadó- és átvevőnyelvi jelentéséhez: Mivel igen összetett és több szá-

Étkezési kultúra

bogrács; bogrács; bogrács; gulyás; kalács; kukoricamálé; lacikonyha; mák; palacsinta; pampuska, paprikás; pogácsa; puliszka; szárma; szilvórium; tarhonya; teps; túró; túrós csusza; túrós lepény.

Ruházat, öltözködés

atilla, bakancs, bekecs, blúz, bocskor; bújbele; bunda; csákó; csizma; csurák; dolmány; fűzős; gaty; gombos; gallér; kabát; kalap; kalpag; kezelő; köpönyeg; kucsma; kurta; mente; papucs; sapka; suba; sujtás; szarvas; szűr; topánka

Viselkedéskultúra és -formák, köszönések, megszólítások

áldomás, Éljen!; Halljuk!; Lássuk!; Hogy volt?!; alászolgája; néni; bácsi.

Káromkodások, szitokszavak

A teremtésit!; Az anyád!; Az apád!; Az árgyélusát!; B... az anyádat!; B... az Istenit!; B... a teremtette!; Ejnye, teremtette!; Fene egye meg!; Kutya teremtette!

Növénytermesztés, állattenyésztés

- Növények és kultúrnövények: *bakator; csicsóka, kadarka, kukorica, paprika, pipacs, tulipán;*
- háziállatok: *bika, boci, csikó, fakó, gulya, kacsa, kakas, kese, mangalica, ménés, mokány, pulyka;*
- Állatterelő és -hívogatószók: *becse, boci, buri(ka), gyí/gyia, hess, kuc, pi-pi;*
- egyéb mezőgazdasági szakszavak: *akol, béres, bitang, bojtár; cseléd, gazda, gulyás, hodály, karám, petrence, puszt, sallang, szállás, tanya;*
- állatnevek (tehén-, bika-, ló- és kutyanevek): *Betyár; Bimbó, Daru, Cifra, Csákó; Körmös, Rendes, Szarvas; Csillag, Dáma, Deres, Fakó, Fáni, Huszár, Madár, Szellő; Bundás, Farkas, Tigris, Tisza.*

A tudományos-technikai fejlődés vívmányai

mozi, villamos, vonat.

Hivatali, államigazgatási és katonai nyelv

alispán, árenda, árendás, baka, deres, fillér, fogdmeg, hajdú, honvéd, huszár, intéző, ispán, korbács, korbácsol, kortes, korteskedik, pandúr, pengő, robot, robotol, tüzer, városháza, zupás, zsandár.

Gyermeknyelv (gyermekjátékok, eszközök, játékszabályok)

bika ('gyerekjáték, melyet öt kavicsal játszanak'), *csezt/cseszik* ('ha a labda a játékost csak érinti, súrolja'), *csiga, csigázik, félkéz* ('ha a játékos a pigézés elnevezésű játéknál csak félkézzel üt'), *kampó* ('egy labdajáték neve'), *lukas* ('ha a játékos a labdát nem találja el'), *patkó* ('a patkózás elnevezésű játéknál használatos eszköz:

Ion futó problémaköréről van szó, amely szintén nem képezi jelen fejtegetések tárgyát, csak azokban az esetekben adtam meg a szavak magyar jelentését – ld. A Gyermeknyelv alatti felsorolást –, amelyekben azt mai ismertségük, elterjedtségük, ill. gyakorlati használatuk hiánya alapján ezt indokoltan tartottam.

kerek vasdarab lyukkal a közepén’); *patkózik* (‘a *patkózás* nevű játékot játszani’), *ujróta* (‘egy labdajáték neve’).

Ezek, a teljesség igénye nélkül felsorolt jövevényszavak önmagukban is már igen érdekes, szemléletes és sokatmondó tanúi a magyar nyelv és a tágabb értelemben vett magyar kultúra hazai németiségre kifejtett hatásának,³ az a tény pedig, hogy nagy részük egy ilyesfajta rendszerező csoportosításban elhelyezhető, bizonyos általánosabb hatásmechanizmusok, szabályszerűségek és ok-okozati összefüggések létezését valószínűsíti. Az adatolt jövevényszavak egy jelentős csoportját képezik azok, melyek tipikusan magyar, tehát a németiség számára eddig ismeretlen valóságtartalmakat, ethnoreáliákat (magyar ’exoticumokat’, ’typicumokat’) jelölnek; ezekben az esetekben a szó átvétele az általa megjelölt valóságtartalommal együtt történik, és a német nyelvjárásokban szükségszerűen jelentkező nominációs hiányokat fedi le. A feldolgozott források is többször értekeznek erről részletesebben (pl. Eszterle 1929: 67; Kräuter 1907: 40), illetve jelzik ezt azáltal, hogy az ebbe a kategóriába tartozó magyar jövevényszókat a „speciális magyar viszonyokra vonatkozó [...] szók” (pl. Horger 1899: 714) csoportmegjelölés alatt közlik. Nyelvi korpuszunk minden fentebbi csoportjában szép számmal találunk olyan szavakat, melyeket egyértelműen ide sorolhatunk, s amelyek eklatáns példái a hazai németiség ’magyar valóságba’ történt beilleszkedésének, akkulturációjának; pl. *bogrács*, *gulyás*, *laticonyha*, *palacsinta*, *pogácsa*, *atilla*, *bújbele*, *dolmány*, *csákó*, *gatya*, *mente*, *alászolga*, *Hogy volt?!*, *paprika*, *bakator*, *kadarka*, *alispán*, *pengő*, *pandúr*, *zsandár*; valamint a gyermeknyelvi példák.

A magyar étkezési és konyhakultúra hatása bizonyos tipikus nyersanyagokban, főzési hozzávalókban és ételekben mutatkozik meg, de jelentkezik az egyes ételek ’magyaros’ elkészítési technikájában is – pl. a paprika gyakori használatában –, mint ahogy azt Wild Katalinnak a magyarországi németek étkezési kultúrájával foglalkozó könyvében részletesebben is olvashatjuk (Wild 1998: 10–11.). Itt térnek ki röviden az úgynevezett ’vándorszavak’, ill. ’kultúrszavak’ kérdésére – noha a probléma nem csak egyes, ebben csoportban előforduló jövevényszavakat érint –, melyek a közép- és délkelet-európai térségben igen sok népcsoport, így a magyarok nyelvében megtalálhatók, pl. *csurák*, *málé*, *palacsinta*, *szárma*. Ugyanakkor ’vándorszavak’ nyelvről nyelvre való átadásának pontos sorrendisége gyakran nehezen rekonstruálható, az is feltételezhető, hogy az ország különböző területein elő németiség az adott terület etnikai összetételének függvényében más-más nyelvből vette át az adott szót.

A magyar öltözködési kultúra hatása egyes ruhadarabok, szabásminták és díszítési technikák átvételében mutatkozik meg, érdekes adalék, hogy a jövevényszók között találjuk a következő két hibrid mesterségmegnevezést is: *csizmemacher* (a magyar *csizma* és a német *Macher* ’készítő’) és *papucsenmacher* (a magyar *papucs* és a német *Macher* ’készítő’). Figyelemre méltó, hogy a török előtti németiségre is nagy hatással volt a magyar ruházatkodási kultúra: Ebenspanger János a hienc nyelvbe olvadt magyar szavak kapcsán említést tesz többek között arról is, hogy a hienc parasztok öltözködése idővel éppúgy magyarrá lett, mint gondolkodásmódjuk (vö. Ebenspanger 1882: 6). Egy adott szó

³ Mivel igen összetett információkat hordoznak, különböző tudományok és tudományterületek – pl. kontaktnyelvészet, dialektológia, nyelvészociológia, néprajz, pszicholingvisztika, hogy csak a legfontosabbakat említsem – bevonásával történő interdiszciplináris elemzésüket nemcsak lehetségesnek, de egyenesen szükségesnek is tartom.

átvétele nem minden esetben járt automatikusan együtt az általa jelölt tárgy, dolog átvételével, használatával, a különböző népcsoportok gyakorlati együttélése, interetnikus kapcsolatrendszere azonban – úgy tűnik –, legalább annak nyelvi megnevezését szükségessé tette. Erre Horger Antalnak a bánáti németekre vonatkozó magyar jövevényszószógyűjteményéből találunk példát: „*szűr*: durva szőrposztóból készült ruhadarab, melyet a *magyarok* viselnek”, – ugyanakkor „*suba*: durva szőrposztóból készült hosszú kabát, melyet az *oláhok*⁴ viselnek” (Horger 1899: 712).

A ’viselkedésformák’ tematikus csoportjában szereplő jövevényszók közül csak a talán legérdekesebbekre, a káromkodásokra és szitokszókra térnek ki, melyek száma a teljes korpuszban összesen húsz, s így öt százalékát teszik ki az összes jövevényszónak, ami tekintélyesnek mondható. A téma a vonatkozó forrásokban is többször előfordul, nemcsak az újabb, hanem a régebbi német nyelvszigetek, sőt egyéb magyarországi kisebbségek vetületében is. Schäfer Károly arról ír, hogy a káromkodás speciálisan magyar áru „jámbor németjeinknél” (Schäfer 1896: 579), Lehr Vilmos pedig a következőképpen fogalmaz és világít rá a probléma multietnikus voltára: „Oláh nyelvkinca a magyar bakának alig terjed túl a szitkozódáson, a mint a köztapasztalás szerint ez az első, amit az ember gyakorlati nyelvtanulásnál elsajátít” (Lehr 1895: 186). Karin Ney négy, Nagyszeben környéki szász faluban végzett kutatásokat a nyolcvanas évek elején. Egyik adatközlője a következőképp összegzi ez irányú meglátásait:⁵ „A németek olyan fantáziátlanok! Ha egyszer úgy isten igazából káromkodni akarnak, legfeljebb a „Scheiße!”-ig jutnak, állapította meg egy szász férfi. Egy dühös szásznak azonban a káromkodások és szitokszók gazdag tárháza áll rendelkezésre, hogy kidühöngje magát – általában román nyelven! Egy szász románul káromkodik, egy román magyarul. [...] A legjobban magyarul lehet káromkodni, de a román sem rossz!” (Ney 1894: 125). Meglehet, hogy ezek a megállapítások esetlegesen vitatható népkarakteriológiai vonásokat sem nélkülöznek, de mindenképpen összhangban vannak a forrásokból nyert szitokszókra vonatkozó mennyiségi mutatókkal és azzal a ténnyel, hogy a hazai németiség szitokszavainak nagy részét a magyarból kölcsönözte. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult ezen szavak magas használati frekvenciája a hétköznapi magyar nyelvhasználatban, valamint az a tény is, hogy a német nyelvjárások ezen a téren valószínűleg bizonyos ’deficitekkel’ rendelkeztek. Mindenképpen meg kell azonban említenem azt a tényt, hogy az akkulturáció a szitokszók átvétele terén nem volt teljes: Az egyes lexémákat, szóalakokat átvette ugyan a hazai németiség, de azok egy kivételével jelentős jelentésváltozáson mentek keresztül, és durva jelentéskomponensüket elvesztették – mintegy hozzáidomultak új használóik fentebb idézett jámborságához.

A növénytermesztés, állattenyésztés témakörben feltűnően sok magyar kölcsönszóval találkozhatunk, köztük számos olyannal is, amelyek nem tipikusan magyar valóságtartalmakat jelölnek, s melyek esetében a nyelvjárás részéről kommunikatív deficit és megnevezési hiányosság bizonyosan nem állt fenn, hiszen a hazai németiség túlnyomó többsége a paraszti réteghez tartozott. Ezekben az esetekben a magyar szó idővel feltehetőleg kiszorította az indigén német nyelvjárási megfelelőt, vagy – és erre is van több példa –, a jövevényszó német megfelelője mellé integrálódott a német nyelvjárásba, de mindkét szó jelentésmódosuláson – legtöbbször jelentésszűkülésen – ment keresztül. A nagyszámú

⁴ A két népcsoport neve az eredeti szövegben is kurzívával szerepel – feltehetőleg kiemelési, nyomatékösítési céllal.

⁵ A német nyelvű idézetet saját fordításomban közlöm.

magyar kölcsönszó beépülésének összes okára itt nincs módomban kitérni, ezért csak a legfontosabb ok-okozati összefüggésekre szeretnék röviden rávilágítani. A magyarországi német háztartásokban és egyéni gazdaságokban gyakran foglalkoztattak magyar – de a terület etnikai összetétele függvényében – román vagy szlovák béreseket, cselédeket is, így a magyar nyelv sokszor jelen volt a gazdasággal kapcsolatos mindennapi kommunikációban. Ezenkívül – ezt több korabeli forrás is kifejti –, a hazai németek lakta községek jelentős részében magyarok voltak a csikósok, gulyások, pásztorok (Hajnal 1906: 67; Potoczky 1910: 45). Mindezek mellett kiemelkedő szerepet kell a vásároknak és az ott folyó árukereskedelemnek tulajdonítanunk. Valószínűsíthető, hogy egy olyan többnyelvű országban, mint Magyarország, e találkozások színterein – hallgatólágosan, ám nagyon is gyakorlatiasan – a magyar az egyes nyelvek között a közvetítő-nyelv, a lingua franca szerepét játszotta. A magyar állatterelő és hívogatószók nagy száma, valamint a háziállatok magyar neve mögött is feltehetőleg ezt a gyakorlatias stratégiát kell keresnünk, állatok ugyanis igen nehezen szoktathatók át új névre, illetve kommandóra.⁶ A háziállatoknak azonban nem csak a hazai németeknél volt, illetve van ma is magyar nevük: Reichnitz Ignác a Hajdú megyei oláhoknál számol be ugyanerről sok példával (Reichnitz 1896: 301), Larissa Naiditsch pedig – immár az országhatáron túlra tekintve – a Szentpétervár környékén élő németek esetében számol be arról, hogy a háziállatoknak kivétel nélkül orosz nevük van (Naiditsch 1994: 35.).

Az, hogy a hivatali, közigazgatási nyelv meglehetősen sok jövevényszóval képviselte magát, nem meglepő: a német telepesek mint magyar állampolgárok természetesen beilleszkedtek új hazájuk állami- és közigazgatási struktúráiba, és mivel a hivatali nyelv nagymértékben terminologizált nyelvi változat, szinte semmiféle szinonimitást nem enged meg. Így nem meglepő, hogy a németiség ebbéli betagozódásának, új viszonyokhoz való alkalmazkodásának ilyen sok beszédes tanúja van.

A gyermeknyelvben használatos magyar jövevényszavak az összes jövevényszó tíz százalékát teszik ki, s ezzel a viszonylag magas számaránnyal az akkulturáció és az interetnikus kapcsolatok egyik igen lényeges jellemzőjére, jelesül ezek generációs-specifikus voltára világítanak rá. A nyelvi adatok – a sok játékkal, játszással kapcsolatos jövevényszón keresztül – azt jelzik, hogy a német gyerekek Magyarországon sok játékot tanultak meg magyar kortársaiktól, ez pedig csak közös interakciók, tevékenységek révén lehetséges. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy ez a korosztály nyíltabb, mint a felnőtteké, és még mentes esetleges előítéletektől is. Érdekes ugyanakkor, hogy a játékokra vonatkozó jövevényszavak szinte kivétel nélkül ugró-, futó-, ill. ügyességi játékokkal kapcsolatosak, ahol a verbalitás minimális. Nagyobb és főként terjedelmesebb (idegen)nyelvi kihívást jelentő körjátékokra és körtáncokra utaló szóanyag ugyanis nem volt adatolható. A közös játékon kívül az úgynevezett 'gyerekcseré-rendszer' is bizonyára hozzájárult a kölcsönszavak számának szaporodásához (vö. Kósa 1981 és 1987, valamint Andrásfalvy 1978), azonban a legerőteljesebb hatást – s ez már túlmutat a jövevényszó-problematikán –, a XIX. század végétől kezdve a kisebbségi oktatásban mind erőteljesebben megjelenő magyar nyelv váltotta ki.

Összefoglalva: a címben vázolt igen sokrétű problémakör néhány fontosabb jellemzőjét kívántam csak megvilágítani – elsősorban a nyelvészet oldaláról. Ugyanakkor mindenképpen fontosnak tartom, hogy egy ilyen tradicionálisan soknemzetiségű ország, mint

⁶ Magyar nevet először feltehetőleg a haszonállatok kaptak, ennek kutyákra és macskákra való analógiás kiterjesztése valószínűleg későbbi keletű.

Magyarország esetében ezek a kölcsönösségi alapon működő, ha proporcionálisan nem is kiegyenlített, de mindenképpen multilaterális kapcsolatrendszereket – egy teljesebb kép elérése érdekében – az összes érintett népcsoportra vonatkozóan feltérképezzék a kutatók.

Források

- Bakonyi János 1940: *Márkó telepítése és nyelvjárása*. Budapest.
- Bauer, Hilda 1933: *Nagyárpád: Mundart und Sitte*. Pécs.
- Dengl János 1907: *Az orczyfalvi német német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Eszterle M. Edit 1929: *A budakeszi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Folláth Ferenc 1941: *Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban*. Budapest.
- Hajnal Márton 1906: *Az isztiméri német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Happ József 1915: *Béb község német nyelvjárásának hangtana*. Budapest.
- Horger Antal 1899: A bánsági sváb nyelvjárás magyar szavai. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 7. 702–716.
- Jakob Károly 1926: Magyar jövevényszók a verbászi német nyelvjárásban. *Magyar Nyelvőr* 55, 203–204.
- Járai József 1944: *A kaposfői német telepesek és nyelvjárásuk*. Budapest.
- Kräuter Ferenc 1907: *A niczkyfalvi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Lindenschmidt Mihály 1905: *A verbászi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Mornau József 1915: *A szeghegyi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Müller József 1901: A franzföldi német nyelvjárás. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 25, 728–740 és 809–822.
- Neuhauser Frigyes 1927: *A zirci német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Popper Stefánia 1906: *A zombolyai német nyelvjárás*. Budapest.
- Potoczky Lajos 1910: *A zebegényi német nyelvjárás*. Budapest.
- Révai József 1910: *A csenei német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Riedl Ferenc 1933: *A budaörsi német (középbajor) nyelvjárás alaktana*. Budapest.
- Róth János 1911: *A kucorai német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Schäfer Károly 1896: Vándormagyarok (Apatin és környéke). *Magyar Nyelvőr* 25, 579–581.
- Schäffer István 1908: *A kalaznói német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Schilling Rogerius 1933: *Dunakömlőd és Nemetkér telepítés-, népesség- és nyelvtörténete*. Budapest.
- Schmidt Henrik 1899: A verbászi német nyelvjárás. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 23, 806–828.
- Tafferner Antal 1941: *Vértessboglár. Egy hazai német település leírása*. Budapest.
- Tóth, Károly 1934: *Das Bikácsér Deutschtum und seine Mundart*. Beitrag zur Mundartenforschung [sic!] und Sitte. Debrecen.
- Vonház István 1908: *A szatmármegyei német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Weidlein János 1930: *A murgai német nyelvjárás alaktana*. Budapest.
- Wittmann, Adam 1943: *Die Mundart von Pusztavám*. Bistritz.

Irodalom (Válogatás)

- Andrásfalvy, Bertalan 1978: Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. In: Weber-Kellermann, Iingeborg (Hg.): *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, 301–315.

- Erb, Maria 1997: *Ungarische Lehnwörter in den neueren deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945*. Strukturlinguistische und soziopragmatische Untersuchungen. Diss. (Ms.) Budapest.
- Erb, Maria 2001: *Hansi, khumm, spül'ma Tschikosch!* – Ungarische Lehnwörter in der Kindersprache der nachtürkischen deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945. In: Canisius, Peter et al. (Hgg.): *Sprache – Kultur – Identität*. Festschrift für Katharina Wild zum 60. Geburtstag. Pécs. 63–78.
- Ebenspanger, János 1882: A hien cz nyelvbe olvadt magyar szavak [Ungarische Lehnwörter in der Sprache der Heanzen]. In: *Felsőlvői ág. hitv. ev. nyilv. tanintézetek értesítője* 6.
- Hutterer, Claus Jürgen 1991: Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Ders.: *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Hg. von Karl Manherz. Budapest (= Ungarndeutsche Studien 6), 253–281.
- Jacobi, Karl 1895: Magyarische Lehnwörter im Siebenbürgisch-Sächsischen. In: *Programm des Evangelischen Gymnasiums A: B. in Schäßburg*. Schäßburg.
- Kósa Lajos 1981: Gyermekcsere és nyelvtanulás. In: *A 2. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi és Nemzetiségkutató Konferencia előadásai* 2. Budapest/Békéscsaba. 142–148.
- Kósa Lajos 1987: Kindertausch und Sprachenlernen in Ungarn. In: *Hungarian Studies* 3/1–2. 85–93.
- Lehr Vilmos 1895: Vándormagyarok. *Magyar Nyelvőr* 24, 186–188.
- Naiditsch, Larissa 1994: Wortentlehnung - Kodemischung - Kodewechsel: Sprachinterferenzen in den Mundarten der deutschen Kolonisten bei Petersburg-Leningrad. In: Bernd, Nina; Mattheier, Klaus Jochen (Hgg.): *Sprachinselforschung*. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. Frankfurt am Main, 31–45.
- Ney, Karin 1984: *Rumänische Transferenzen in vier siebenbürgisch-sächsischen Ortsmundarten des Kreises*. Hermannstadt/Rumänien. Marburg.
- Reichnitz, Ignác 1896: Magyar szók a hajdú megyei oláhoknál [Ungarische Lehnwörter bei den Rumänen im Komitat Hajdú]. *Magyar Nyelvőr* 25, 300–301.
- Weber-Kellermann, Ingeborg (1959) 1978: Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“. In: Dies. (Hg.): *Zur Interethnik: Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, 125–149.
- Weber-Kellermann, Ingeborg; Schenk, Annemie 1977: Deutsche in Südosteuropa. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, 43–59.
- Weidlein, Johann 1961: Deutsch-ungarische Kulturbeziehungen im Spiegel der Sprache. In: *Südostdeutsches Archiv* 3, 197–201.
- Weidlein, Johann 1962: Zur Frage der ungarischen Lehnwörter in den donauschwäbischen Mundarten. In: *Donauschwäbisches Archiv* 5, 178–183.
- Wild, Katharina 1998: *Großmutter's Küche. Ungarndeutsche Gerichte für Alltag und Festtag*. Budapest.

A kollektív bűnösség elve és a német kisebbség

The principle of Collective Guilt and the German Minority

Several factors play a role in determining the opinion formed of Germans in Hungary after the Second World War (among them the standpoint of the great powers, the situation of the country regarding foreign and internal affairs, and the endeavours of domestic political powers). Therefore, both external factors – primarily the Allied Control Commission – and Hungarian domestic politics have their own blame (neither of which reduces, can reduce that of the other) concerning the establishment of the collective guilt principle in connection to Germans.

A magyarországi német nemzetiség háború utáni megítélését s a vele szemben alkalmazott eljárásokat több tényező – így a *nagyhatalmak állásfoglalásai, az ország kül- és belpolitikai helyzete, valamint a hazai politikai erők törekvései* – együttesen határozták meg. A továbbiakban elsősorban azokat a hazai politikai vitákat ismertetem, amelyek elvezettek a hazai német kisebbséggel szemben a kollektív bűnösség elvének elfogadásához, de természetesen utalok az említett tényezők kölcsönhatásaira is.

Magyarország először az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti megállapodásban vállalt kötelezettséget a háborús bűnösök felelősségre vonására. A Magyarországot elvileg független, szuverén államnak elismerő fegyverszüneti egyezmény rögzítette azt is, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) minden, az egyezményből következő utasítását a békekötésig teljesíteni köteles.¹

A hazai németiség felelősségre vonásának kérdése 1945 tavaszán – a földreform-rendelet elfogadását követően – került a politikai és a törvényhozási viták középpontjába. Az 1945. március 17-én elfogadott rendelet kimondta, hogy „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, a nemzeti szocialista és egyéb vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait.”²

A rendelet – ami azonos elbírálás alá vette a fasiszta vezetőket, a háborús bűnösöket és a Volksbund tagjait – maga sem mentes az elfogultságtól, ám különösen a végrehajtás során a rendelet hatályát olyan német nemzetiségű személyekre is kiterjesztették, akik egy törvényes vizsgálat során aligha kerülhettek volna a vagyonek kobzásra ítélték közé. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a földbirtokreform végrehajtásával párhuzamosan ezek-

¹ Még mielőtt azonban a belső politikai viták a felelősség megállapításának módjáról és mértékéről elkezdődhetek volna, s Magyarország kötelezettségét a háborús bűnösök felelősségre vonására a fegyverszüneti egyezményben rögzítették volna, a szovjet hadsereg már 1944 novemberében–decemberében végrehajtotta azt a büntető akciót, melynek következtében több tízezer magyarországi német került a Szovjetunió lágereibe. Ennek az akciónak a körülményeit itt részletesen nem tárgyalom, kifejezetten a magyar kormány s a politikai pártok, valamint a törvényhozás német kisebbségekkel kapcsolatos állásfoglalásának áttekintésére vállalkozom.

² 600/1945. M.E. sz. rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. *Magyar Közlöny*, 1945. 10. szám.

ben a hetekben kellett megoldani az ismét hazátlanná vált bukovinai székelyek és a szomszéd országokból nagy számban érkező más magyar menekültek elhelyezését is. Így a különböző célok összekapcsolódtak, és egymás függvényévé váltak. A kormány és a pártok kollektív büntetést elhárító nyilatkozatai ellenére a földreformról szóló rendelet – s ezért megítélésem szerint különös jelentőséggel bír – annak a jogalkotási folyamatnak az első állomása, amelynek során a hazai német lakosság széles rétegeinek vagyoni, jogi, kulturális korlátozása különvált a személyes felelősség kérdésétől. Azaz: a jogi értelemben vett bűnösség megállapítása nem volt többé kritériuma az egyént érintő korlátozásoknak.

A szomszéd országokból érkező menekültek ügyeinek intézésére és ellenőrzésére egy szerv létrehozásáról – Erdei Ferenc belügyminiszter javaslatára – áprilisban kétszer is tárgyalta a kormány. A Népgondozó Hivatal felállításával kapcsolatos tervet a pártok május 2-án közös értekezleten vitatták meg. Erdei Ferenc a Nemzeti Paraszt Párt (NPP) május 3-i intéző bizottsági ülésén jelentette be, hogy a pártok megegyeztek egy, a menekültügyeket ellenőrző szerv felállításáról, amelynek vezetőjéül egyhangúlag Antall Józsefet fogadták el. Erdei hangsúlyozta: ez „a szerv fogja ellátni a svábok kitelepítését is. Ennek a kitelepítésnek azonnal meg kell történnie. A háború előrehaladtával Ausztria helyzete rendeződik, és akkor esetleg az angolok nem fognak belemenni egy ilyen kitelepítésbe Ausztria területére.”³

Erdei kijelentéseivel ellentétben, az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló 1945. május 4-én megjelent rendelete csak utalt a „fasiszta németek” kitelepítésére, és a „részletesebb szabályozást egy másik, később kiadandó kormányrendeletben ígérte. Feltehetően ez utóbbi körülmény készítette arra a szociáldemokrata vezetőket, hogy még a korábbinál is határozottabban foglaljanak állást abban a kérdésben, hogy számukra semmiféle svábkérdés nem létezik.”⁴

A német nemzetiségű lakosság kitelepítését – az ellentmondó, de alapvetően elutasító, tagadó nyilatkozatok ellenére – a szociáldemokrata párt kivételével 1945 tavaszára minden hazai politikai párt támogatta. Eltérések a kitelepítendő körének, az eljárás mikéntjének meghatározásában voltak.

A koalíciós pártok 1945. május 14-i pártközi értekezletének is a svábkérdés és a kitelepítés volt a témája. A pártközi értekezlet összehívásában vélhetően Bibó Istvánnak és Keszthelyi Nándornak volt nagy szerepe, akik Bodor György Bonyhád környéki telepí-

³ Erdei egy rohamgárda felállítását kérte a párttól, amely ennek a dolognak a gyors lebonyolítását elvégezné. Az intéző bizottság úgy határozott, hogy a szombati pártnapon ezt meg kell hirdetni, „azonnal megszervezni és meg is csinálni a dolgot anélkül, hogy előre nagy hírverést csinálnánk belőle.” – Politikátörténeti Intézet Levéltára/PIL./ 284.fond./f./ 13.csoport./cs./ III. kötet/k./

⁴ Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.*, Budapest, 1988. 83.

⁵ Bibó István ezekben a hónapokban a Belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának volt a vezetője.

Keszthelyi Nándor jogász, ügyvéd, aki elismert szakteknitély volt a szabadalmi, valamint a nemzetközi és polgári jogi ügyekben. Tagja volt a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Nemzeti Radikális Pártnak, majd 1939-ben részt vett a NPP megalakításában is. A háború után előbb a Belügyminisztérium munkatársa, majd a Külügyminisztérium sajtóosztályának a vezetője lett.

Bodor György kézdivásárhelyi születésű, de jogi tanulmányait már Budapesten végezte. Ő is tagja és időszakosan főtitkára is volt a Magyar Radikális Pártnak. 1945-ben a NPP egyik szervezője.

tési tevékenységének hírére Erdei Ferenc belügyminiszter elé vitték az ügyet.⁵ Bibó ekkor írta meg a kérdéshez kapcsolódó első memorandumát, amelyben – erkölcsi, politikai, és gyakorlati szempontok mentén – tekintette át a hazai német kisebbséggel szemben alkalmazott eljárási módoknak a kisebbségre, a társadalomra és az országra gyakorolt hatását. Leghatározottabban azt a képmutatást ostromozta, amely az egész kérdést körülvette. Bár a hivatalos megfogalmazás a volksbundista és fasiszta svábok kitelepítéséről beszél, ugyanakkor (*idézem Bibót*) „a sváb kérdéssel kapcsolatos sajtóagitáció és magánakciók mögött, igen sok ponton olyan erők vannak, melyeket nem a fasiszta svábság kitelepítése érdekel, hanem egészében a német kisebbség kitelepítése, és ha lehet, mindenfajta kisebbség kitelepítése. Még ez is hagyján volna, ha csak arról volna szó, hogy az egész kelet-közép-európai németiség egy szervezett akció keretében Németországba visszatelepíttessék. Itt azonban kezdik sokan hamisítatlan fasiszta stílusban az egész kérdést úgy beállítani, hogy nincs szükség másra csak gyors elhatározásra, gyors cselekvésre, mindenféle felesleges jogászkodás félretételére, jól tágítható keretfogalmakra, a tárgyilagosságot főúrrá kikiapcsolására, és lehetőleg minden felesleges szentimentalizmus és álhumanizmus mellőzésével egyedül a nemzet érdekének hatékony figyelembevételére.

...Azzal, hogy mi nekikezdünk svábjaink tömeges kitelepítésének, nemcsak jogcímet adunk mindenekelőtt a cseheknek arra, hogy ugyanezt tegyék az alájuk került magyarokkal, hanem még azonfelül azt az ürügyet is nyújtjuk számukra, hogy a magyarországi svábság kitelepítésével Magyarországon óriási helyek szabadulnak fel, amelyek nagyszerűen képesek befogadni az utódállamok magyarságát.” – írta Bibó.

A svábok esetleges telepítésénél a következő szempontok együttes figyelembevételét javasolta: Az, hogy valaki a népszámlálásnál magát német nemzetiségűnek vallotta, semmiféle jogkövetkezménnyel ne járhasson. Annál kevésbé, mert az akkori magyar kormányok nemcsak bátorították, de egyenesen föl is szólították a svábság vezetőit erre, a Volksbundnak pedig szabad kezet adtak mindenféle agitációhoz, ráhatáshoz. De – Bibó szerint – egyébként se lehet a deportálás egy olyan „egyszerű közigazgatási nyilatkozatnak a következménye, amelyeknek szabadon való megtétele a demokrácia alapvető vívmányai közé tartozik.” Ebből következően a különböző jogkorlátozásoknak – földbirtokelvétel, telepítés – a Volksbundon, mint elválasztó kritériumon nem szabad túl menni. Az ezzel összefüggő vagyoni korlátozások az ingóságokat semmiképp, a házat pedig legfeljebb kényszerű házcseré formájában érinthetné. Mert – mint Bibó írta – „az ingóságok elvételét másnak, mint egész egyszerűen rablásnak, nem lehet minősíteni”, ezért „ha a svábokra nem vagyunk tekintettel, akkor legyünk tekintettel magunkra, és ne felejtjük el azt, hogy a rablott holmival való élés olyan demoralizálást jelent, ami súlyosabb veszteség, mint a rablott holmi gazdasági értéke.”⁶

A pártközi értekezleten Erdei elnökölt, aki egészen eltérő véleményt fogalmazott meg, s a jegyzőkönyv tanúsága szerint sem ő, sem pedig a többi párt képviselője nem osztotta a bibói aggályokat. Erdei bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy a svábkérdés átfogó rendezését igazából az tette akuttá, hogy „a határokon magyar népesség került át, akiket el kell helyezni, és az ország túlnépesült agrár vidékeiről a földhöz juttatandó agrár szegény

⁶ Bibó Istvánnak a svábkérdéssel kapcsolatban írott memorandumait, valamint a pártközi értekezlet jegyzőkönyvét közöltük a Bács-Kiskun Megyei Levéltár 1992-es évkönyvében. – Tóth Ágnes: Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*. 11., Kecskemét, 1992. 330–383.

népet földhöz kell juttatni és letelepíteni”, valamint „a fasiszta németek kitelepítése, mint politikai követelmény általánossá és sürgetővé lett a magyar közvéleményben.” Ismertetve a kormány által eddig tett intézkedéseket, amelyek közül az összeköltöztetésre, illetve a községek kiürítésére tett belügyminiszteri utasításokat, valamint a Népgondozó Hivatal szervezésére tett erőfeszítéseket említette. Kiemelte, hogy a NH máris kész a lebonyolítás megkezdésére, erre technikailag is felkészült, csupán az eljárás alapelveinek tisztázására vár. A kérdés megoldásával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy sikeres és gyors megoldás csak a svábok kitelepítése lehetne, de ezt a külpolitikai körülményeink – a szomszéd államokban élő magyarság helyzete, a SZEB magatartása –, s a technikai nehézségek, („hová és hogyan bonyolíthatnánk ezt le”) nem teszik lehetségessé. Ezzel szemben tehát egy „bizonyos mértékben leplezett és részleges” megoldás előterbe helyezését javasolta. Amely valójában azt jelentené, hogy a kitelepítést jogilag a volksbundistákra, az SS kötelékébe belépettekre, a nevüket visszánémetesítőkre és a nemzetellenes cselekményekben résztvevőkre terjesztenék ki, de a végrehajtást úgy kellene megoldani, hogy „a németiség legnagyobb része mégis kitelepíthető legyen”. A javaslat lényege, hogy a földreformmal összefüggő telepítésekkel együtt kellene a svábok kimozdítását, széttelepítését, egy részének internálótáborban való elhelyezését biztosítani, kitelepítésükre pedig majd később kellene lehetőséget találni.

Gyöngyösi János külügyminiszter, aki közvetlenül Erdei után kért szót, az úgy nemzetközi vonatkozásaira hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a nagyhatalmak részéről még nincs egységes állásfoglalás a tekintetben, hogy a német kisebbségek ügyét külön veszik-e a kisebbségek ügyétől, és ez mennyire tekinthető az adott országok belügyének. Az egyértelmű nagyhatalmi állásfoglalás „kivárását” mind a szlovákiai magyarság helyzete, mind pedig a magyar kormány felelősségének szempontjából kívánatosnak tartotta. Mert „... az természetes – hangoztatta Gyöngyösi külügyminiszter –, hogy ha egyezik a szövetséges nagyhatalmakkal a mi intézkedésünk, az bennünket a felelősség alól nagymértékben mentesít.”

A jelenlévők⁷ gyakorlatilag az Erdei által tett javaslatokat tekintették át. Az egész vitára a kettőség és képmutatás volt jellemző. A pártok képviselői – az SZDP kivételével – megegyeztek a kitelepítés tényében és tulajdonképpen abban is, hogy ezt lehetőleg úgy kell megvalósítani, hogy a németiség minél szélesebb körét érintse. A nagyhatalmi állásfoglalás bizonytalanságait, kész helyzetek előidézésével – pl. a svábok tömeges internálásával, táborokba telepítésével – kívánták befolyásolni. A kitelepítendőik körének megállapítása során az igazolási eljárások megkezdését az SZDP javaslatára fogadták el. Ugyanakkor politikai vakságra vall, hogy a csehszlovákiai magyarok és a hazai németek kitelepítésének összekapcsolását egyszerűen lehetetlennek tartották. Gyöngyösi információi szerint a nagyhatalmak a kisebbségi kérdést belügynek kívánják tekinteni, és a németekre – mint háborús bűnösökre vonatkozóan – külön eljárást engedélyeznek. Tulajdonképpen az egész terv nemzetközi vonatkozásait a Szovjetunióval és a Vorosilovval

⁷ Erdei Ferenc, Kovács Imre, Veres Péter – Nemzeti Parasztpárt (NPP), Rákosi Mátyás – Magyar Kommunista Párt (MKP), Szakasits Árpád, Zentai Vilmos – Szociáldemokrata Párt (SZDP), Gyöngyösi János – Független Kisgazdapárt (FKGP), gr. Teleki Géza (pártunkívüli).

⁸ Bibó, Huszár Tibornak adott interjújában a következőképpen értékelte az értekezletet: „...leszögezték, hogy esetleges sváb kitelepítések és a csehszlovákiai magyarok kite-

folytatott tárgyalásokra alapozták. Mert mint Gyöngyösi mondta: „Ezeket az intenciókat ma csak a Szovjetunió kormánya részéről sikerült lerögzíteni.”⁸ A tárgyalás végén rögzítették azt is, hogy „itt nem a magyarországi svábság elintézéséről van szó, hanem a magyarországi hitleristáknak a felelősségre vonásáról”, ezért a volt SS-tagok és a német állampolgárságot szerzettek kitelepítését kell kezdeményezni a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál.⁹

A magyar kormány a pártközi értekezlet határozata értelmében május 26-án szóbeli jegyzékben kérte a Szovjetunió kormányát, hogy járuljon hozzá 200-250 ezer fasiszta németnek Magyarországról Németország olyan területeire való telepítéséhez, amely szovjet megszállás alatt van.

Ezek után a belpolitikai egyeztető viták és diplomáciai lépések után 1945. július 1-jén jelent meg a kormány 3820/1945. M. E. sz. rendelete, amely a Népgondozó Hivatal hatáskörének kiterjesztéséről és a hazai németek múltbeli politikai magatartásának felülvizsgálatáról intézkedett. A bizottság a rendelkezések értelmében, az eljárás alá vont személyt négy kategóriába sorolhatta, aszerint, hogy Volksbund-vezetőnek, -tagnak, -támogatónak vagy kívülállónak minősítette. Az eljárás minden 16. életévét betöltött személyre kiterjedt, nemre és foglalkozásra való tekintet nélkül. A különböző minősítések különböző szankciókat vontak maguk után.

A törvény értelmében a Volksbund-vezetőnek minősített személyek vagyonát a földreform-rendelet értelmében teljes egészében el kellett kobozni, és internálásukról lehetett intézkedni. Minden ingó és ingatlan vagyonukat is zár alá vették, az élelmiszer és gazdasági felszerelések kivételével, amit a Népgondozó Hivatalnak kellett rendelkezésére bocsátaniuk. Súlyos rendszabályokat alkalmaztak a Volksbund-tagokkal szemben is, akik

leptése között semmiféle organikus összefüggés nincs. Ez elég számár megállapítás volt,

hisz ténykérdés volt, s már jelek voltak arra, hogy a csehszlovákok erre hivatkoznak. De egyben úgy is határoztak, hogy a kérdést a legegyszerűbb a potsdami értekezlet elé terjeszteni, megkérdezni, van-e szándékuk német kitelepítést elrendelni Magyarországon is. A potsdami értekezletnek, gondolom minden eszébe jutott, csak az nem, hogy Magyarországon ilyet elrendeljen, hiszen nem rendelt el Romániában, Jugoszláviában sem. Ezzel azonban a magyarországi svábok ügyéből akta lett, s ha már felelni kellett a magyarok kérdésére, a legegyszerűbb az volt, hogy a lengyel és a cseh kitelepítésre vonatkozó határozatok mellé hozzacsapják a magyarországi németek kitelepítését is.” Bár Gyöngyösi János beszámolójából is az derül ki, hogy a magyar kormány tett ilyen irányú diplomáciai lépéseket, ezzel együtt sem valószínű, hogy a mi kérésünkre került e lehetőség a potsdami határozatok közé. A magyar diplomáciai lépéseknél jóval nagyobb súllyal eshetett latba a csehszlovák diplomáciának a szlovákiai magyarok kitelepítésére vonatkozó követelése. Így a csehszlovák kormánynak érdekében állt, hogy a szövetséges nagyhatalmak határozzanak a magyarországi németek kitelepítéséről is. – Tóth, 1992. 330–383.

⁹ Erdei a kormány május 18-i ülésén számolt be a pártközi értekezleten történekről. A Nemzeti Paraszt Párt május 15-i intéző bizottsági ülésén ugyancsak ő tájékoztatta a párt vezetőit a történekről. Összefoglalójában azt hangsúlyozta, hogy egyelőre nem lehet tovább menni az SS-ek és háborús bűnösök kitelepítésének felvetésénél. A volksbundisták kitelepítését az Ellenőrző Bizottságnál el kell érni, addig is földjeiket el kell venni, s számukra munkatáborokat kell felállítani. „Egyelőre – mint mondta – messzebb nem lehet

vagyonjogilag azonos elbírálás alá estek a vezetőkkel, de ezenkívül munkaszolgálatra, illetve másokkal történő összeköltözésre is kötelezhetők voltak. Azok, akikről azt állapította meg a bizottság, hogy ugyan egyik kategóriába sem sorolhatók be, de „nemzethűségükről és demokratikus érzelmükről” sem tettek tanúságot, azok is kötelezhetők arra, hogy az el- vagy összeköltöztetetteket házaikba befogadják.

Bár a törvény kimondta, hogy a „bizottság a helyi körülmények figyelembevételével, a vizsgálat alá vont személy egész magatartásának, egyéni helyzetének és az összes rendelkezésre álló adatoknak tüzetes és lelkiismeretes mérlegelése alapján” hozza meg ítéleteit – ezt azonban sem betartani, sem betartatni nem lehetett. A rendelet pozitívuma, hogy megpróbálta árnyaltan, jogi keretek közé szorítva megítélni a németek háború alatti magatartását.

Gyökeresen új helyzet alakult ki 1945. augusztus 2-át, a potsdami határozatok nyilvánosságra kerülését követően. A pártok májusban kialakított törekény konszenzusa szerte-foszlani látszott. A NPP a megváltozott nemzetközi körülmények hatására, a hatályos törvények alapján ugyan, de radikálisabb megoldást követelt a svábokkal szemben. Hasonló álláspontot képviselt a kommunista párt is. Az SZDP továbbra is hangsúlyozta az átgondolt döntések szükségességét, míg a kisgazdapárt korábbi „aktivitásával ellentétben – már inkább fékezte a probléma bármifajta megoldását.”¹⁰

A potsdami határozatoknak a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosság vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozó sorait mind a megjelenésüket követően, mind pedig az elmúlt évtizedekben sokan és sokféleképpen értelmezték.¹¹ Anélkül, hogy most e döntés minden vonatkozására kitérnénk, a potsdami határozatok politikai, diplomáciai háttéréről összefoglalóan annyit mindenképp leszögezhető, hogy a korábbiakhoz képest új elemként merült fel a magyarországi németek kitelepítésének lehetősége. Hogy ez inkább a csehszlovák s szovjet kormány törekvésének vagy a magyar kormány által megfogalmazott kérdésnek az eredménye-e, már nem annyira egyértelmű.¹² Tény viszont, hogy a három nagyhatalom elutasította a csehszlovák diplomáciának évek óta tartó azon törekvését, hogy elérje a szlovákiai magyaroknak a németekével azonos megítélését és mindkét népcsoport kiűzésének lehetővé tételét. Az 1945-ös esztendő elejétől megnyilvánuló amerikai megkötésekből, akárcsak a potsdami határozatok vonatkozó részéből „félreérthetetlenül kiviláglott az is,

¹⁰ Balogh, 1988. 88.

¹¹ Nyilvánosságra hozatala után az érintett országok kormányai nagyarányú telepítési terveik legalizálását, illetve azok előírását olvasták ki belőle. A telepítések végrehajtása után pedig saját felelősségük kisebbitését vagy éppen a teljes felelősség áthárítását igyekeztek elérni a nagyhatalmi állásfoglalás ezen részének gyakori idézésével. Megint más és a kérdéssel főleg történeti szempontból foglalkozók olvasata szerint az idézett cikkely csupán lehetőséget és semmiképpen se előírást vagy kényszert jelentett az érintett országok számára. – Balogh, 1988. 88.

¹² A külügyminiszterek albizottságot hozta létre a telepítések megvitatására. „Cavendish Canon, G. Harrison, A. A. Soboljev és V. S. Semenov vitáinak csak az eredményét ismerjük: ... Cavendish Canon, a State Department szakértője megpróbálta ugyan felhívni Truman elnök figyelmét arra, hogy a magyarországi németek kitelepítési igényének váratlan felvetését ne fogadja el, de fellépése eredménytelen maradt.” – Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947*. Budapest, 1994. 36.

hogy a nyugati szövetségesek nem kötelező határozatként írták elő a kitelepítést, hanem ellenkezőleg: a lengyel és csehszlovák kormány által végrehajtott egyoldalú kiutasításokat, a német lakosság kiűzését próbálták „szervezett és humanus” áttelepítéssé alakítani és a megszálló hatóságokra nehezedő terheket csökkenteni, vagyis mérsékelni a zónáikba befogadandó németek számát.”¹³

A SZEB helyettes vezetője Szviridov altábornagy egy héttel a potsdami értekezlet után továbbította Dálnoki Miklós Bélának, az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnökének azt a moszkvai utasítást, amely 400–450 ezer német kitelepítésére szólította föl a kormányt. A miniszterelnök a megkeresésről augusztus 10-én értesítette a koalíciós pártokat, augusztus 13-ára pedig rendkívüli és kibővített minisztertanácsot hívott össze. Szviridov 3–4 napon belül kért egy tervezetet, amelynek tartalmaznia kellett, hogy mely területekről, hány személy kitelepítése lehetséges, hogyan oldható meg koncentrálásuk, és ehhez hány tábor felállítása szükséges. „Az altábornagy úr – hangsúlyozta Miklós Béla – ...kíváncsún tartja a magyar közvélemény alapos előkészítését a kitelepítéssel kapcsolatban, nehogy félre értsék, vagy elégedetlenség keletkezzék a lakosság körében. ...Kifejezte továbbá, hogy magától értetődően a kormány saját hatáskörében dönti el, a sváb lakosság közül kiket tekint kitelepítendőnek. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság segítségére lesz a magyar kormánynak a felmerülő esetleges nehézségekkel kapcsolatban, mert az a felfogása, hogy a telepítés az egész magyar nemzet érdekében áll és a magyar demokrácia fejlődésének ügyét segíti elő.”¹⁴ A belügyminisztérium álláspontját a kérdéssel kapcsolatban Kiss Roland államtitkár ismertette. Az előterjesztés az eddigi nemzethűségi igazolások eredményeként megállapította, hogy október 1-jére a „hazai német nemzetiségű népcsoportok” felszámolása befejeződik. Számszerint mintegy „100 000 személy kerülne így internálásra, ugyanennyi munkaszolgálatra és kb. 50 000 főre becsülhető az áttelepítésre kerülők csoportja.” A 200 000 politikailag megbélyegzett német nemzetiségű lakost is előkészítik a kitelepítésre.¹⁵ Erdei értékelése szerint a magyar kormány ezen eljárása méltányos, politikailag korrekt, ugyanakkor túl hosszadalmas. A potsdami határozatok azonban lehetőséget adnak számunkra, „hogy Magyarország teljesebben és gyorsabban megszabaduljon attól a nemzetiségtől, amelynek nagy része van abban, hogy az ország mai állapotába jutott.”¹⁶ A Szviridov által közölt létszám gya-

¹³ Fülöp, 1994. 36. – Gerhard Seewann: Kitelepítések a második világháború alatt és után, brit források tükrében. In: *Barátság*, 1996. 3. sz. 1357–1362.

¹⁴ Az 1941. évi népszámláláskor 477 966 személy német anyanyelvűnek, 303 527 fő német nemzetiségűnek is vallotta magát. A jegyzékben megadott létszám a német anyanyelvűek számán alapult. Szviridov megjegyezte azt is, „hogy annak idején a magyar hatóságok nem segítettek az orosz hatóságokat a németek kitelepítésben.” -Magyar Országos Levéltár (MOL.). Jelenkori Gyűjteménye (J. GY.). Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1945. augusztus 13.

¹⁵ Az igazolási eljárások következtében – a jogorvoslat, a mentesítések terén – mind a társadalom, mind a pártok, mind a közigazgatási alkalmazottak aktivizálódtak, „veszélyeztetve” ezzel az eljárás sikerét. Éppen ezért a belügyminiszter kormánybiztosokat nevezett ki az érintett területekre, aki a befolyása alatt álló területen a közigazgatási és rendőrségi alkalmazottakat leválthatta. – Tóth, 1992. 372.

¹⁶ Tóth, 1992. 372.

¹⁷ Erdei a németellenes magyar nemzeti mozgalomban, a baloldali politikai mozgalomban tevékenyen résztvevőket, a kimagasló szellemi vagy gazdasági teljesítményt nyújtókat és a német népi törekvésekkel szemben bizonyíthatóan szembenállókat javasolta kivételezésre.

korlatilag az 1941. évi népszámlálás során magukat német anyanyelvűnek vallók teljes körét jelentette, ezért Erdei is indokoltnak tartott bizonyos kivételezési lehetőséget.¹⁷ Az előterjesztő a „német anyanyelvűek alapulvételével és a kivételek leszámításával, valamint a nem magyar állampolgárságú német nemzetiségűek hozzáadásával, kb. 400 000 német nemzetiségű személy” kitelepítésével számolt.

Gyöngyösi János külügyminiszter hozzászólásában – az előterjesztéssel szemben – arra figyelmeztetett, hogy a hazai németiség nemzetiségi hovatartozás szerinti megbüntetés, valamint a kollektív büntetés elfogadása a faji alapon álló hitlerizmus elveivel egyezne, s precedenst teremthetne a szomszéd államokban lakó magyar kisebbségekkel szemben. Hangsúlyozta továbbá, hogy az 1941-es népszámlálás adatai semmiféleképpen nem vehetők alapul, hiszen a magukat német anyanyelvűnek vallók között számos zsidó volt, míg a német anyanyelvű, de magyar nemzetiséget vállalók az akkori viszonyok között komoly kockázatot vállaltak, így a népszámláláson tanúsított magatartásuk a magyarság melletti kiállásnak értékelhető.¹⁸

A kormány kommunista miniszterei és a párt részéről jelen lévő Rákosi Mátyás, valamint a Nemzeti Parasztpárt képviselője, Kovács Imre a teljes kitelepítést, míg a vita többi résztvevője más-más okokból, de a létszám csökkentését szorgalmazta. Végül a minisztertanács a hazai német nemzetiség kitelepítésének szükségessége mellett voksolt, mégpedig „a magyarság akaratából.”¹⁹ Az ily módon kitelepíthetők – mintegy 303 ezer német nemzetiségű – még mindig nem érte el a Moszkva által megállapítottat. Ezt Erdei a nemzetiség fogalmának újraértelmezésével oldotta fel, eszerint „a községekben az a lakosság telepítendő ki, amely német nemzetiségűnek, városban pedig, amely német anyanyelvűnek tartja magát”. A minisztertanács a javaslatot elfogadta.²⁰

Ezt követően augusztus 18-án Erdei belügyminiszter, Farkas Mihály belügyi államtitkár, valamint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság képviselője Szviridov altábornagy és Beljanov vezérőrnagy megbeszélésein is szóba került a svábok kitelepítésének ügye. Szviridov nehezményezte, hogy a magyar kormány jegyzéke úgy tünteti föl, mintha a kitelepítésekre a szovjet kormány kérésére kerülne sor. Holott – hangsúlyozta az altábornagy – a „svábok kitelepítése magyar ügy, és hogy hogyan és mennyiben hajtják végre, szintén Magyarország javát vagy kárát szolgálja. Szviridov a németek teljes kitelepítése mellett foglalt állást. Mint mondta: „Ennél a kérdésnél nem szabad könyörületet ismerni! Acélspróval kell kiseperni őket!” Erdei kiemelte, hogy mindez megegyezik a magyar kormány álláspontjával, ugyanakkor hevesen bírálta a szociáldemokraták és a kiscgazdák egyéni elbíráláson alapuló törekvéseit.²¹

A Németországi Szövetséges Tanács november 20-i ülésén bizonyos területeken a potsdami határozatokat pontosította, értelmezte. Ennek ellenére nem tartalmazott határo-

¹⁸ MOL. J. Gy. Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II.–28.

¹⁹ A minisztertanács határozatáról jegyzékben értesítették a Szovjetuniót, amelyben le-
szögezték, hogy „a szovjet kormány kérésére a magyar kormány végrehajtja a németek kite-
lepítését”. A jegyzék megfogalmazása – bár számadatot nem tartalmaz – a kollektivitás elfo-
gadására utal. – MOL. J. Gy. Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II.–28.

²⁰ Bibó István a moszkvai utasítás és a minisztertanács határozatának ismeretében
1945. augusztus 18-án újabb feljegyzésben foglalkozott a német lakosság kitelepítésével.
A korábbiak fenntartása mellett különösen aggályosnak ítélte a kitelepítendő fix és rend-
kívül nagy számát, a tervezett gyorsaságát, valamint a telepítés helyének eldöntetlenségét.

zott állásfoglalást a németek kollektív felelősségre vonásával kapcsolatban. Vorosilov marsall november 30-án küldte meg a magyar miniszterelnöknek a Tanács által elfogadott elvi tervezetet. Ennek értelmében Magyarországról 50 000 német nemzetiségű személy kitelepítése hajtható végre.²²

A magyar kormány december 22-i ülésének napirendjén a kitelepítések konkrét előkészületei, valamint az azt szabályozó rendeletek szerepeltek.²³

A belügyminiszter expozéjában a svábok kitelepítésének végrehajtását a magyarság történelmi feladatának és egy nemzetközi szerződés kötelezettségének nevezte. A tervzet szerint teljes vagyonek Kobzár mellett Magyarországról a német anyanyelvűek és a német nemzetiségűek is kitelepítendőek. Némi kivételezésre a vegyes házasságban élők és az ellenállási mozgalomban aktívan résztvevők számíthattak.

A rendelet-tervezet ismertetését követően heves vita bontakozott ki annak jogi, erkölcsi, gyakorlati következményeiről. Többen a tárgyalás elhalasztását kérték a megfelelő információk hiányára hivatkozva. A vitáról készült jegyzőkönyv tanúsága szerint éles ellentétek, szemléletbeli különbségek voltak a résztvevők között.

Gyöngyösi János külügyminiszter ismét hevesen támadta a kollektivitáson alapuló telepítési tervezetet. Hangsúlyozta, Magyarország nemzetközi megítélése szempontjából rendkívül káros lenne egy ilyen rendelet elfogadása. Annál is inkább, mert az összeegyeztethetetlen egy demokratikus ország törvénykezésével. Gyöngyösi elismerte, hogy a magyar kormány maga kérte a kitelepítés lehetőségét, de az csak a svábság magyarellenenes rétegére vonatkozott. Rámutatott arra is, hogy – értelmezése szerint – nincs egyértelmű utasítása a magyar kormánynak a németek kitelepítésére. Figyelembe veendőnek tartotta, hogy az Amerikai Egyesült Államok eddigi megnyilatkozásaiban kifejezetten elzárkózott a németek kollektív felelősségrevonása elől. Ezért a Szövetséges Ellenőrző Bizottság írásos és konkrét – a kitelepítendőek körének meghatározásával – utasítását a telepítés elhatározásához elengedhetetlennek tartotta.

A vitában tulajdonképpen két álláspont ütközött. A párton kívüli, a szociáldemokrata és a kisgazda miniszterek továbbra is csak lehetőségként értelmezték a nagyhatalmi állásfoglalást és nem utasításként. A kitelepítés tényét magát elfogadták, de a kitelepítendőek körét mindenképpen egyéni felelősségrevonás keretében kívánták meghatározni.

²² MOL J. Gy. Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II–28. – Balogh, *Magyarország külpolitikája*, 91. – Fehér István, *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*, 1988. 76. – A magyar külügyminisztérium december első napján a Szovjetunióhoz küldött jegyzékében ismételtelen leszögezte, hogy Magyarországról a „főhatalmak által elfogadott elvek szerint” csak alig több mint 200 000 német nemzetiségű személy telepíthető ki. Ismételtelen hangsúlyozta a kollektív bűnösség elutasítását.

A SZEK 1945. december 10-i ülésén vitatta meg a svábok kitelepítésével kapcsolatos gyakorlati tennivalókat. Az amerikai képviselő elnöke, Key vezérőrnagy azokat a feltételeket ismertetette, amelyeket a Berlinben lévő amerikai hatóságok támasztanak a kitelepítést végrehajtó országokkal szemben. E szerint csak az amerikai hatóságok felhatalmazása alapján, a vonat indulás-érkezés időpontjának, az utazók számának, valamint név, kor, nem, nemzetiség, lakhely feltüntetésével és csak egészséges emberek telepítése kezdődhet el. Szállításkor a megállapodás az építési, szállítási, közhasznú munkások és családjaik előnyben részesítését kérte. – MOL. J. Gy. – Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya iratai II–28. – Balogh, 1988. 91–92.

²³ A vitát a jegyzőkönyv alapján foglaltam össze. Minden egyes idézetet külön nem jelzettem. – Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1945. december 22.

Ehhez kapcsolódóan elfogadhatatlannak tartották a rendelet azon paragrafusát, amely a kivételezettek számát előre rögzíti, és azt 10%-ban adja meg. Osztották a külügyminiszter külpolitikai aggodalmait, ezért írásos és egyértelmű SZEB-utasítás mellett voksoltak. Ezt a kormány saját morális védelme miatt is szükségesnek tartották. A kollektív kitelepítést elfogadók a külpolitikai veszélyek hangoztatását eltűzöttnek, a nagyhatalmi állásfoglalást határozott utasításként értelmezték. Rákosi Mátyás a következőkkel érvelt: „A németek kitelepítését nem mi találtuk ki. Ennél fogva mi most azon az úton vagyunk, hogy a demokratikus nagyhatalmak és a demokratikus közvélemény határozatát elutasítsuk, óriási tapasztalatlanságot mutatva külpolitikai vonalon, ha a magyarság megtagadná a német nép kollektív felelősségrevonását. ... A határozatot úgy kell végrehajtani, ahogy az a magyar nép érdekeit legjobban szolgálja”.

A vitában a külpolitikai vonatkozások kerültek előtérbe, de Antall József újjáépítési miniszter azt is hangsúlyozta, hogy „nemzetpolitikai szempontból nem kétséges, hogy Magyarországnak érdeke, hogy minél nagyobb számban hagyják el a németek az országot. Soha nem lesz ilyen alkalom, hogy megszabaduljunk a németektől. ... Ma még egy csomó igényjogosultnak nem tudunk földet adni” – fűzte hozzá.

A minisztertanács végül név szerinti szavazással és túlnyomó többséggel elfogadta a kollektív bűnösség elvén alapuló rendeletet.²⁴

A hazai németiség jogkorlátozását, jogfosztását, az egyes törvények kapcsán kibontakozott politikai vitákat nyomon követve megállapítható, a pártok és a kormány döntéseit azok a politikai törekvések és külpolitikai kényszerek – földosztás kapcsán a belső telepítések, bukovinai székelyek, szlovákiai magyarok letelepítése – motiválták, amelyeket a jogfosztásuk, kitelepítésük révén el akartak érni. Így az állampolgári jogok – úm.: egyesülési, gyűlekezési, választói – korlátozásánál sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak a vagyoni korlátozások.

Kétségtelen, hogy a kormány cselekvési szabadságát, szuverenitását és döntéseit a SZEB jelenléte, illetve jogköre erőteljesen befolyásolta. Ugyanakkor a törvényelőkészítő viták azt is tükrözik, hogy a magyar politikai erők jelentős hányada a kitelepítést nemcsak elfogadta, de szorgalmazta is. Ezért kezdeményezte májusi jegyzékében a magyar kormány maga a kitelepítéseket. A kitelepítendő köréptedig igyekezett mindig oly módon meghatározni, hogy a keret a „körülmények” szerint alakítható legyen. Kifelé – elsősorban a szomszédos országokban élő magyarság miatt – a kollektív bűnösség elvének határozott és egyértelmű elutasítását képviselte, mert nem akart precedenst teremteni. Ugyanakkor a belpolitikában folyamatosan napirenden tartotta, és lebegtette ezt a problémát.

A magyar kormányt felelősség terheli azért, mert saját hatáskörében sem járt el egyértelműen a hazai német kisebbséggel szemben. A tényleges lépések és a verbális, deklaratív politizálás között jelentős különbségek mutatkoztak. Nem tette nyilvánvalóvá sem a magyar társadalom, sem a nemzetközi közvélemény számára, hogy mi az, amit saját elhatározásából, és mi az, amit a SZEB nyomására tesz. Ezáltal lemondott felelősségének egyértelmű meghatározásáról, amit pedig saját erkölcsi védelme és a szomszéd országok magyarságának helyzete is megkívánt volna.

A magyarországi német kisebbségnek a második világháborút követő kollektív felelősségrevonása mind annak nemzetközi hátterét, mind az ország meghatározottságait, belpolitikai viszonyait figyelembe véve egy bonyolult folyamat végeredménye. E folyamat alakulásában minden félnek megvan a maga felelőssége, s ezek nem csökkentik, nem csökkenthetik a másikat.

²⁴ Szakasits Árpád és Rónai Sándor szociáldemokrata miniszterek nem vettek részt az ülésen. – PIL. 283.f. 12. cs. 7. ö. e.

Papp Richárd

A „zsidó mentalitás” terei

Scenes of „Jewish Mentality”

The author examines with the help of interviews where the devout Jewish community is customarily present in Budapest. The atmosphere of the so-called „Jiddiskeit” gives the feeling of relatedness. Its scenes are the synagogue and other traditional meeting places but can encompass even entire quarters.

„Hogy pontosan lásd, mi itt a lényeg. Utazom minden reggel a trolin a templomba a sachsizra imádkozni, és minden egyes reggel azt látom, hogy a troli falára belül egy Mogén Dovid van felrajzolva egy akasztófára, meg horogkereszt, meg felírva, hogy Juden rauss. Minden reggel ezt kapom, érted? És nem csak én, mert a legtöbben is ezzel a trolival jönnek. Hát most el tudod képzelni, mekkora megnyugvás a templomba érni. Mintha megint haza érkeznél, megnyugszol, biztonságban vagy, azonos mentalitású emberekkel, akik ugyanabban a cipőben járnak. És ami a legfontosabb, együtt imádkozol velük, az Örökkévaló is ott vigyáz rátok. Egészen másképp indul el egy nap, mint másnak, nem? Naponta többször is ránézek a kezemre, ahol még ott van a tefilin szíjának, a szorításának a helye, és ha ideges vagyok, megnyugszom. Hát ilyen bonyolult ez” – vezetett be a budapesti rituális zsidó kultúra „bonyolult” világába egyik beszélgetőtársam.

A fenti interjúrészlet így hipotéziseimet, további kérdéseimet is meghatározta: a rituális tér etnográfiai elemzésén túl elengedhetetlen fontosságú e terek „megélőinek” értékelése, az e terekben élő emberek belső olvasatainak értelmezése is, hiszen – mint olvashattuk – a rituális tér a saját kultúra biztonságos környezetét jelenti, s ezáltal „külső-idegen” és „saját-otthoni” értéket kapcsol e terekhez és az e tereken kívüli világhoz. Felmerül itt a kérdés, a rituális jelentésekkel együtt milyen tartalmak otthona még a zsinagóga, illetve a zsinagógán túl, milyen „mentális térképek” által „tájékozódunk” a Bethlen téri közösség tagjai? Megegyezik e „térkép” a halachikus-rituális mezővel vagy el is térhet tőle, s ha eltér, mi köti ezeket össze, milyen a nem rituális „zsidó tér” a rítusközösség tagjai számára? Milyenek – az előző interjúrészletben említett kifejezéssel élve – azok a terek, ahol a „zsidó mentalitás” és „biztonság” lel otthonra?

E kérdésekre keressük a lehetséges válaszlehetőségeket az alábbiakban. A bemutatott interjúk olyan tereket rajzolnak körül számunkra, amelyekhez a közösség konkrét, mindennapi kulturális gyakorlata fűződik, hiszen a halachikus-rituális életmód, a napi tevékenység jelenléte részét leköti, s így a rituális élet megéléséhez szükséges feltételekhez nélkülözhetetlen intézmények (zsinagóga, kóser hentes, pékség, mikve, stb.) felkeresése állandó, gyakorlati, s nem csupán szimbolikus kapcsolatot ápol a közösség tagjai és a rituális zsidó terek között.

„A Bethlen térnek megvan az aurája, ahová elmehetek, imádkozom, aztán megiszom a többiekkel az első kávémat, elbeszélgetünk. Szóval így indul a napunk, ezek a legjobb részei a napnak, ez elkísér engem egész napra” – egészítette ki a bevezetőben idézett gondolatokat másik beszélgetőtársam.

Az itt is említett „Bethlen téri auráról” a következőket fűzték még hozzá a közösség tagjai:

„A Bethlen tér az egyértelmű zsidó hely, mégpedig az emberek miatt, egyrészt mert ott zsidók vannak, másrészt mert hagyománya van, mert része vagy így annak az időnek, ami ott megy, tehát [beleillik] a zsidó hagyomány láncolatába, a kronológiába.”

„Olyan emberek vannak itt a Bethlen téren, akik között úgy érzem, van családom, persze az egyetemen, a csoporttársaimmal is megélek egy jó közeget, de nem ugyanazt, ott egészen más, másról van szó, más a mentalitás. Itt van egy közös összetartó erő, ami ott nincsen meg, a zsidóság, a vallás, a zsidó hagyományok.”

„Nekem a zsidó tér a zsinagógához meg a halachához tartozik, a Bethlen tér, ahol imádkozol, ahol a közösség van, meg aztán a kóser hentes, meg a pék, ahol megveszed a kenyeret, meg a kóser bort szombatra, ezek az átfutó terek is azok, mert a zsidó élethez kötődnek, hogy élni tudd a zsidóságot. Meg ott is ismerősöket látsz, nem idegeneket, a te fajtádat. Ezek a helyek egy nem zsidónak nem tűnnek fel, láthatatlanok: egy pince vagy egy boltocska, de nekünk a legfontosabb, mert ott kapod a kóser dolgokat, amik által zsidó tudsz maradni.”

Idézeteinkből láthatjuk: a sajátos „zsidó aura” alapját, feltételét a saját, szűkebb rítusközösség mellett, a rituális élet gyakorlathoz kötődő „másnak láthatatlan”, „zárt” kulturális terekhez köthető tradicionális-halachikus érték és normarendszer teremti meg. Ebben az értelemben a „Bethlen téri aura” csupán egyik (bár kiemelkedő) pontja a rituális-zsidó térrendszernek, amelynek tágabb dimenzióira a következő interjúrészletek által pillanthatunk rá:

„Azért vagyok zsidó környezetben, mert a hagyománnyal kapcsolatos tevékenység, amikor megveszem a sáhrisz után az ételt vagy péntek estére a bárcheszt, a kóser bort, akkor megvan annak az érzése, hogy most sok százan, ezren csinálnak ugyanígy, péntek este meggyűjtják majd a gyertyát. Ez a valláshoz kötődik, és ez olyan környezet, hogy sokan vagyunk még olyanokkal is, akiket nem látunk. Ez a hagyomány tere, és ez csak itt van meg nekem, mert zsidó vagyok.”

A „hagyomány tere” kiegészülve az imént olvasottakkal kognitív szinten tág teret nyit tehát időben és térben egyaránt. E szimbolikus tereket így a mindennapi tapasztalatok világa teszi megélhetővé. Emellett azonban mindez a „szimbolikus térrendszer” vetül ki olyan területekre is, amely nem kötődik a jelenben megélhető rituális életmódhoz:

„Nekem az egész hetedik kerület zsidó hely, mert ott régen szinte mindenhol zsidók laktak rengetegen. Ezt meg is érezheted, ha végigmész mondjuk a Kazinczy utcán, a Dob utcán vagy a Király utcán vagy a Wesselényin. Ez a »gettó-érzés«, az az érzés, hogy mindenhez kötödsz itt, minden sarokhoz, kisutcához, kapualjhoz. Mert itt minden a zsidósághoz köthető.”

„Abszolút objektív nekem ez a zsidó tér. Minden az, ami megfelel a zsidóság minimális alapjainak. Olyan általános réteg, amiben benne van a jiddiskájt. Valamilyen szinten valahol, ha ott olyan zsidók vannak, akiknek jelent valamit, fontos a zsidóság. Ilyen például a volt gettó is, mert zsidók laktak és lakják, ahol volt és van zsidó élet, ahol még most veheted együtt a húst azokkal, akik emlékeznek a régi időkre. De az is zsidó hely, ahol egyszerűen zsidókba botlasz, és zsidó ügyekkel foglalkozhatsz, arról diskurálhatsz.”

Utóbbi interjúrészletekből kiderül egyrészt újra, hogy a „zsidó élet” fókuszpontját a „gettó” területéhez kötik mint a „zsidó múlt” teréhez, illetve ahhoz a helyhez, ahol a jelenbéli rituális életmódhoz szükséges tradicionális intézmények koncentrálnak. Kiegészül azonban mindez olyan területekkel is, amelyek nem köthetők a fent említett „rituális mezőhöz”, viszont olyan zsidó közösségek tereihez igen, ahol együttlétük során „olyanok gyűlnek össze, akiknek fontos a zsidóság” – ahogy az utolsó interjúrészletben olvashattuk.

A zsidóság mint kognitív realitás, élő személyes viszonyrendszer csoportképző ereje tehát képes „ideiglenes zsidó terek” kialakítására is.

Ezek azonban csupán akkor jöhetnek létre interjúalanyaim szerint, ha megfelelnek a tradicionálisan értelmezett zsidó értékrendszernek, ahogy következő beszélgetőtársam említette:

„Nekem a Bethlen tér, ahol imádkozom, a Rabbiképző, ahol tanulok, meg otthon, ahol imádkozom meg tanulok is, a stabil zsidó helyek. De hát néha máshová is elmegyek. Na, akkor is stabil zsidó helyeket keresek magamnak. Nekem ilyen az is, ahol zsidók jönnek össze, akár lehet ez egy kocsmá vagy bármi profán hely, ahol mondjuk bráhát (áldást) mondhatunk. Tehát itt is a zsidóság mint vallás is fontos, mert van nekem olyan zsidó barátom is, aki úgy származásilag zsidó, és ha beszélek vele nem érzem a zsidó teret, de például van olyan zsidó barátom is, aki halachikusan nem zsidó, viszont fontos neki a saját zsidósága. Vele, látod, érzem a zsidó aurát körülöttünk. Mert nekem a zsidó tér a biztonságot jelenti, és ő egy nagyon régi jó barátom, akivel ez a biztonság teremődik meg, mint csak akkor, amikor olyan zsidókkal vagyok, akik ugyanúgy zsidók, mint én.”

Láthatjuk, a rituális értékrendszer a halacha normarendszerénél is fontosabb lehet, ha ott a saját kultúra és közösség értékrendszeréhez való tartozás érzelmi aurája teremődik meg az elemzett zsidó közösség tagjai és baráti köreik között.

Az eddigiekből láthattuk, a „zsidó tér” olyan szubjektíven definiált és kulturálisan összetett, bonyolult viszonyrendszert alakít ki a közösség tagjaiban, amelynek alapját a Bethlen téri rítusközösség képezi. Ez az „alaptér” azonban számos más aspektussal is kibővül. A rítusközösséghez való tartozás ugyanis feltételezi a halachikus életmód személyes megélését, amelynek feltételeihez elengedhetetlen a rituális gyakorlathoz kötődő helyek felkeresése, a velük való mindennapos kapcsolat. E kapcsolat terei azonban szimbolikus tér-idő dimenziókat is feltárnak az interakciók során, hiszen e helyek a régi zsidó „gettó” területén vannak ma is, amelynek egésze ezért „zsidó térre” bővül ki. Az így mitikus térre is való környezet értékmínőségét a hagyományos értékek idealizálása teremti meg. Így a rituális környezeten kívül eső helyek is zsidó terekké válhatnak, de csupán akkor, ha azok megfelelnek az imént említett kulturális-rituális értékrendszer kívánalmainak. Az előzőekben bemutatott ilyen szubjektív „kívánalmak” voltak a „gettó filling”, illetve a „jiddiskájt” – érdemes ezért ezeket a fogalmakat továbbiakban közelebről is elemezni.

„Vannak itt a városban olyan új zsidó helyek meg ifjúsági klubok, de azok még nem köthetők ide, mert bár nagyon jó és szép, hogy vannak, de nincs még meg a történetük itt, mert nincs meg bennük a jiddiskájt.”

„A jiddiskájtnak meg kell lennie a zsidó terekben, mert az szükséges. A jiddiskájt az a valami jó zsidó dolog, amit nem lehet megmagyarázni, mert érezni lehet. Hogy megvan valakiben, az olyan, mint a szerelem, nem lehet megmagyarázni. Amit érzel, hogy megvan a másik zsidó emberben, és akkor van zsidó tér, ha ilyenekkel vagyunk együtt, ha érzem bennük a jiddiskájtot.”

„Szerintem a jiddiskájt mindazt jelenti, amit mi az őseinktől örököltünk és ellestünk az életünk során, és ebből táplálkozunk, amit magunkba szívunk. Nem csak azt jelenti, hogy ki mennyire gesztikulál, meg zsidósan viselkedik, hanem abban is felfedezhető, mint a szociofóbia, akik nem tudnak kapcsolatot teremteni a külvilággal, aki szorong. Ezek is a zsidó attitűdhez tartoznak, és összefüggnek a jiddiskájttal.”

„Olyan ez a zsidó világ itt, mint régen a stettek. Ez tulajdonképp még mindig az, csak a díszletek, a külvilág változott. Kevesebben vagyunk, mint a holokauszt előtt, de most is zsidók vagyunk. Most is a gettóban van egy helyen még mindig minden kóser hely, és ha azt veszed, hogy a zsinagógák meg a vallásos zsidók egy része nem is itt él, akkor is pont annyian vagyunk, mint egy kis stetl. Tudunk egymásról, kicsit ellenőrizzük is egymást, és ha nem is egy kis gettóban élünk, akkor is valójában olyan ez az egész. Na ez az a gettó filling, meg jiddiskájt amit itt mostanában mondunk neked” – fogalmaztak beszélgetőtársaim.

Mint látjuk „jiddiskájt”, „gettó”, „stetl” egymást kiegészítő fogalmak, együtt, egymással összekapcsolódva rajzolják meg a „zsidó terek” belső tartalmait. Hogy ezeket, valamint az ebből fakadó jelentéseket jobban megérthessük, érdemes röviden szólni a kifejezések történeti, etnográfiai háttéréről, hiszen ezek idealizált-mitikus mintái mindannak, amelyekhez vizsgált közösségünk tagjai is kötik saját kulturális környezetük jelentéstartalmait.

A „stetl” jiddisül kisvárost jelent. A 19. század előtt mindenütt és utána is sokhelyütt ilyen „stetlszerű” kisközösségekben, mikrotársadalmakban élt a kelet-európai s így a magyar zsidóság is. A stettek lingua francája, a „mama loschen”, a jiddis volt. A stetlben élők életformája a halachikus judaizmus által meghatározott normarendszer köré szerveződött, amit a köznyelv jiddiskájtnak („jiddiskeit”) nevezett. A közösség élete a rituális központok körül a „sülök”, „stiblök” (jelentése „iskola”) zajlott. Itt imádkoztak és tanultak a férfiak, ez volt a közösség találkozóhelye is.

A „sül” volt tehát a stetl közösségi életének a központja, a közösség életét szabályozó döntések, ügyintézésék itt zajlottak le a halacha alkalmazása által. Az egyéni ügyek, a zsinagógára vonatkozó hatalmi viszonyok tisztázása, a közösségen belüli törésvonalak, konfliktusok szintetizálása, valamint e közös normarendszer átadása (a héderekben és jesivákban) is itt zajlott. A Tóra ismerete, a rituális tudás legitimálta a gazdagságot is (gyakran a gazdag lányoknak tudós férfiakat választottak házastársul). A társadalmi presztízs tehát szintén a közösség életét szabályozó halachikus norma- és értékrendszer-től függött.

A közösségi kontroll azonban afelett is örködött, ne legyenek kimagasló presztízs- különbségek a mikrotársadalom rétegei között. A családok közötti reciprocitás során (megvendégelések, purimi ajándékozások, „lelki reciprocitás” a jom kippuri bocsánatkérések során), illetve a gazdasági különbségek enyhítését szolgáló kötelezettségek (szegénykonyha fenntartása, jesíva böcherek ellátása, szombati vendégség a szegényeknek, koldusoknak, stb.) alkalmazásával, a rituális törvény alkalmazásával a „tágabb család” (mispóhe) ideológiai jelentéstartalmával telítődött a stetl kollektív identitása (Untermann 1999: 215–216).

A „gettó” – a stelthez hasonlíthatóan – a zsidók által lakott területet jelölte, de olyan városban belül, ahol a nem zsidó lakosság mellett éltek a zsidók behatárolt, elkülönített területen. A szó maga az olasz „vasöntőde” szóból származik, mert először 1516-ban használták egy vasöntődéhez közeli velencei városnegyedre, ahol zsidókat különítették el. A zsidókat a kora középkor óta Európa szinte minden városában elkülönítették, a tenger vagy folyók lecsapolt területén (Velence, Nápoly, Salerno, Róma, Prága) vagy a székesegyház körüli mellékutcákban (Magyarországon ilyen „zsidó utcák” voltak Pozsonyban, Esztergomban, Székesfehérváron és Budán is), ahol a zsidók védve voltak a püspöknek nyilvánított adó fejében. A gettókat falak, illetve kapuk „örizték”, ahonnan éjszaka tilos volt a kijárási, de ezáltal a pogromok is elkerülhetőnek bizonyultak. A gettó tehát védettséget élvező zárt területnek is felfogható, amely a keresztény városrészekről elválasztva a halachikus-rituális életmód zavartalan megélésének is keretet biztosított. Összhangban állt továbbá mindez a zsidó kultúra alapvető etnikus-szagrális parancsával. Így az egyik oldalról sem volt akadály a századok alatt kialakult és tudatosult zsidó és keresztény interkulturális különállásnak (vö. Ujvári 1929).

A gettók tehát csakúgy, mint a stettek a halachikus-rituális zsidó kultúra saját-zárt területei voltak évszázadokon át. A 19. század közepétől a zsidók a városok más területein is engedélyt kaptak otthonteremtésre, de ezután is „gettónak” nevezték azokat a közterületeket, ahol túlnyomó részben zsidók éltek, s gyakran e területek egybevágtak a régi get-

tók területével is. A huszadik század legtragikusabb éveiben is „gettónak” nevezték azokat a területeket, ahová a nácik gyűjtötték össze a zsidókat a deportálások előtt.

S mint – interjúrészeleimből is láthattuk – sokszor „gettónak” nevezik a mai napig is azokat a városrészeket, ahol zsidók élnek közel egymáshoz, vallásos intézmények körül, s amelyekre a „stetl” elnevezést is használják metaforaként. (Ujvári 1929: 311–313, Untermann 1999: 78–79)

Interjúalanyaim a „gettó” kifejezést az előbb említett tartalmakat ötvözve alkalmazták az általuk körberajzolt területre, hiszen a már említett „pesti zsidó háromszög” (Frojimovics 1994: 148–218) azaz a Dohány utca–Rumbach utca, Kazinczy utca, Király utca, Wesselényi utca, Klauzál tér által behatárolt terület volt az elmúlt százötven év budapesti zsidó kultúrájának központja.

A második világháború tragikus éveinek beköszöntéig is a fent jellemzett zsidó tradíció által meghatározott életmód dominált itt még akkor is, amikor a 19. század változásaira másképpen reagáló különböző zsidó irányzatok központjai egymással konfliktusban állva osztoztak e területen. Hiszen ez is a tradícióra adott eltérő zsidó „válaszokat” foglalta magában, e kultúra zárt – belső világában volt elsősorban jelentéssel telítve. Itt volt ugyanis az „ortodox”, a „neológ” és „a status quo” közösség szellemi–rituális központja egyaránt, tehát a teljes zsidó életformaminták e területen koncentráltak.

Idős interjúalanyom a következőként emlékszik mindeyre:

„Régen ott volt a Rumbach, ami status quo templom volt, meg a Kazinczy, ami ortodox volt, mert a Dohány, ahová a nagyon modernek, neológok, ahogy mondják, jártak. Meg rengeteg kis szül, imaterem is volt. De igazából mindenki vallásos volt, még ha nem is értettek mindenben egyet. Voltak például olyanok is, akik stikában kinyitották a gettón kívül a boltjaikat szombaton, amit ugye a halacha tiltott a Tóra alapján. De ha nem nyilvánosan csinálták, járhattak a templomba, még ortodoxba is, mert elnézték nekik. Meg voltak itt hászidok is, mindenféle irányzat a szegényebbek között. Ki ennek a rabbinak, meg irányzatnak volt a híve, ki annak volt a szimpatizánsa. De mindenki zsidó volt leglényegében, a viták csak ezen túl voltak érdekesek.”

Láthatjuk, a ma élők emlékezetében a múltbéli törésvonalak a közös kultúrán belüli sokszínűséget jellemzik csupán. Így e közös múlt színtere is magában foglalja mindegyik említett zsidó „szubkultúra” emlékeit.

A vészkorszak idején is e területen jelölték ki – a Károly körút és a Nagyatádi Szabó utca között a Király utcával és Dohány utcával keretbe foglalva – a pesti gettó határait (vö. Frojimovics 1994: 567).

E gettó falai mögött több mint hetvenezer összezsúfolt ember várta a halált, s menekült meg végül szerencsésen. Így e terület a budapesti magyar zsidóság számára e tragikus korszakot is felidézi, amikor a „gettóról” beszél. Számos emléktábla, visszaemlékezés, kiadvány jelzi mindezt a későbbi generációk számára is, ezért is érdekes, hogy Bethlen téri interjúalanyaim a „gettót” mégis mint „pozitív zsidó teret” jellemezték, festették le számomra. A „gettó” nekik a „stetl” szinonimájaként értékelődik, amely elsősorban olyan területként értékeli a volt gettó terét, ahol felidézhető a zsidó életforma hagyománya, és amely a továbbélő rituális élet centrumai által újra élhető a jelenben is, s ahol mindezzel együtt megtalálható a „jiddiskájt”. A „jiddiskeit” nehezen lefordítható fogalom, imént idézett forrásom a „zsidó szokásokban való jártasságként” nevezi meg (Frojimovics 1994: 261), míg szintén idézett másik forrásom a „judaizmus stetlben használatos jelentéseként” definiálja (Untermann 1999: 215).

A stetlek életéről írt könyvében Zborowski és Hercog tág definíciója talán közelebb hozza hozzánk e fogalmat:

„A jiddiskájt: (jewiness), a stetl teljes életmódja. A jiddiskájt szó magában hordozza mindazt, ami jóvá teszi a zsidó létet: a szombatot szent békéjével, a pészah tavaszi megtisztulását, a fiúk bár micvóját, a »tanulás zenéjét«, amely évszázadok óta mérföldekre zeng minden idők zsidójának szívében, a Törvény megtartásának mindennapi örömét, ugyanakkor a Jom Kippur könnyeit is. A szóhoz kapcsolódik továbbá a büszke sajnálata azoknak, akik fény nélkül élnek, s sötétségükben teljesítik az Örökkévaló akaratát úgy, hogy sanyargatják Izrael gyermekeit. A jiddiskájt szó magában hordoz egy aurát: a tanulás hódolatát, a kötelezettségek vállalását, a végső jutalom kiolthatatlan reményét. S valahol betűiből kiolvasható a keserűség, iróniával való fogadása annak, hogy könnyekkel, sóhajokkal meg kell fizetniük, amiért a Kol Jisráél (Izrael közösségének) tagjai.” (Zborowski–Hercog 1966:428)

Láthatjuk: a „jiddiskájt” tartalma egyrészt elválaszthatatlan a stetl-gettó idealizált világának továbbélő, kollektív emlékezetben meggyökeresedett tartalmától, másrészt egy olyan érzelmi „aurát” jelenít meg, amely a fenti rituális életforma egészét s az ehhez kapcsolódó élmények, átélések emocionális kötődéseit teszi megfogalmazhatóvá.

Az eddig leírt összetett jelentéstartalmakat még jobban megérthetjük, ha megnézzük külön a Bethlen téri közösség azon idősebb tagjainak interpretációit, akik egyrészt visszaemlékezéseik révén összekötik az idealisztikus múltat a jelennel, másrészt mivel a rituális élet irányítói, átélhetővé is teszik mindezt a következő generációk számára.

Míndemellett rápillanthatunk arra a „tágabb történeti perspektívára” is, amely azokban él a múltra és a jelen „revival jelenségeire” nézve egyaránt, akik a zsidó tradíció története huszadik századi változásainak több pontját is megélték, s így ezek általuk való értékelése nélkülözhetetlennek tűnik a „zsidó terek” élő jelentéstartalmainak értelmezése során is.

„Én a Király utca környékén nőttem föl. Az volt a gettó szíve. Még kávéház, meg kóser mulató is volt ott, hát természetes, hogy én, ha ott járok, a gyerekkorom szemén látom azt a környéket. Nekem az olyan, mint volt, csak zsidó.”

„Pest az egy vegyes város volt, de a gettóban csak zsidók voltak. Először a keresztények csinálták, hogy ne lehessenek együtt a zsidókkal, de az jót is tett velünk, mert már a Tórában is benne van, hogy nem lehetsz olyan, mint a többi nép. Na most itt teljesen kóser élet volt, akár ortodox, akár neológ volt valaki. Az én apám se nézte, ő modern volt, de ha jött egy nagy ortodox vagy hászid rabbi, elment meghallgatni. Én is ma ezt próbálom, amit ott éltem, az értékeket kicsit tovább vinni ebből a korból azoknak, akik ezt már nem ismerhetik.”

„A zsidóság csinált egy stetlt a nagyvárosban. Ilyen volt a Dob utca, Király utca a körútig. Engem is itt vitt szombaton apám a templomba, sétáltam én is péntek este az utcán, néztem, ahogy a nagyobb fiúk meg lányok méregetik egymást persze külön-külön. Ez volt az igazi zsidó élet. Ez mindenben különbözött a város többi részétől. Ma már ez nem látványos, a helyek megmaradtak, de itt már nem látszik úgy, mint régen. Rejtve van, csak azok ismerik, akik itt élnek, de ebben a láthatatlanságban is tovább él azokban a régi zsidó élet, akik ezt még nyíltan is látták, és benne éltek. Ezeknek az a feladat jutott az Örökkévalótól, hogy meséljenek róla, hogy még ha nem is olyan látványos, de tovább éljen a közvetítésünkkel.”

Láthatjuk, az emlékek „köteleznek”. A régi idők megélt tartalmait, kulturális értékrendszerei olyan mintaként szolgálnak az idősebb generáció tagjai számára, amelyek arra indítják őket, hogy ezeket az értékeket megőrizték és továbbadják a következő generációk számára. Ezt világítják meg még közelebbről a következő interjúrészletek is:

„A régi időkben megvolt a jiddiskájt. Amit az egyik zsidó megérez a másikban. Ez az évezredek alatt kialakult ösztön. Ezt főleg a közösségben érzi az ember a többi zsidó kö-

zött, mert ezt a közös hagyomány szelleme tartja életben, hogy azok a zsidók, akik ott vannak, ösztönösen érzik egymás zsidóságát meg a hagyományt. Ahol ezek megvannak, az a hely zsidó ma is. Ehhez kell a környezet, ahol a hagyomány él, a zsinagógában a pén-tek este, mert attól lesz zsidó hely.”

Interjúalanyom azért emelte ki a péntek esti rítust mint a „zsidó tér” értékei megteremtésének és továbbadásának színterét, mert – mint a tanulmány első részében is láthattuk – erre a rituális alkalomra jönnek el a legtöbb a „külső körök” tagjai közül. Ez a „visszatérő” köze az, ahol a legfontosabb reprezentálni és elmélyíteni a tradicionális értékeket.

Ezt a folyamatot mutatja a Bethlen tér egyik előimádkozójának törekvése is:

„Olyan hely, ahol az emberek nem úgy imádkoznak, hogy nézik az órájukat, hogy gyorsan legyen már vége. Az csak egy formaság, külsőség. Itt a Bethlen téren azért úgy imádkozom elő, hogy be akarom vonni az embereket, mindegy, hogy mennyit hisz, mit hisz, de a jiddiskájtól élje át. Ez viszont csak ott jöhet össze, ahol már ösztönösen megvan.”

Az „öregek” a „zsidó terekkel” kapcsolatban megfogalmazott értékrendszere tehát párhuzamban áll a rituális életben betöltött szerepükkel, illetve e szerep önmaguk számára megfogalmazott stratégiájával; a rítusok résztvevői számára mintaként felmutatni és továbbadni az öröklött hagyományos értékeket. Mint korábban olvashattuk e tradicionálisizációs folyamat befogadókra talál a fiatalabb generációkban: „Ezt kell követnünk, hiszen ezt szívtuk magunkba.” „Amit örököltünk az őseinktől, amit ellestünk az öregektől, azt visszuk tovább” – fogalmaztak a közösség fiatal tagjai. Az idősök is pozitívan értékelik a leírt jelenségeket:

„A mi időnkben a zsinagógák körül kellett élni, ilyen volt a pesti gettó is, de ilyen ma is, mert nincs olyan vallásos zsidó ma se a városban, aki messzebb lakna valamelyik zsinagógától a szombati távolságnál¹. És nézd meg a fiatalokat, azok is megpróbálják megoldani, hogy közelebb költözzenek, akik messzebb laknak. Tehát amikor nem kötelező a gettó, a zsidók akkor is maradnak a maguk kis világában, ami a szombattartó templomok körül él” – foglalta össze egyik előimádkozó beszélgetőtársam.

A „gettó” értékei tehát, ha „rejtettebben is”, de tovább élnek a rituális élet megélőli körében, s ezen értékek „láncolata” sem szakadt meg, hiszen a fiatal generációkban tovább öröklődik mindez, a látható zsidó terek újjászületésének reményeit éltetve az idősebb generáció képviselőiben.

Látva azonban az utóbb említett jelenségeket, miszerint a „zsidó aura” nem minden esetben kötődik a rituális élethez, felmerülhet a kérdés: vajon az előbb bemutatott idősebb generáció tagjai is csupán a rituális élethez kötik a zsidó tartalmakat? Ahogy egyik interjúalanyom fogalmazott:

„Nem csak a templom meg a kóser boltok, intézmények a zsidó helyek, az is zsidó, ami nem biztos, hogy vallásos hely, de ahol még élő a jiddiskájt.”

E meglátáshoz kapcsolódva nézzük meg, mely „helyek” azok, amelyekben a rituális élet terein kívül is átélhetővé válik a „jiddiskájt”.

„A templomon kívül legfeljebb ha a zsidó művelődési vagy kulturális rendezvényeken vagyok zsidók között egy ünnepségen vagy valami összejövetelen, mert ott is azért mégis valamilyen szinten megvan egy zsidó aura. Mert ilyenkor is a hagyományok fontosak, mondjuk még ha csak felidézük vagy másolják is egy kántorkoncerten például. Ilyenkor is élővé válik az évszázados hagyomány, a vallás, amik ott össze is kötnek minket.”

¹ A halachikus-rituális normarendszer tiltja a „szombati határ” (thum sabbat) túllépését, amely a tartózkodási helytől kb. ezerkétszáz métert tesz ki (Donin 1998: 91).

„Ha van egy zsidó koncert, nem biztos, hogy akik ott összejönnek, már az első percben jiddiskájt van. Amikor egy bizonyos idő után, amikor kialakul egy hangulat, egy légkör, kialakul az a zsidó légkör. Ez így van egy igazi jó kántor koncerten, vagy ahol jó jiddis dallamok vannak, az olyan nekem, mint egy imádkozáskor, főleg egy Jom kippurkor. Ha én ezt átélem, megtisztulva érzem magam. Ez csak zsidó helyeken történik, az biztos. De nem muszáj, hogy pont templom legyen. A lényeg, hogy úgy meg tudok tisztulni, mint a hászid rebbe a tanításban, hogy úgy lebegek, mint az ima, ami az égbe száll.”

Ezen interjúrészekből kiderül, a kapcsolódási pontok, amelyek egy „nem vallásos” helyet is „zsidó aurává” teremthetnek, szorosan kötődik a rituális élet tartalmaihoz. E kötődések azonban nem a halachikus normarendszer szigorú keretét kívánják meg a „zsidó terek” paramétereitől, hiszen az interjúrészekben említett közegben férfiak és nők együtt tartózkodnak minden esetben, s gyakran a halacha által előírt öltözködési és viselkedési szabályoknak sem felelnek meg a résztvevők. Ezeknek a kritériumoknak helyébe lép az „etnikai” és az „emocionális” dimenzió. A „jiddiskájt” említése, mint amely olyan közegben élhető át, ahol „zsidók” vannak, akikben „öszönösen” van meg a „zsidó mentalitás”, a saját kultúra biztonságos környezetének „etnikus” tartalmát emeli ki. Az átélt „lebegés”, érzelmi felfokozottság „természetes” érzete pedig, amely a jom kippuri és más „vallási” rítusokhoz köti beszélgetőtársaimat, azt feltételezi, hogy ezen rítusok érzelmi átélése, kötődése is fontosabbá válhat, mint azok halachikus előírásainak maradéktalan betartása. S hogy mindezek átélése nem is feltétlenül kötődik a rituális terekhez, a halachikus tradíció értékelésének változó folyamata mutat rá (ehhez hasonló következtetésre jutottam korábbi kutatásaim során is vö. Papp 2000).

Eddigi példáinkat összegezve elmondható tehát, a zsidó kultúra általam kutatott közösségének tagjai a következőképp fogalmazzák meg a „zsidó terek” tartalmait:

Láttuk az emocionális tartalmakat, amelyeket a Bethlen téri közösséghez kapcsolva a „család”, „otthon” szavakkal azonosítottak, míg a szorosan vett közösségen kívüli „zsidó terek” kapcsán a „gettó filling” vagy a „jiddiskájt” kifejezésekkel fogalmaztak meg. Azt is láthattuk, mindezen tartalmak mögött a hagyományos értékrend állt, a „zsidó aura” tehát a tradíció által legitimált térnek feleltethető meg. E terek elsősorban a mindennapos rituális gyakorlathoz kötődnek, de azon túl is megvalósulhatnak olyan közösségi, „etnikai” terekben, ahol a közös kultúrához való tartozás teremt biztonságos közeget. Az így birtokba vett „saját” területek megvalósulása pedig a heterogén kulturális-nagyvárosi környezetben a zsidó kultúra lényegét a „ködosim” tórai parancsolat alkalmazását hordozza magában.

Az elemzett jelentéstartalmak emellett a judaizmus értékrendszerének közösségi milyenségét is kirajzolhatták számunkra, azaz az említett érzelmi azonosulások fontosságát esetenként akár a halachikus tradíció normarendszerének „szigorú” megtartásával szemben.

Mindezek a jelentéstartalmak hatnak és nyernek megerősítést a közösség tagjai számára *személyes terület* tekintve is, hiszen – mint látni fogjuk – „privát rituális” tereikbe is bevonják közösségük tagjait.

Érzékletes példáját szolgáltatja ennek a Bethlen téri közösség egyik tagjának példája, aki nemrég vásárolt magának lakást a zsinagóga közelében. Már ez az utóbbi tény is a nyilvános rituális élet által megszervezett és megtartott közösséghez való tartozás fontosságát húzza alá, ahogy egyik korábban idézett beszélgetőtársam is említette a zsinagóga közelébe való költözések gyakorivá válását. Az új lakásba költöző fiatalember miután berendezkedett, azonnal meghívta a Bethlen téri közösséget „mezüze party”-jára, ahogyan nevezte. A közösség szolgáltatta számára a két mezüzét is, amelyek hálószobája és bejárata ajtófélfájára kerültek. A rítuson a közösség mindegyik tagja képviseltette magát, s a közös délutáni ima elmondása után először a rabbi, majd az idősek, végül a fiatalok

egy-egy kalapácsütéssel, a megfelelő áldás kíséretében sorban egymás után szegezték fel a kis fatokot a bejáratra.

Ezt követően kóser ételek és italok elfogyasztása mellett éltették a házigazdát. Mint említettem, e jelenségek igen gyakoriak a közösség életében, még a „belső kör” hölgytagjainál is tartottak ilyen rítust. A közösség tagjai egyébként is rendszeresen látogatják egymást, vannak lakások, ahol minden péntek este csoportokban tanulják a Tórát, egymás otthonában felváltva tartanak szombati keddusokat, de a „kóser élet” egyéb aspektusaiban is segítséget nyújtanak egymásnak: a messze lakók péntek esténként aludhatnak a zsinagóghoz közel lakó társuknál, segítenek egymás lakásának kóserre tevésében pészahkor vagy nagytakarítás esetén. Ezekben a lakásokban mindenütt megtalálható a mezüze, és legtöbbször otthona megfelel a halachikus életmód követelményeinek. Vannak olyan lakások is, ahol nincs két mosogató, hűtőszekrény stb., de ezekben sem fogyasztanak disznóhúst, és külön edényekben esznek tejes, illetve húsos ételt. Így ha nem is „tökéletesen” felel meg a hagyományos előírásoknak, arra alkalmasak ezen otthonok is, hogy a közösségi normáknak megfeleljenek, azaz képesek legyenek vendégül látni egymást, s viszonzásul a másik terében is életmódjuk elvárásai szerint érezhessék magukat otthon.

„Nagyon fontos volt nekem, hogy mindenki ott volt a mezüze-partyn, ez azt jelenti, hogy nem vagyok egyedül, más is így él, másnak is fontos a zsidó élet, nem valami értelmetlen hülyeség.”

„Jó, hogy mindenki kóser köztünk otthon, mert így nyugodtan ellazulhatok vendégségben is, nem kell félnem, hogy tréflit eszem meg ilyesmiken.”

„Az, hogy mások is átjönnek hozzám, akik kósernek otthon, engem is kötelez, hogy ne verjem át őket. Ez is segít abban, hogy legalább a templom mellett, otthon is kóser legyek” – mondták beszélgetőtársaim.

Az utóbbi interjúrészletben elmondottakhoz kapcsolódnak megfigyeléseim is. Azt láttam ugyanis, hogy míg a közösség tagjai, a nyilvános rituális élet tereiben, a Bethlen téri zsinagóga épületeiben, illetve a zsidó rituális élet korábban bemutatott színterein következetesen megfelelnek a rituális-halachikus életmód normatív feltételeinek, addig az ezeken kívül eső terekben előfordul, hogy megszegik e normarendszer egyes pontjait, nem kóser helyeken étkeznek az öltözködési normákat vagy a szombati előírásokat is áthágva esetenként. Ezeket kizárólag a rituális környezettől „távol”, más közösségek tagjaival találkozva teszik kizárólag. Otthonuk nyilvánossá tétele azonban ezen interakciók gyakorivá válásának vet gátat, fenntartva ezzel életük fókuszpontjainak zsidó tartalmát. A „zsidó tér” tehát számukra a halachikus értékrend biztonságos környezetét jelenti elsősorban, amely összekapcsolja otthonukat a zsinagóga világával, de ez a tér olyan személyes-mikroközösségi tér is egyben, amely a „külvilág” számára olyannyira rejtett, hogy kétfajta viselkedési stratégiát is fenn tart, egyet a „másik tér” s egyet a saját kulturális környezet szférája felé. Az ilyen „kétdimenziós” térszerkezet „zsidó oldala” adja azt a „hálót”, amely a heterogén – „külső” környezetben megrajzolja a budapesti „zsidó stétl”, „falu” – ahogy interjúalanyaim jellemezték – mentális körvonalait, valamint a „másik-nem zsidó” tereinek világát, amelyek meghatározóak a mikroközösség tagjainak e terekben alkalmazott eltérő viselkedési stratégiáit is.

Erre a két „világra” pillanthatunk rá a következőkben:

„Olyan ez a pesti zsidóvilág, mint egy kis falu. Mindenki ismer mindenkit, beelát a másik életébe, sokszor ki is akadsz a sok pletykától, de pont ezért is van ez az otthonosság érzésed is, ami olyan alapvető.”

„Itt a városban, ha kocsival látnak szombaton vagy egy étteremben, ahogy sonkát eszel meg sajtot, akkor várhatod, mit kapsz. Kétszer is meggondolod, mit csinálsz, mert itt semmi sem marad rejtve. Olyan ez, mint egy régi stétl, csak annak a modern változata.”

„Mindenki képen van a másíkról, formális vagy informális úton, de a végén mindenki tudja, ki nem tartja be a szombatot, kinek milyen gondjai vannak. Van itt egy ilyen zsidó háló, ami körbefon, nyomasztó is, de meg is véd. Mert a problémáidról is tudni fognak és segítenek.” – mondták e „virtuálisan” is valóságos zsidó térdimenzióról beszélgetőtársaim.

E „hálónak” megint csak a közösen gyakorolt rituális élet adja a középpontját:

„Ha te ebben élsz, akkor te innen nem tudsz kilépni. Meg is kell felelned a zsidóságnak.”

„Ha öt napig nem mész le a zsinagógába, akkor a samesz vagy valaki rád fog telefonálni, hogy kellesz a minjában reggel, vagy jórcájtja van valakinek. És azt persze nem teheted meg a többiekkel, hogy nem mész.”

„Külön-külön megvan a saját életünk, de ezt nem lehet különválasztani a zsidó élettől. Az, hogy nap mint nap vagy legalább hetente egyszer, kétszer összetalálkozunk rendszeresen, évek, évtizedek óta olyan társaságot teremt, hogy észrevétlenül is velük vagy a legtöbbit, a legjobban kötödsz hozzájuk. Ennek a templom a közepe, de nem csak ott találkozol velük, azt veszed észre, velük mész el kirándulni vagy szórakozni is, ők a legjobb barátaid.”

„Nekem kint is a zsidó életet kell élnem, mert számon kérhetik rajtam mások, ha mondjuk meglátnak a boltban, és nincs rajtam a kipám. Így még ha tartanék is a külvilágtól, akkor is magamon hagynám. Nincs nekem kettős életem, nem is lehetne.”

Láthatjuk, a „közösségi kontroll”, a rítusközösség baráti társaságként való azonosítása, a közösen eltöltött idő összetartó ereje a rituális élet normarendszerének való megfelelésre ösztönöz. Ismét a közösség nyilvános tereinek a személyes szférába való beengedése láthatunk példákat tehát, amely folyamatok az otthonok tereinek elemzésekor is alapvető jelentőségűek voltak.

Az utóbb említett „pozitív tartalmak” mellett azért a lefestett „stetl” kapcsán a „nyomasztó” szó is elhangzott. Ez jelentheti az „ellenőrizhetőség”, „elérhetőség” állandó jelenlétét a „másik-külső” térben kialakított viselkedésmódok „világában” is, de utal a közösség tagjaira jellemző zsidó életforma „rejtett” voltából adódó feszültségekre is:

„A mi kis zsidó világunk kicsi térben is van, meg szétszóródva is. Nem is vagyunk benne olyan sokan, bár ehhez képest mégis nagyobb, amit az ember gondolna. Azért ha jó messzire mész tőle, akkor azért el tudsz egy kicsit menekülni ettől.”

„Azért itt a galutban kicsit nyomasztó zsidónak lenni. Ez már bennünk van, ezért olyan jó elmenni néha Izraelbe, ahol mindenki zsidó, a taxis, a virágáros, a rendőr, érted, mindenki. És ott végre ki tudod pihenni a galut zsidóságodat.”

Beszélgetőtársaim itt tovább tágitották a hozzájuk kapcsolódó „zsidó terek” virtuális határait, továbblépve a rituális életükhöz kötődő tereken, valamint az ezt körülvevő zsidó háló világán is.² E határok pedig olyan egyetemes hátterét jelentik kultúrájuknak,

² Az alábbiakban elemzésre kerülő jelentéstartalmak mellett maga a rituális élet is szolgáltathat hasonló élményeket a közösség tagjai részére. A rituális-mitikus zsidó idő megélése által ugyanis lehetőség nyílik az ősökkel való egyidejűség megélésére, valamint a zsidó naptár egységes rendszere okán ugyanennek a szimbolikus egyetemességnek az átélésére. Egyik beszélgetőtársam foglalta össze nekem ezt a hanukka ünnepe kapcsán: „Az a legcsodálatosabb, hogy hazamegyek, áldást mondok, és meggyújtom a gyertyát, és tudom, hogy az őseim is ugyanekkor ezt tették, és hogy most is Hollandiától Japánig égnek ugyanazok a gyertyák a zsidók ablakaiban. Ez olyan megnyugvást, biztonságot ad nekem, hogy határtalanul boldog vagyok. Szó szerint.” A rituális élet tehát önmagában is ki-terjeszti térben és időben egyaránt a saját kultúra biztonságának „végtelen” dimenzióit.

amelyben a saját kultúra biztonságos környezetének szimbolikus kiterjesztését is nyomon követhetjük:

„Izrael, meg az USA, nézd meg Williamsburgot, ami egy óriási zsidó stetl, ott van az igazi zsidó élet. Mert itt Európában csak zsidó szigetek vannak. Hát persze, hogy jó érzéssel gondol oda az ember. Az jó érzés, hogy vannak ilyen háterszágok is.”

„Nem vagyok cionista, de öregkoromra rájöttem, hogy Izrael nélkül nincs jövője a zsidóságnak. Pont azért, mert itt a galutban kis közösségek vannak csak, meg egymás számára is alig láthatók. A népek között túl kevesek vagyunk, de Izrael az más. Kritizálni lehet, de ne feledd, az egy zsidó állam. Ahová, ha baj van bármikor mehetsz, és ott nem azért vagy kisebbségben, másságban, mert zsidó vagy.”

„Izrael mégiscsak a zsidók állama, ott biztonságban vagy, még ha balhék is vannak, azt nem lehet elfelejteni, hogy csak az az egyetlen stabil, biztos zsidó hely, ha bármi történik a világban, csak oda mehetsz, csak Izraelre számíthatsz. Végző fokon minden zsidónak az az igazi vagy pót otthona.” – foglalták össze a fent említetteket interjúalanyaim.

Az említettek elsősorban egyfajta szimbolikus határ kiterjesztését mutatják, amely a kisebbségi kultúra megélt tartalmaiból fakad. Mindezt alátámaszthatja az a tény is, hogy a budapesti cionista klubok, illetve az Izrael állam által fenntartott, támogatott intézmények, mint például a Szochnut megítélése korántsem homogén a közösségben, ellentétben Izrael vagy az USA zsidó társadalmának egybehangzóan pozitív megítélésével. Az alábbiakban ezen eltérésekre láthatunk példákat:

„Szerintem a cionista meg izraeli zsidó klubok vagy nyelvtanfolyamok meg hasonlóak is zsidó helyek abszolút mértékben, mert zsidók vannak ott. Olyanok vannak ott is, akiknek a zsidóság az első, meg Izrael. Lehet, hogy nem mind vallásos, de sokan magukban hordják a hagyományt, mert úgy nőttek fel. De mások sem vonhatják ki magukat, mert ott van nekik is a Mogén Dovid a nyakukban, tehát fontos az nekik is. Én velük is úgy érzem magam, mint a Bethlen téren, a templomban.”

„A Szochnut meg a cionista zsidó klubok zsidói vagy izraeli zsidók, vagy övelük értenek egyet. És az izraeli zsidók ide jönnek, és azt mondják közülük sokan, hogy ők nem zsidók, hanem izraeliek. Nekik nem jelent már annyit a hagyomány, és ez érezhető is a helyeiken.”

„Én nem tekintem ezeket zsidó helyeknek itt Pesten, mert nem kötődnek ide, idegenek itt, furcsák a mi közegünkben.”

„Ezeket mégsem érzem úgy zsidó helynek, mert azok nem olyan gettó zsidók. Mi gettó zsidók vagyunk, nem tudunk az ő mentalitásukkal azonosulni.” – mutattak rá az eltérő megítélésekre interjúalanyaim.

Mindebből láthattuk, hogy míg az általuk megnevezett „zsidó tereket” a tradíció és a hozzájuk kötődő érzelmek teszik közösen birtokolhatóvá, addig többségüknek az „izraeli helyek” „nem zsidók”, mivel nem részesei az említett saját kultúra által „legitimált” tereknek.

Ahogy egyik beszélgetőtársam összefoglalta mindezt:

„Ezeknek az izraelieknek még nincs hagyományuk itt. Még nem szoktuk meg, hiszen csak a rendszerváltás óta vannak itt. Más is a véleményük a zsidóságról meg a hagyományról, de azért jó, hogy itt vannak. Ez is olyan biztonságot ad. Azért mi inkább a templomhoz kötődünk, de szerintem, ha megszoktuk őket, még pár év lehet, de akkor jobban össze is szokunk, és közelebb kerülünk egymáshoz.”

A fentebb idézett „gettó zsidónak” nevezett „mentalitás” és a mögötte álló kulturális értékrend, tehát egyelőre mind a magyarországi nem zsidó társadalom, mind az egyetemes judaizmus, elsősorban Izrael irányában is különálló, kisebbségi entitásként fogalmazza meg magát mint a rituális-tradicionális és lokális értékrend őrizője. Mindez azon-

ban az „izraeli helyek” jelenlétének köszönhetően idővel megváltozhat, ahogy ezek is a helyi zsidó élet megszokott részeivé válnak.

Ezt látszik alátámasztani a városi „zsidó terek” mint a saját kultúra biztonságos környezetének otthonaként való megélése és a világ zsidó „központjainak”, elsősorban Izraelnek, ugyanezen tartalommal való szimbolikus azonosítása. E két tartalom találkozási pontjai lehetnek tehát a budapesti „izraeli helyek”.

Az eddig leírtak azonban a következő kérdéseket még nem világították meg: ha a közösség tagjai számára a saját tereket a rituális élethez, a tradícióhoz kötődő pozitív attitűdök jellemzik, milyenek értékelik a „nem zsidó” terek világát ugyanők? Milyen interakciók tere a másiké? Milyen viselkedésmódok, milyen alkalmazott interkulturális stratégiák jellemzik e mindennapos találkozásokat, s milyen érzések, jelentéstartalmak fűződnek mindezekhez?

Beszélgetőtársaim a következőképp interpretálták „válaszaikat” a fenti kérdéskör kapcsán:

„Van ez az elválasztás. Ez működik, hogy egészen máshogy érezzük magunkat a saját világunkban, mint máshol. Egészen más aura a kettő.”

„Én nagyon meg tudok lepődni nem zsidó környezetben, mert végső soron sajnos nem tudom levetkőzni a kisebbség érzését. Végső soron a zsidóban akárhogy, de benne van ez az érzés, hogy te különbözöl. Hát azért minden zsidó idomulni is akar, ez mindig így volt. Én nem akarom ezt személy szerint, mégis a legtöbbször előjön, s ezen mindig meg is lepődök.”

„Más környezet, ha nem zsidókkal vagyok, másképp, olyan mesterségesen viselkedek. Sajnos ez van benne, és egészen megható dolog, ha úgy érzem, hogy fel tudok benne szabadulni. Ami a zsidó helyen természetes, az ott egy külön plusz, ha az ember fel tud szabadulni. Én ezért nagyon jól is tudom magamat érezni nem zsidók között, ha érzem, hogy összejön velük is a lelki közösség. De ez is más, láthatod, mert a zsidó közegben semmi ilyennek nem kell kialakulnia, mert ott már eleve megvan.”

„Amikor van különbség, akkor az negatív jellegű, ha olyan szellemiség vesz körül, olyan kisugárzása van az embereknek, hogy kirekesztőek, túlfokozott a nemzeti érzelmük, ilyenkor merül ez fel bennem.”

„Zsidók között még akkor is biztonságban érzem magam, ha nem a barátaim, mert itt nem érzek felületességet, mint azok között, akik nem zsidók, akik között úgy érzem, hogy egy csomó fölösleges dolog miatt török magukat, vagy pénz vagy kocsi, míg a zsidók között arról van szó, ami az én életemben fontos. De én itt csak a vallásos zsidókról beszélek, mert az nem érdekel, hogy magyar, nem magyar, zsidó vagy kazár vagyok. Nem ez a lényeg, tehát nekem olyanok között a jó, akik zsidó módon gondolkoznak, akiket a vallás és nem az identitás foglalkoztat.”

„Ha nem tudják nem zsidó társaságban rólam, akkor nem feltűnősködök, de ha megtudják, mindig kérdeznek is mindenféléről. Ilyenkor úgy viselkedek, mintha pap lennék.”

„Ha idegen környezetbe kerülök, akkor elkezdek szerepet játszani. Úgy viselkedek, hogy úgy lássanak rendes zsidó vallásúnak, ahogy ők gondolják a rendességet, a vallásosságot. Nem fogok nagyon inni vagy cigizni meg lazázni, mert én feléjük a Tórát képviselem, a zsidóságot. De zsidó környezetben elengedhetem magam, mert ott értik, hogy lehet zsidóként a vallást megélni, hogy ehetünk, ihatunk, cigizhetünk, bulizhatunk is. De ezt egy másik ember, aki nem ebben a kultúrában él, nem érti, és nem akarom, hogy félreértse.”

„A nem zsidók másképp gondolkodnak a vallásról, és nekem ahhoz kell alkalmazkodnom, ezért itt türelem is kell. Ha beszélek velük, mindent Ádámtól és Évától kell kezdeni. Ehhez képest a zsidók értik, hogy miről beszélek, és ha már elkezdek egy mondatot, tudom a másiktól, hogy már tudja is, mi lesz a vége.”

„A nem zsidókkal előbb-utóbb a Tóráról fogok beszélgetni mindig, a zsidókkal meg mindenről lehet beszélni.”

„A nem zsidók sem érzik szerintem jól magukat, mert a zsinagógában mindenki beszél, hangosak a gyerekek, ott élet van, mint egy családban, és ők ezt nem tudják átérezni, pedig pont ez a legszebb az egészben. Nem érznek rá a zsidók ritmusára, hogy mindenki kiabál, és akkor egyszer csak néma lesz mindenki, elhallgat és imádkozik, vagy halkan énekel a kántorral, mert akkor a legfontosabb rész jön az imádkozásban,³ de ezt egy nem zsidó nem érezheti, hiszen nem is érti az egészet.”

„A zsidó helyen otthonosabban érzem magam, természetesen. Nem zsidó helyen idegenül érzem magam. Zsidó helyen olyan melengető érzés lenni, akárcsak otthon a családi körben. Ez egy rossz beidegződés, mert már előre ezt érzem, még ha jó is az a nem zsidó környezet.”

„Szombaton nagyon jó érzés, hogy az angyalok kísérnek haza,⁴ mert azért van egy kis félsz vagy rossz érzés az emberben, még ha ezt le is tagadja.”

Mint látjuk, a közösség tagjai a „zsidó terekhez” ismét a „biztonság”, a „természetesség”, a „saját kultúra otthonosságának” pozitív értékeit hangsúlyozták, szemben a „nem zsidó terek” „idegen”, „mesterséges”, „nem természetes” környezetével. Utóbbiakhoz olyan attitűdöket rendeltek („már előre érzem az idegenséget”; „félsz”, „rossz érzés”, stb.), amelyeket a „kisebbségi érzés” esetenként való megélésével magyaráztak többen („sajnos nem tudom levetközni a kisebbség érzését”; „ha kirekesztőek, túlfokozott a nemzeti érzelmük”). A „kisebbségi érzések” főképp azokból a konkrét negatívnak ítélt találkozásokról merítenek s táplálkoznak, amelyekre példaként szolgáltak a fejezet legelső interjúrészletében idézett antiszemita szimbólumok, amelyekkel a közösség tagjai a hétköznapiakban szembesülnek, valamint az alább idézendő fizikai atrocitások példái, amik ugyan ritkábbak, de durvaságuk miatt tartós hatást gyakorolnak a közösség interakcióinak értékelésére. Ezeket a jelentéseket mélyítik el továbbá azok az idősebb generációk által továbbörökített, átélt történelmi tapasztalatok, amelyek a fenti bizalmatlanság-szorongás érzését kapcsolják a politikai kultúra „keresztény-nemzeti” hangsúlyozott ideológiájához a „külső társadalom” egyes oldalairól, ahogy azt az utóbb említett interjúrészlet idézetében is láthattuk. Ezek az attitűdök olyan viselkedésmintákkal, stratégiákkal párosulnak a legtöbb esetben, amelyek alkalmazásával megkísérlik az adaptálódást „többségi” környezetükhöz („minden zsidó idomulni akar”, „nekem ahhoz kell alkalmazkodnom”, „elkezdtek szerepet játszani”, „ha nem tudják, hogy zsidó vagyok, akkor nem feltűnősködök”).

Abban az esetben azonban, ha „kiderül” egy nem zsidó közegben zsidóságuk, akkor adaptív értékrendjüket, viselkedésüket kultúrájuk reprezentatív felvállalására változtatják („ilyenkor mindig úgy viselkedem, mintha pap lennék”, „úgy viselkedem, úgy lássanak rendes zsidó vallásúnak, ahogy ők gondolják a rendességet”, „mert én feléjük a Tórát képviselem, a zsidóságot”). E „felvállalás” módja azonban ezen esetekben is az adaptációhoz kötődik, hiszen e reprezentáció is „kifelé” szól, a „többség” értékrendjeihez igazodik, ezért kizárja a maga „természetes” kultúrájának teréből a „többség világát” ezen

³ Interjúalanyom itt a Smone eszré imádságra utal, amelynek alapvető rituális fontosságára és halkán történő elmondására az imakönyvek is figyelmeztetik a résztvevőket (Krausz–Oberlander 1996: 57)

⁴ Beszélgetőtársam itt egy a zsidó tradíciót meghatározó forrásban található aggádára (tanító történetre) utal, amely elmondja, hogy minden zsidót két angyal kísér haza a zsinagógából a szombat bejövetele után. (Részletesebben l. Lau 1994: 175–176)

interakciók során is. Erre utalnak az utóbb említett idézetek, valamint az ezekhez kapcsolódó meglátások, miszerint egy nem zsidó nem is értheti meg a rituális zsidó kultúra belső világát még akkor sem, ha a tereben tartózkodik, mondjuk, egy istentiszteleten. Ugyanúgy nem zsidó környezetben a „témák” sem mindig érdekesek, hiszen „egy csomó felesleges dolog miatt török magukat, ami engem nem érdekel”, ahogy egyik interjúalanyom fogalmazott. Az elmondottak azonban a zsidó kultúra világát is differenciálják, a közösség „vallásos” értékrendje ugyanis csak azokat fogadja el „zsidó tereinek” részesévé, akik a rituális zsidó életforma és értékrend köré szervezik életüket, gondolkodásmódjukat („nekem olyanok között a jó, akik zsidó módon gondolkodnak, akiket a vallás és nem az identitás foglalkoztat.”)

A saját kultúra biztonságát és természetességét („ahol mindenről lehet beszélni”, „ahol úgy érzem, otthon vagyok”) tehát kizárólag a közösség értékrendjei által meghatározott és legitimált s kizárólag e kritériumok alapján elfogadott zsidó térben lehet átélni.

A közösség ezáltal határozza meg és helyezi el, tudatosítja „mi tudatát” az őt körülvevő komplex heterogén interkulturális térben a „nem zsidó” társadalom, illetve az egyetemes judaizmus és a budapesti „zsidó falu” irányában is.

Összefoglalás

Amint láttuk egy budapesti rítusközösség tereinek példáján, e terekhez a zsidó tradíció mitikus keretei, szimbólumai, valamint a rituális élet gyakorlata, a rítusok átélhető tartalmi kötődnek elsősorban. E terek fókuszában a zsinagóga áll, de ide köthetők a zsinagógai közösség tagjainak otthonai, a halachikus életmód feltételeit biztosító intézmények, valamint az ezekből álló budapesti „zsidó háló” – ahogyan interjúalanyaim fogalmaztak – is. E tereknek ad továbbá szimbolikus dimenziót a kollektív emlékezet által tudatosított idealizált történeti-mitikus múlt is, amely a budapesti tradicionális zsidó múlthoz és a „stetlek” mintáihoz köti a „láthatatlan zsidó tereket”. Ezekből a jelentéstartalmakból fakadnak, meghatározva a mindennapos interakciókat, azok az attitűdök, amelyek az interkulturális, heterogén „külvilágban” kapcsolják a közösség „sajátjának tartott” tereihez a „biztonság” és a „természetesség” pozitív érzéseit. Az így létrejött kulturális határok meghatározott adaptációs viselkedésmódokkal, kisebbségi stratégiákkal párosulnak, amelyek alkalmazását a közösségi kontroll és a személyes tereknek a nyilvános rituális élethez való kötése ellenőrzi és biztosítja. A saját kultúra biztonságos környezetében pedig folyamatosan megújulnak a kollektív azonosságélmény pillanatai elmélyítve és újra-teremtve a saját kultúrához és közösséghez való tartozás pozitív élményeit, biztosítva ezáltal a csoportidentitás tudatos vállalásának feltételeit is a különböző közösségekkel, társadalmakkal szemben. Végül a rituális élet szimbólumai, tartalmi, kulturális jelentései adják meg e kategoriális észlelésnek (vö. Csepeli 1987: 154–159), valamint a mögötte álló kognitív magyarázatoknak jelentőségét, folyamatosságát és szakrális megerősítését.

Tanulmányomban kísérletet tettem mindegyik fent említett jelentéstartalom bemutatására segítségül hívva az etnográfia és a kulturális antropológia kutatómódszertanát. Ezáltal láthatóvá váltak a zsidó terek törzsi-rituális jelentéseinek, valamint az ezeket közvetítő tradicionális értékrendszerhez kötődő kisebbségi stratégiák alkalmazásának közösség által birtokolt kulturális keretei. Mindez olyan közös tudáskészlet és azonosságélmény kognitív meglétét biztosítja a vizsgált közösség számára, amely meghatározza az általuk sajátjának mondott és értékelt terek minőségét. Láttuk azt is, e „minőségek” elsősorban a halachikus normarendszer kritériumai által nyernek elfogadást, azonban arra is figyelme-
sek lehettünk, hogy a hagyományos életformához való kötődés a vele való érzelmi azo-

nosulással egyenlő s nem normatív előírásainak aprólékos megfelelésével. Ez párhuzamba állítható a közösség rituális életének megváltozásával, de mégsem jelent eltávolodást ezen életmód központi szerepétől a közösség tagjai számára.

Ez az összetett jelenség a tradícióhoz, a rituális-halachikus értékrendszerhez való szoros kötődésben lel egyensúlyra, mert ez az értékrendszer az, amelyhez így vagy úgy, de a közösség minden tagja kötődik. Ez áll közösségükhöz való tartozásuk középpontjában, ezt alkalmazzák interakciók során, e mentén értékelik környezetüket, s ehhez kötik személyes tereiknek világát is. E kollektív értékrendszer legitimálja tehát azt a közös alapot is, amely meghatározza vagy létrehozza számukra a „zsidó aura”, a zsidó kultúra és „mentalitás” tereit.

A vizsgálat eredményeit a következőképp „összegezték” beszélgetőtársaim:

„A zsidó tér attól zsidó, hogy ott megvan a jiddiskájt. Ez egy bonyolult dolog, mert ha tudom, hogy meg kell tartanom egy parancsolatot, akkor már nekem fontos a hagyomány. Tisztelem a hagyományt, és ez a legfontosabb az életben, de lehet, hogy nem tartok be belőle mindent, de mégis bennem van ez a jiddiskájt. Akiben ez megvan, az zsidó, és én velük érzem együtt, hogy zsidó térben vagyok. Velük tudok nevetni, kacintani azon, ha valamit épp nem tartottunk meg a parancsolatokból akár, de mérges is lehetek rá éppen emiatt vagy ő énrám. De van egy közös nevezőnk, amit csak mi értünk meg, amittől ugyanolyanok, egy család vagyunk, ahol ugyanazok a szabályok, még ha vannak jobb meg rosszabb gyerekek is. Ezek a szabályok olyan háziszabályok, ezért ahol ezek érvényesek nekünk, ott van az otthonunk.”

„Ez itt megtörtént, hogy mert szakálla van meg kalapja, megverték a sameszunkat a sarkon, itt a zsinagóga sarkán. Ezért még plusz jó érzés, hogy mondjuk ünneplőbe vagy öltözve, kalap meg minden, szóval lerí rólad, hogy zsidó vagy. Ilyenkor nagyon jó megérkezni a templomba, ahol megint azokkal vagy együtt, akik ugyanolyanok, mint te, és hazafelé már elkíséritek egymást. Jó így együtt, és ha a kinti világból negatív visszajelzéseket kapsz, az pont visszaüt nekik, mert csak jobban erősödünk ettől itt belül, még ha még jobban elrejtőzöttek is leszünk.”

Az utóbbi szavakhoz kapcsolódva: talán sikerült írással bepillantást nyújtani a „sokarcú Budapest” egyik „rejtett” világába s ezzel elősegíteni mindannak ellenkezőjét, amit utolsóként idézett beszélgetőtársam mesélt el. Célom volt tehát, hogy az egymásról való mélyebb tudáshoz hozzájáruljak, hogy felismerjük és megértjük egymást kultúránk találkozási pontjain, s ezáltal otthonosabban, értőbben mozoghassunk egymás tereiben tekintettel és tapintattal egymás kultúrái iránt. Hogy városaink közös tere az együttélés agorája legyen mindannyiunk számára minden találkozásunk alkalmával.

Irodalom

- Bartha, 1992: *Vallásökológia*. Debrecen, Ethnica
Biblia. 1994: Magyar Bibliatársulat, Bp. Kálvin
Biblia. 1997: Teljes kétnyelvű (héber–magyar). Bp. IMIT–Makkabi
Bibó István 1984: Zsidókérdés Magyarországon 1948 után. In: Hanák Péter (szerk.) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest 139–294.
Boglár Lajos, 1995: *Vallás és antropológia*. Bp. Szimbiozis
Boglár Lajos 1997: *Mitosz és kultúra*. Bp. Szimbiozis
Boglár Lajos 2000: *Etnoesztétika*. ELTE BTK Kulturális Antropológia
Boman, Thorleif 1960: *Hebrew Thought Compared with Greek*. London
Boman, Thorleif 1998: *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*. Bp. Kálvin

- Borsányi László 1988: A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia* 99 (1): 53–82
- Buber, Martin 1940: *A zsidóság megújítása*. Bp.
- Buber, Martin 1995: *Hászid történetek 1–2*. Bp.
- Csepeli György 1987: *Csoporttudat – nemzettudat*. Bp. Magvető
- Deutsch Gábor 1998: *A zsidóság Törája*. Bp. ORKI – jegyzet
- Deutsch Róbert, Landesmann György, Löwy Tamás, Raj Tamás, dr. Schöner Alfréd, dr. Singer Ödön 1987: *Halljad Izrael! A zsidó vallás alapjai*. Bp.
- Domán István 1991: A zsidó vallás. In: Geszthelyi Tamás szerk.: *Vallások a mai Magyarországon*. Bp. Akadémia kiadó
- Donin, Hayim Halévi 1997: *Zsidónak lenni*. Bp. Göncöl
- Eliade, Mircea 1987, 1996: *Szent és a profán*. Bp. Európa
- Eliade, Mircea 1993: *Az örök visszatérés mítosza*. Bp. Európa
- Eliade, Mircea 1994: *Vallási hiedelmek és eszmék története I*. Bp. Osiris
- Eliade, Mircea 1995: *Vallási hiedelmek és eszmék története II*. Bp. Osiris
- Eliade, Mircea 1996: *Vallási hiedelmek és eszmék története III*. Bp. Osiris
- Fejős Zoltán 1979: Az átmeneti rítusok Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia* (3): 406–414
- Féner Tamás – Scheiber Sándor 1984: ... és beszéld el fiadnak (*Zsidó hagyományok Magyarországon*) Bp. Corvina
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea 1995: *A zsidó Budapest*. Bp. Városháza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport
- Fröhlich Róbert 1996: *Rövid ismertető a zsinagóga és a zsidó rítus kegyezereiről a Dohány utcai zsinagóga berendezése és kegyezerei alapján*. Bp. HM Tábori Rabbinate
- Ganzfried, Rabbi Slamo 1988: *Kiccur Sulchan Aruch A Sulchan Aruch kivonata*. Bp. MIOK
- Gennep, Arnold van 1960: *The Rites of Passage*. Chicago
- Geszthelyi Tamás 1991: (szerk.) *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. Bp. Akadémiai Kiadó
- Gonda László 1992: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp. Századvég
- Graves, Robert – Patai Raphael 1994: *Héber mítoszok*. Szeged
- Haag, Herbert 1994: *Bibliai Lexikon*. Bp. Apostoli szentszék könyvkiadója
- Hahn István 1947: Zsidó szellemi életünk néhány kérdéséről. In: szerk. Scheiber Sándor: *Szolgásgból – szolgásgban*. Bp.
- Hahn István 1983: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Bp. Gondolat
- Hahn István 1995: *Zsidó ünnepek és népszokások*. Bp. Makkabi
- Hahn István 1996: *A zsidó nép története*. Bp. Makkabi
- Dr. Hertz, I. H. szerk. 1984: *Mózes öt könyve és a haftárák*. Budapest
- Hollós Marida 1993: *Bevezetés a kulturális antropológiába*. Bp. ELTE BTK Kulturális Antropológia
- Hollós Marida 1995: *Bevezetés a kulturális antropológiába*. (2. javított kiadás, szerk. Boglár Lajos) Bp. Szimbiózis kötetek II.
- Jólesz Károly 1985: *Zsidó hitéleti kislexikon*. Bp.
- Jólesz Károly 1996: *Kincsestár*. Bp.
- Katona Imre 1990: Vallás, társadalom, néprajz. In: Ecsedy Ildikó, Ferenczy Mária (szerk.): *Vallási hagyományok a kultúrák keresztútján*. Bp. MTA
- Komoróczy Géza 1995: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Bp. Osiris
- Kovács András 1992: Zsidó identitás és etnicitás *Világosság* 4: 280–291
- Körömdi Balázs 1990: Zsidó gyónás. Bp.

- Kraus, Naftali–Oberlander, Baruck (szerk.) 1996: *Sámuel imája. Zsidó Imakönyv*. Bp. Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egy.
- Kraus, Naftali–Oberlander, Baruck (szerk.) 1998: *Sámson fohásza. Engesztelőnap imarendje*. Bp. Chábád Lubovics Zsidó Wev. És Októberi Egy.
- Lange, Nicholas de 1996: *A zsidó világ atlasza*. Bp. Helikon
- Lau, Rabbi Israel Méir 1994: *A zsidó élet törvényei*. Jerusalem
- Lebovits József 1928: *Zsidó hitéleti kislexikon*. Mohács
- Léon Dufour, Xavier (szerk.) 1986: *Biblikus teológiai szótár*. Bp.
- Lévinas, Emmanuel 1992: Jobban szeretni a Tórát, mint Istent. In: *Hiány VII*: 22–23
- Marót Károly 1940: Ritus és ünnep *Ethnographia*: 143–187
- dr. Molnár Ernő 1921–1923 (rep. 1989): *A Talmud könyvei*. Bp
- Niedermüller Péter 1995: A város és a városi kultúra: antropológiai megközelítés. In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.) *Jelbeszéd az életünk*. Bp. Osiris – Századvég 555–566
- Oberlander, Baruch 1997: A zsidó identitás. In: Bálint Zsidó Közösségi Ház programfüzete: *A hónap története – november* Bp.
- Oláh János 1998: *Bevezetés a Szentírásba*. Bp. ORKI – jegyzet
- Olbracht Iván 1987: *Kárpátaljai trilógia*. Bratislava
- Orbán Ferenc 1996: *Zsidó élet Magyarországon*. Bp.
- Otto, Rudolf 1997: *A szent*. Bp. Osiris
- Papp Richárd 1993: Pészach Kárpátalján. *Szombat* (9): 27–31.
- Papp Richárd 1998: *Közép-Európa antropológiája*. ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoport
- Papp Richárd 1999: „Mozgó jelen”. *Az idő a zsidó kultúrában egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Bp., Debrecen
- Papp Richárd 2000: *Magyar zsidó revival?* Bp. MTA Kisebbségkutató Műhely
- Patai József 1997: *A középső kapu*. New York – Budapest – Jeruzsálem Múlt és Jövő
- dr. Pollák Miksa ford. és magy. 1987: *Izráel istentisztelete*. Imádságoskönyv. Bp. MIOK
- Rékai Miklós 1995: *Keserű gyökér*. Bp. Néprajzi Múzeum
- Rékai Miklós 1997: *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Bp. Osiris
- Rosenzweig, Franz 1990: A zsidó történelem szelleme és korszakai. *Múlt és Jövő* 3: 75–80
- Rosenzweig, Franz 1990: *Nem hang és füst*. Bp. Holnap
- Scheiber Sándor 1990: Emberi ünnep. *Múlt és Jövő* 3: 4–7
- Schneider, Theodor (szerk.) 1996: *Dogmatika*. Bp. Vigilia
- Scholem, Gershom 1995: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások I–II*. Bp. Atlantisz
- Schön Dezső 1997: *Istenkeresők a Kárpátok alatt*. Bp. Múlt és Jövő
- dr. Schöner Alfréd 1987: „Bánatból öröm” – Az ünnepek világa. In: Deutsch Róbert, Landesmann György, Lövy Tamás, Raj Tamás, dr. Schöner Alfréd, dr. Singer Ödön: *Halljad Izrael! A zsidó vallás alapjai*. Bp. 59–93.
- Dr. Singer Ödön 1987: A zsidó otthon. In: Deutsch Róbert, Landesmann György: *Halljad Izrael! A zsidó vallás alapjai*. Bp. 21–29.
- Tamás Gáspár Miklós 1997: Zsidók, konzervatívok, próféták. *Szombat* 8: 9–12
- Tatár György 1993: *Pompeji és a Titanic*. Bp. Atlantisz
- Unterman, Alan 1999: *Zsidó hagyományok lexikona*. Bp. Helikon
- Újvári Péter szerk. 1929: *Zsidó Lexikon*. Bp.
- Vajda László 1948: Kövek a síron. In: *IMIT Évkönyv*. Bp. IMIT 209–241
- Zborowski, Mark – Herzog, Elizabeth 1962: *Life is with people. The culture of the shtetl*. New York, Schoken Books

Felföldi Enikő

**A kisebbségi jogok, a kisebbségek kulturális identitása
és a kulturális jogok a nemzetközi jogban**

**Minority Rights, Cultural Identity of Minorities,
and Cultural Rights in International Law**

The recognition of the collective – therefore, cultural – right of minorities has not taken place in international law as yet, and the demand for this is expressed on a level of political declarations. In the regulatory framework, the principle of positive discrimination is one that is capable of reconciling the individual and collective sides of human rights, that is, the principle of equality with the right to being different.

A 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról (státustörvény, kedvezménytörvény) már a preambulumban több elrendő cél között kiemelt helyen szól a határon túli magyarság identitástudatának fontosságáról,¹ amely célkitűzést – figyelemmel a törvény rendelkezéseire – többek között és elsődleges módon a kultúra és az oktatás támogatásán keresztül kívánja elérni. Mindazonáltal ezek azok a területek, ahol a nemzetközi jog is a két- és többoldalú egyezmények hálózatán keresztül explicite és hallgatólagosan is lehetőséget ad a kisebbség anyanemzete számára jogi, pénzügyi intézkedések megtételére. A kedvezménytörvény nemzetközi jogi szempontoknak való megfelelése vizsgálata során az Európa Tanács Joggal a Demokráciáért/Velencei Bizottsága² is alapelveként kimondta, a kisebbségekhez tartozó személyeknek az oktatás és kultúra területén az anyaország biztosíthat kedvezményes bánásmódot azzal a megfontolással, hogy az annyiban a jognak megfelelő, „amennyiben ez a kulturális kapcsolatok erősítésének legitim célját követi és e célhoz mérten arányos.”

Keveset tudunk arról, hogy mit jelent a gyakorlatban a kisebbségek vonatkozásában az „identitástudat” kifejezés, és az hogyan jelenik meg a nemzetközi jog szintjén. A kedvezménytörvény az oktatás, a tudomány és a kultúra szférájában kívánja főszabály szerint erősíteni a határon túli magyarok kötődését az anyanemzethez, hivatkozva szövegezésében a már létező nemzetközi egyezmények figyelembevételére és alkalmazására, de mivel az érintetti kör kisebbségnek minősül, nem hagyható figyelmen kívül az erre irányuló közvetett és közvetlen joganyag sem.

¹ „Az Országgyűlés –... a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása végett, – a Magyar Állandó Értekezlet – mint a szomszédos államokban élő magyar közösségek nemzeti önazonosságtudatának megőrzése és erősítése érdekében működő egyeztető testület – kezdeményezésére és javaslatai alapján... a következő törvényt alkotja...”

² A Velencei Bizottság jelentése a nemzeti kisebbségek számára az anyaállamok által biztosított kedvezményes bánásmódról (Strasbourg, 2001. október 22.) – lásd [http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF\(2001\)019-e.html](http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF(2001)019-e.html); magyarul: <http://www.htmh.hu/velence/htm>

Az identitáshoz való jog

„Az identitáshoz való jog az egyéni szabadságot előtérbe helyező etnikai elvű csoportautonómia központi kategóriája. Ugyanakkor egyetemes emberi jog is, melynek alanyai egyének és csoportok vagy közösségek egyaránt lehetnek. Az identitáshoz való jogot rendszerint úgy lehet felfogni, mint folyamatosan gyakorolható szabadságjogot. Az identitás ápolása, fejlesztése és megőrzése lényegében a kultúra által történik”.³ A kollektív-, csoport- identitás a többnemzetiségű államokban leggyakrabban a többség-kisebbség viszonyának jelentését kapja, illetve a csoportos kulturális jogok etnikai, kisebbségi jogokká válnak. Egy kulturális közösséghez való tartozás, illetve e tartozás vállalása egyszerre egyéni kulturális és politikai jog.⁴

Az UNESCO kulturális jogokról szóló nyilatkozat-tervezete⁵ a kulturális identitást úgy határozza meg, mint azon tényezők összességét, amelyek alapján egy személy vagy csoport önrendelkezik, megnyilvánul és felismerhetővé válik; magában foglalja az egyén szabadságát és méltóságát, s ugyanakkor a különféle egyéni és általános, történelmi és jövő felé forduló kulturális folyamatokba való beépülést is. A kulturális identitás megválasztása magában foglalja a közösségidentitás választásának a szabadságát is; így a közösség csoportos kulturális jogaiban való részvétel is az egyén individuális emberi joga.

A mindennapokban a kulturális közösség meghatározása gyakran összemosódik az etnikai közösséggel – holott szociológiai és kultúrtörténeti értelemben sokkal szélesebb kategóriáról van szó – és ezzel elkerülhetetlenül és hangsúlyozottan politikai térre kerül át a kultúra és főként a kulturális jogok kérdése. Eltűnik minden különbség a kulturális és politikai jogok között oly módon, hogy az előbbieket beleolvadnak az utóbbiakba. Ez a többnemzetiségű államokban éleződik ki különösen, ahol feltételezik vagy éppen hangsúlyozzák a többség és a kisebbség létezését, és ilyenkor a csoportos kulturális jogok nemzeti kisebbségi jogokká válnak. Ugyanez zajlik le akkor is, ha a kulturális közösséget azonosítják a vallási közösséggel. Ekkor felborul az emberi jogoknak mint egyéni jellegzetességeknek és a kollektív jogoknak a védelmét szolgáló általános rendszer, és megnyílik az út a konfliktusok előtt. A kollektív kulturális jogok kifejezése ekkor változik át a többség és kisebbség viszonyává, és önmagában is az érdekek ütközésének lapangó és lehetséges forrását képezi. Az állam megvédi a többségi nemzetként értelmezett többség érdekeit. A kisebbség érdeke nehezebben és kevésbé jut kifejeződésre, ami a veszélyeztetettség érzetét váltja ki; a kulturális identitás ekkor már csak ürügy, s a politikai identitás funkcióját veszi át.⁶

Hogy milyen veszélyeket rejt ez magában? Erre példát a II. világháború szolgáltatott, és ami ellen a nemzetközi közösség már 1948-ban igyekezett lépéseket tenni. A Nemzet-

³ Kartag-Ódri Ágnes: A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok; *Regio*, 1998/1, 151.

⁴ Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*; Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995, 217.

⁵ Meyer-Bisch, P.: Les droit culturels: une catégorie sous-développée des droit de l’homme, Cahiers du centre interdisciplinaire d’éthique et des droits de l’homme; Université de Fribourg, 1991, illetve Avant-projet de Declaration sur les droit culturels az UNESCO weboldálán

⁶ Bíró Gáspár: Minority Rights in Eastern and Central Europe and the Role of the International Institutions – in: *Searching for Moorings East Central Europe in the International System*, Szerk.: J. Laurenti, New York, UN Association of the U.S.A., 1994, 97.

közi Egyezmény a Népiirtás Büntetvények Megelőzésére és Büntetésére címet viselő ENSZ-dokumentum előmunkálatai során a *nyelvi és kulturális népiirtást* együtt tárgyalták a fizikai népiirtással, és az emberiség elleni súlyos büntetvények tekintették. Az Egyezmény elfogadásakor a nyelvi és kulturális népiirtásra vonatkozó 3. cikkelyt azonban a nagyhatalmak közül néhány nemzetállam leszavazta, így az nem került be az Egyezmény végső szövegébe.⁷ A szakértői bizottság szövegtervezete⁸ alapján a kulturális népiirtás az alábbiakban foglalható össze: „a kulturális népiirtás bármely olyan szándékos cselekmény, amelyet nemzeti, faji vagy vallási csoport nyelvének, vallásának, kultúrájának megsemmisítése szándékával a csoport tagjainak nemzeti vagy faji eredete vagy vallásos hite okából követnek el. Az ilyen cselekmény megvalósulhat a csoport nyelve használatának megtiltásával a mindennapi életben, az iskolában, a nyomtatásban és a közzététel más formáiban; megvalósulhat a csoport könyvtárainak, múzeumainak, iskoláinak, történelmi emlékeinek, istentiszteleti helyeinek és más kulturális intézményeinek vagy tárgyainak elpusztításával vagy használatuk megakadályozásával.”⁹

A nyelvi népiirtás történhet aktív módon a nyelv meggyilkolása révén beszélőnek meggyilkolása nélkül (szemben a fizikai jellegű népiirtással) vagy passzív módon a nyelv kihalni hagyásával. Cobarrubias¹⁰ szerint az állam a kisebbségi nyelvekkel szemben a következő stratégiákat alkalmazhatja: 1. kísérlet a nyelv meggyilkolására; 2. a nyelv kihalni hagyása; 3. együttélés – támogatás nélkül; 4. meghatározott nyelvi funkciók részleges támogatása; 5. a kisebbségi nyelv hivatalos nyelvként való elfogadása. A támogatás nélküli együttélés is többnyire már a kisebbségi nyelvek kihalásához vezet.

A kisebbségi nyelv használata betiltható nyíltan és direkt módon törvények és bebörtönzések útján, mint ahogy az ma Törökországban a kurdok esetében történik. De ide vezet a burkolt, indirekt jellegű tiltás is ideológiai, szervezeti módszerekkel, ahogyan ez a legtöbb európai és észak-amerikai ország oktatási rendszerében megjelenik.¹¹ A nyelvek eltüntetése burkolt módja, amikor látszat szerint az állam biztosítja a kisebbség számára az emberi jogokat, kivéve azokat, amelyek a kisebbségnek mint külön csoportnak a reprodukálásában a legfontosabbak, nevezetesen a nyelvi és kulturális emberi jogokat, abban bízva, hogy mindez a kisebbségek asszimilációját eredményezi. A legtöbb nyugati országban ez a legkedveltebb stratégia, ami megnyilvánul abban is, hogy a nemzetközi és európai egyez-

⁷ Ezen meghatározás nemzetközi dokumentumból történő kihagyása mindössze azt jelenti, hogy természetes személy nem követhet el az 1948. évi egyezmény értelmében kulturális genocídiumot, ami nem zárja ki annak megállapíthatóságát a nemzetközi jog általánosan elismert elvei alapján, illetve semmiképpen sem érinti az államok nemzetközi felelősségét. – Bruhács János: A kisebbség védelme az ENSZ rendszerében, *Acta Humana*, 1993. No. 12–13., 72.

⁸ UN doc. E/447

⁹ Gehér József: A kulturális népiirtás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei, *Regio* 1991/3, 199.

¹⁰ Cobarrubias, Juan: Ethnical issues in status planning – in: *Progress in language planning*. International perspectives, Szerk.: Cobarrubias-Fishman, Berlin, Mouton, 1983, 41–85.

¹¹ Ebben a helyzetben van a legtöbb bevándorló és menekült kisebbség a világ bármely országában, akik nyelvének oktatása gyakorlatilag nincs biztosítva, illetve a mindennapokban sem használhatják a közéletben anyanyelvüket; így módon az ENSZ definíciója értelmében megvalósul még a legfejlettebb demokráciák esetében is állami oldalról a nyelvi népiirtás. – Tove Skutnabb-Kangas: Oktatásügy és nyelv; *Regio*, 1998/3., 8.

ményekben szembeszegülnek a kötelező érvényű, támogatásorientált nyelvi jogok elfogadásával, különösen az oktatás területén. Az ellenkező stratégiát, nevezetesen bizonyos nyelvi és kulturális jogok biztosítását, de számos gazdasági és politikai jog megtagadását alkalmazta a legtöbb kommunista ország Európa keleti felén. Abban bíztak, hogy ez a nyelvek és kultúrák önkéntes egybeolvadásához vezet, amelynek során a kisebbségek elitje, majd a teljes közösség beleolvad a többségi nemzetbe, már csak abból a célból is, hogy ezzel több politikai hatalomhoz és anyagi forráshoz jussanak. Mindkét módszer alkalmazása arra irányult, hogy a lehetséges nemzetalakító etnikumok száma csökkenjen.¹²

A demokratikus és pluralista társadalmakban az etnikai, vallási, politikai és minden más kisebbségnek nemcsak saját identitása kifejezéséhez van joga, hanem a pozitív megkülönböztetésük is jelen van a többség-kisebbség viszonyában. A csoportos identitások megvalósulási szintje több tényezőtől függ, helyzetüket többek között nehezítheti a tolerancia alacsony szintje, a kompromisszumhoz szükséges közeledés leszűkítése (az egyik fél minimális követeléseit a másik fél maximális engedménynek tekintti), a csoportidentitások összeütközései kiegészülhetnek a nemzetek közötti szembenállással stb. Konkrét körülmények között a csoportnak mint a kulturális identitás hordozójának a kérdését szükségszerűen elvont fogalomná kell tenni, el kell különíteni, elkerülve ezáltal a vitát arról, hogy a kulturális jogok miként válhatnak etnikai politikává.

Ha valamely közösség estében létezik a kulturális intézmények önálló, saját rendszere, ebből következően létezik ezen rendszer autonóm igazgatásához való jog is. A kollektív szolidaritás belső normái azonban nem tartoznak sem a politika, sem a jog területére. Ha elfogadjuk, hogy a kulturális identitás kiválasztásának szabadsága a csoportidentitás mint kulturális közösség kiválasztásának a szabadságát is jelenti, illetve a kulturális kollektív jogokban való részvétel vagy az attól való tartózkodás az egyén emberi joga, akkor a többségi vagy kisebbségi kulturális identitás elfogadása nem automatikus, hanem az egyén feltételes választása, hogy részt vesz-e egy adott kultúrában.

A *kultúra fogalmának* meghatározása több szempontból, több tudományág oldaláról megközelítve lehetséges, és napjainkra több száz definíciója létezik már. A jog szempontjából a már említett UNESCO kulturális jogokról szóló nyilatkozata tervjavaslatának első cikkelye szerint a kultúra fogalmi elemei azok az értékek, vallások, nyelvek, tudományok és művészetek, hagyományok, intézmények és életmód – valamennyi tényezőbe beleértve egyaránt az anyagi és szellemi alkotásokat –, amelyekkel egy személy vagy csoport kifejezésre juttatja magát, megvalósul, és fejlődik. A hetvenes évek óta¹³ beletartozik a kultúra fogalmába a tömegtájékoztatás minden formája (az újságoktól a divatig és az életmódkultúráig), a „tájékoztatási kultúra” is, mégpedig azzal a céllal, hogy mindenki számára biztosítva legyen a saját választás lehetősége a szabadság és az emberi jogok tiszteletben tartása jegyében.¹⁴

¹² A burkolt nyelvi elnyomást alkalmazó országokban a kisebbségi nyelveknek kettő-négy generáción belül kevesebb beszélője marad, mint a nyíltan nyelvgyilkos országokban: a kurdok még kurdul beszélnek, és ellenállnak a nyelvi elnyomásnak, míg az egykor spanyol anyanyelvűek az USA-ban, illetve a finn és a számi nyelv beszélői Svédországban már jelentősen asszimilálódtak; gyakran nehezebb a burkolt erőszak ellen harcolni. – Tove Skutnabb-Kangas, supra 11. lábjegyzet, 10.

¹³ Európa Tanács 1972. április 11-én elfogadott dokumentuma: Déclaration finale d'Arc-et-Senans sur la Prospective du développement culturel.

¹⁴ Az ET keretében a Kulturális ügyekért felelős miniszterek 4. Konferenciáján Berlinben (1984) elfogadott dokumentum Déclaration européenne sur les objectifs culturels.

A kultúra fogalmának összetett jellegéből ered, hogy elvileg *a közvetlen kulturális jogokat* is többféleképpen lehet meghatározni, ún.: a) politikai, gazdasági, szociális vagy a legszűkebb értelemben vett kulturális; b) egyéni és csoportos; c) kisebbségi és többségi, d) nemzetközi, illetve belső joggal vagy pedig egyidejűleg, mindkettő által védett jogok gyanánt. Tartalmukat e jogok pedig a definícióban szereplő egyes tényezőkhoz – úgymint a jog tárgya (értékek, életmód...), alanya (egyén, csoport...) és célja (megvalósulás, fejlődés...) – való viszonyuk meghatározásával nyerik el.¹⁵

Az általános/közvetlen kulturális jogok adott definícióhoz kötődnek, és nem jelentenek mást, mint az embernek a jogát a saját kultúra kifejezéséhez, amelyet egyéni kulturális érdekként vagy azonos kulturális értékeket tiszteletben tartók meghatározott csoporthoz való tartozásaként jelenít meg. E jogok ily módon az alábbiak szerint osztályozhatók:

1. jog a kulturális életben való részvételhez, beleértve a kultúrához csatlakozás joga; a választás joga egy vagy több kultúrához tartozást illetően; a választott kultúrák kifejezésének joga; a kulturális eredményekben való részvétel joga; a nemzetközi kulturális együttműködéshez való jog, az információk eléréséhez való jog; a kulturális demokrácia kinyilvánításának joga,
2. az alkotáshoz és a művészi önkifejezéshez való jog, beleértve a szellemi tulajdonhoz való jogot;
3. a tudományos kutatás szabadságához és az eredményekhez való hozzáférés és azok alkalmazásának joga, különös figyelemmel a gazdasági és etnikai összefüggésekre.¹⁶

A *közvetett kulturális jogok* is a kultúrához való jogból erednek, és a következők tartoznak ide:¹⁷ az egyén joga arra, hogy a közösséghez vagy identitáshoz való tartozást válassza, illetve visszautasítsa; az egy vagy több identitáshoz tartozás joga, valamint a több értékrendszerhez való jog; az összes kultúra joga arra, hogy tiszteletben tartsák; a dinamikus identitáshoz, illetve annak elutasításához való jog; az egyetemességhez való jog; jog a kulturális „etnocidium” elleni védelemhez, ami magában foglalja az életfeltételek és a környezet védelmét, valamint a kisebbségek pozitív megkülönböztetéséhez való jogot is.

A kulturális jogok helyének megállapítása az emberi jogok általános rendszerében

A kulturális jogok a nemzetközileg elismert emberi jogok körébe tartoznak, az ún. második generációba a gazdasági és szociális jogokkal együtt.¹⁸ Az ide tartozó jogoknak bizonyos specifikus jellemzői vannak mind az első (például az élethez, a személyi szabadsághoz való jog, véleménynyilvánítás szabadsága stb.), mind a harmadik generációjú embe-

¹⁵ Kartag-Ódri, supra 3. lábjegyzet, 157.

¹⁶ Ez voltaképpen a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló nemzetközi egyezmény klasszikus megoldásának változata.

¹⁷ Európa Tanácsi Nyilatkozat a multikulturális társadalomról és az európai kulturális identitásról, Palermo, 1990

¹⁸ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya – 1976, évi 9. tvr; illetve The Limburg principles on the implementation of the international covenant on the economic, social and cultural rights, in: Human Rights Quarterly, Vol. 9. No. 2. 122–136. – tudományos értelmezési elvek a jogok egységes alkalmazására vonatkozó-

ri jogokhoz¹⁹ viszonyítva. Így ezen jogok jellegzetessége – összehasonlítva a hagyományos és alapvető emberi jogokkal, hogy

- a magától értetődő állami tartózkodás, beavatkozás mellett – ami az elsődleges jogok körében kizárólagos jellegű – e jogok érvényesülése megköveteli az *állam beavatkozását, tevékeny magatartását* is;
- míg a politikai és szabadságjogok az egyént megillető jogként funkcionálnak, addig a szociális, gazdasági, oktatási és kulturális jogok kollektív jogokat képeznek, vagyis nem az egyes embert, hanem bővebb vagy szűkebb közösséget illetnek meg. Ezzel a megfogalmazással a kulturális jogok a kisebbségi jogok területére korlátozódnak, miáltal ez a kérdés politikai térre kerül át és leszűkül. A leginkább elfogadható megoldást az egyik legújabb nemzetközi dokumentumtervezet (a már említett UNESCO kulturális jogokról szóló tervezete) kínálja, amely a kultúra meghatározásakor annak alanyaként személyt vagy(!) csoportot jelöl meg. A harmadik generációs emberi jogok jellemzője, hogy elsősorban meghatározott csoportok az alanyai – így a második generációs jogok „köztes generációnak” tekinthetők, amelynek *egyszerre jogosultjai a közösségek és az egyének*;
- a polgári jogok tartalma pontosan meghatározható, szemben a szociális jogok *tág megfogalmazásával*, ami nem kedvez utóbbi érvényesíthetőségének;
- ezen túlmenően az első generációs emberi jogok főként általános jogokat fogalmaznak meg, míg második generáció esetében a címzettek köre és a jogok természetes következménye a *különös jogok lehetősége*;
- amíg a polgári és politikai jogok határt szabnak az állam hatalmának az egyén védelme érdekében, tiltanak bizonyos állami cselekvéseket, addig a második generáció jogai a *jogosult közösségek védelmét célozzák meg*, amelynek megvalósulási előfeltétele az állam törvényhozói tevékenysége. Így e jogok nem csupán az alkotmányba foglalásuk révén valósulnak meg – nagyon ritka kivétel, ha e jogokról az alkotmány egyáltalán rendelkezik (pl. a spanyol alkotmány) –, hanem *külön törvények elfogadása révén* határozzák meg az egyes jogok tartalmát, azok alanyait és védelmük eszközeit;
- a jogszabályalkotás önmagában nem elegendő e jogok megvalósításához, mindazonáltal *biztosításuk rendkívül költséges*, és a gazdasági nehézségek is akadályozzák megvalósíthatóságukat;
- mindezekből az is következik, hogy e jogok *folyamatosan és fokozatosan valósulnak meg*: az államok csupán kötelezettséget vállalnak arra, hogy „erőfeszítéseket tesznek”, „törekednek” biztosításukra. A fortiori példája lehet ennek, hogy az oktatáshoz való jogot bele foglalták az Európa Tanács emberi jogi védelmi rendszerébe,

¹⁹ Egyes vélemények szerint a globalizációs problémák megoldására történő együttműködési törekvések ellenére sem lehet arra a következtetésre jutni, hogy az emberi jogok katalógusa kiszélesedett volna az ún. harmadik generációs emberi jogokkal (pl. békéhez, fejlődéshez, egészséges környezethez való jog). Ennek indoka, hogy ezen jogok teljes egészükben nem érvényesülhetnek egy adott állam keretein belül, azaz nem fogalmazhatók meg az egyénnek az adott állammal szemben fennálló alanyi jogaként, szükségképpen több állam közreműködését, külön megegyezését igénylik. – Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogoktól való időleges eltérés, illetve az emberi jogok állandó jellegű törvényes korlátozása, *Acta Humana*, 1995. No 18–19., 30.

és nevesítették az Emberi Jogok Európai Egyezményébe (1963. évi 1. számú Jegyzőkönyv 2. cikkely), éppen azért, hogy hatékonyabb mechanizmus védje;

- napjainkra megerősödött ezen jogok nemzetközi elterjesztése, míg ugyanis a hagyományos emberi jogok beépültek az államok belső jogrendjébe, addig a második generáció esetében arra törekednek, hogy az kikerüljön az állami egyedi igazságszolgáltatásból, és a *védelem minimumának mércéit nemzetközi szinten* állapítsák meg. Ezen törekvés alapját pedig az a tény képezi, hogy e jogok védelmének az állam egyszerre kötelezettje és szavatolója, ezért szükségszerű megakadályozni e két funkció összekeveredését;
- a gazdasági, szociális és kulturális jogok biztosításának *ellenőrzésére csak a jelentéstélteli mechanizmus* áll rendelkezésre – kivéve a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyes eljárásait és az Európai Szociális Charta jegyzőkönyvében meghatározott kollektív panaszok rendszerét –, míg a polgári és politikai jogok esetében ezen túlmenően lehetőség van egyéni jogérvényesítésre, bírói vagy bírói jellegű szervek igénybevételére. Ugyanakkor *közvetett bírói alkalmazást* jelent, amikor a bíróságok a politikai jogokat a gazdasági stb. jogok fényében értelmezik, például ilyen az Emberi Jogok Európai Bírósága joggyakorlata; az egyes emberi jogok kölcsönös összefüggése nyilvánul meg ebben (is).

A gazdasági, szociális, kulturális jogok merőben objektív, értékmentes alapon értelmezhetetlenek, meglehetősen relatívak, vagyis mindenképpen viszonyfüggőek.²⁰ Hagyományosan ez a kör nem tartozott az emberi jogok katalógusába. Először az oktatáshoz való jog került alkotmányba a XIX. század folyamán, megfogalmazása szerint azonban szabadságként és nem jogként. Csak később bővült a tudomány szabadságával, a kulturális értékek szabad élvezetének jogával, illetve az oktatás tekintetében az állami kötelezettségvállalások körével.²¹ Attól, hogy nem az egyéni jogok közé tartoznak, a kulturális jogok még ugyanúgy az emberi jogok részét képezik. Ezért tartalmazhatja az 1948. december 10-i Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 27. cikke 1. bekezdése a következőket: „Minden személynek joga van a közösség kulturális életében való szabad részvételhez, a művészetek élvezéséhez, a tudomány haladásában és az abból származó jótéteményekben való részvételhez.” A megfogalmazás nem határozza meg konkrétan, hogy mi tartozik a kulturális jogok körébe, ezért értelmezhető egyéni és kollektív jogként egyaránt; e jogok magukban foglalják valamely közösség esetében a „megkülönböztetést és az összetartozást közvetítő identitást, jog a különálláshoz és jog az egyetemességhez”.²²

Ha a kulturális jogokat *egyéni jogként* tekintjük, ezek általában a mássághoz való jogban nyilvánulnak meg: jog a kulturális önmeghatározáshoz. Következik belőle a kultúra,

²⁰ Szamel Katalin: A gazdasági, szociális és kulturális jogok értéke (Emberi jog, állampolgári jog, alanyi jog, szabadság vagy valami más?), *Acta Humana*, 1993. No 11., 27.

²¹ E jogok történeti fejlődéséről bővebben: Szabó Imre: *Kulturális jogok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973; *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*, Szerk: Halász József – Kovács István – Szabó Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965., 295–323.; Szamel Katalin: A művelődéshez való jog – in: *Emberi jogok hazánkban*, Szerk: Katonáné Soltész Mária, Budapest, 1988, 309–332.; Bokorné Szegő Hanna: A gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi megítélésének és szabályozásának mai kérdései, *Acta Humana*, 1996. No. 22–23., 3–18.; Weller Mónika: Gazdasági és szociális jogok Európában, *Acta Humana*, 1996. No. 22–23., 19. és köv.

²² Meyer-Bisch, supra 5. lábjegyzet, 13.

éspedig a nyelv megválasztásának a szabadsága, az oktatáshoz, a kulturális örökséghez és a valláshoz való jog. A *kollektív jogi* jelleget az adja, hogy egyúttal az egyént a saját társadalmi környezetébe helyezik: a csoport szabadon választhatja meg azokat a feltételeket, amelyek között az államnemzet keretein belül saját kulturális jogait meg kívánja valósítani. Gyakorlatilag az egyént megillető jog a társadalomban csak a csoporton keresztül érvényesíthető, a csoportok közötti kölcsönös jogok és kötelezettségek rendszerében. Az egyetemes és az egyedi ilyen kölcsönhatása minden egyes egyénben megvalósul, amennyiben az állam, amelyhez az egyén tartozik, ezt számára lehetővé teszi, illetve ebben egyre nagyobb szerepet kap a nemzetközi jog, mint külső kényszerítő erő az államra, hogy e jogokat biztosítsa az érintettek számára. Ez minőségi lépést jelent az államok részéről: a kollektív jogok elismerése ugyanis feltételezi a nemzeti kisebbségek esetén ezek jogi személyként történő elismerését.

„A kulturális jogok ambivalens természete az alapfogalom ugyanilyen jellegéből ered – a kultúra ugyanis a részleges és az egyetemes szimbiózisa. Így a kulturális jogokat is a sajátoshoz és az egyetemeshöz való jog egyszerre jellemzi. Tehát mind az egyediség, mind a csoportosság benne foglaltatik. A kulturális jog csak akkor emberi jog, ha célja az egyén (ön)azonosítása, amely az individualistától halad az általános felé, és fordítva.”²³

A gazdasági, szociális és kulturális jogok jogi megközelítésének egyik legnagyobb dilemmája, hogy alkalmazásuk biztosítékát ténylegesen csak az állami kötelezettségvállalás mértéke adhatja meg, emberi jogi szempontból tekintve pedig ez relatív mérce, mert ez vagy állami túlvállaláshoz vezet,²⁴ vagy a jogosultság bevallottan gazdaságfüggő marad, ennek megfelelően pedig jogérvényesítés garanciája tartalmi változásoknak van kitéve, illetve a hagyományos állampolgári jogok érvényesítését szolgáló garanciarendszer – mindenekelőtt az igazságszolgáltatás – a gazdasági, szociális és kulturális jogok megvalósítását nem megfelelően szolgálja. Ez megjelenik a nemzetközi szabályozásban is. Az 1966. évi Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya nem tesz a részes államok kötelezettségévé többet, mint hogy gazdasági teljesítőképességüktől függően a rendelkezésükre álló valamennyi erőforrást – beleértve a nemzetközi segítségnyújtást és együttműködést is – igénybe veszik annak érdekében, hogy minden lehetséges eszközzel – így a joggal is – fokozatosan biztosítsák a nemzetközi okmányokban elismert jogok gyakorlását (2. cikk 1.), ami azonban nem értelmezhető úgy, hogy az államoknak jogukban áll a teljes biztosítást szolgáló erőfeszítéseket határozatlan időre elhalasztani.²⁵ Az államok egyes jogokat csak elismernek az Egyezmény alapján, ezek közé tartozik a művelődéshez való jog (13–14. cikk) és a kultúrához való jog (15. cikk). A kulturális jogok esetében a szabadságjogi jellegű megfogalmazás a domináns, és éppen ezért az állami be nem avatkozó magatartáson van a hangsúly, és jogot az ezt meghaladó körben kizárólag az állam anyagi lehetőségeinek megfelelően létesít. Így az oktatáshoz való jog körében például a felsőoktatás és a tudomány támogatása, ösztöndíjak adományozása révén, ahol a normatív finanszírozás mint jogilag lehetséges és legelterjedtebb forma biztosíthat e körben bizonyos alanyi jogi jelleget.²⁶

²³ Meyer-Bisch, supra 5. lábjegyzet, 13.

²⁴ A szocialista államok emelték a művelődéshez való jogot olyan állampolgári joggá, amelyet az állam pozitív cselekvéssel garantál, de erről is bebizonyosodott, hogy hosszú távon nem tartható fenn.

²⁵ The Limburg principles... 21. Cikk., supra 18. lábjegyzet.

²⁶ A szociális jogok körében törekvés van a szociális biztonsághoz való jog alanyi jogként való megteremtésére.

E jogok érvényesülése azonban csak olyan korlátozásnak vethető alá, amelyet e jogok természetével összeegyeztethető mértékben és kizárólag a demokratikus társadalom általános jólétének előmozdítása céljából, törvényben határoznak meg.²⁷ Az általános korlátozás elve alól mindössze a szakszervezeti jogok rendkívüli felfüggesztése jelent kivételt, illetve a művelődéshez való jog területén az államok kötelezettséget vállaltak arra, hogy meghatározott határidőn belül részletes intézkedési tervet fogadnak el a kötelező és ingyenes iskoláztatás elve fokozatos megvalósítására (14. cikk), továbbá a szülők iskoláztatási jogának a gyermekek vallási és erkölcsi nevelésével összhangban való biztosítására (13. cikk).

A második generációs emberi jogok sajátos természete fejeződik ki a művelődéshez való jog olyan felfogásában, amely szerint az államnak teljes mérlegelési joga van arra, hogy meghatározza részvételének természetét és terjedelmét az oktatásban és tanításban. „Általánosságban ez azt jelenti, hogy az állam nem köteles meghatározott művelődési lehetőségeket biztosítani vagy garantálni, hogy minden egyén a saját kiváltságának megfelelő művelődésben részesüljön.”²⁸ A második generációs jogokkal kapcsolatos állami kötelezettségek, illetve a jogok jellegének feltárására irányul az államok jelentéseit vizsgáló ENSZ Gazdasági, szociális és kulturális jogok Bizottságának tevékenysége. A Bizottság irányelvei az Egyezségokmányban foglalt jogok közül néhányról azt a megállapítást teszik, hogy *alanyi jognak* tekinthetők, azaz a velük kapcsolatos igények bírósági úton kikényszeríthetők. Ilyen jognak tekinti a Bizottság²⁹ többek között a szülők iskolaválasztási jogát (13. cikk 3. pont), az oktatási intézmények létesítésének jogát (13. cikk 4. pont), valamint a tudományos, kutató és alkotó tevékenységhez nélkülözhetetlen szabadság tiszteletben tartását (15. cikk 3. pont). Megjegyzendő azonban, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában végbe megy egy folyamat, amelynek során mérséklődik a különbség a klasszikus állampolgári jogok és a gazdasági, szociális és kulturális jogok alkalmazásában és érvényesítésében.³⁰ Emellett az ENSZ Közgyűlés számos határozatában³¹ is kifejezésre jut az a felismerés, hogy az első és második generációba tartozó jogok szétválaszthatatlan egységet képeznek.

Mindezek után nézzük meg részletesen az *oktatáshoz való jog* nemzetközi jogi fejlődését és szabályozását. Az oktatáshoz való jog igénye a XIX. század során jelent meg a lelkiismereti és vallásszabadsággal összefüggésben, először az egyház oktatási monopóliumával szemben. A kezdetben tehát mindössze szabadságjog az iparosodás előrehaladtával megjelenő társadalmi igénnyel alakult joggá az oktatás iránt és így több állam alkotmánya az állam kötelezettségeként fogalmazta meg a közoktatás biztosítását (pl. 1831. évi belga alkotmány). Ez az állami feladatvállalás együtt járt az oktatás állami felügyele-

²⁷ Az emberi jogok szabályozásának rendszere különbséget tesz az abszolút jogok és olyan jogok között, amelyekről szükségállapot idején el lehet térni, illetve amelyeket normális viszonyok között korlátozni lehet. Önálló kört képeznek a fokozatosan megvalósítandó jogok. A „szükségállapot idején el lehet térni” jogok között szerepel a kisebbségek védelme (27. cikk), azonban a Nemzetközi Jogi Társaság (ILA) álláspontja szerint ezt abszolút jognak tekinti, amelyről szükségállapot idején, tehát időlegesen se lehessen eltérni.

²⁸ Gomien D.: Rövid útmutató az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez; Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ, Budapest, 1994., 104–105.

²⁹ General Comment No. 3 (1990): the nature of State parties' obligations (art. 2.) para 1 of the Covenant E/C.12/1990. 8. Annexe III., point 5.

³⁰ Lásd erről Csonka Péter: Az Emberi Jogi Bíróság 1990. évi joggyakorlata, *Acta Humana*, No. 3, 19.

³¹ Például ENSZ Közgyűlése 40/114/1985, 41/117/1986. számú határozatai.

tével, kialakult egy viszonylagos állami monopólium, és így napjainkra az oktatás szabadsága e monopólium korlátjaként jelentkezik (lásd magániskolák megjelenése).

Az oktatáshoz való jog tartalmilag az idő haladtával bővült, és az alapvető ismeretek elsajátításán túl egyre magasabb fokú oktatási szintekre terjedt ki. Így például a szakmai képzésekre, a felnőttoktatásra és az iskolán kívüli művelődési lehetőségek igénybevétele is. Éppen ezért gyakori a kultúrához, neveléshez, művelődéshez való jog elnevezés is, ezek konkrét tartalma azonban kevésbé kiforrott. A tartalmi bővülés mellett a szabályozás is egyre magasabb szintre tevődött át: az emberi jogok szabályozásának nemzetközi megjelenésével annak részévé vált.

Az oktatáshoz való jogot az ENSZ Közgyűlése belefoglalta az 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába; az 1959. évi Gyermek Jogairól szóló Nyilatkozatában megerősítette a gyermekek oktatáshoz való jogát, külön kiemelve a kisebbséghez tartozó gyermekek jogait e téren,³² illetve 1960-ban az UNESCO keretében elfogadták az Oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló Egyezményt, amely az első olyan univerzális nemzetközi okmány, amely az államokra nézve kötelező rendelkezéseket tartalmazott az oktatással kapcsolatban³³. Az ENSZ 1966. évi Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi Egyezségokmánya 13. cikke szól a jogról részletesebben. Az államok a jog fokozatos megvalósítása keretében e téren tett intézkedéseikről időnként elkészítendő Gazdasági, szociális és kulturális jogok Bizottsága elé beterjesztett jelentéseikben különös figyelmet kell fordítaniuk a hátrányos helyzetben lévő csoportokkal kapcsolatban hozott intézkedésekre és gyakorlatra, amely csoportokba a kisebbségek is beleértendők (az alacsony jövedelműek, a falusi népesség, a fogyatékosok, a bevándorlók és vendégmunkások mellett). Ugyanígy a speciális csoportok diszkrimináció-mentes oktatáshoz való jogát (7. cikk) fogalmazza meg a Faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló 1965. évi Egyezmény is. Az Európa Tanács szakértőit az 1960-ban elfogadott Emberi Jogok Európai Egyezményének kidolgozásakor jelentősen befolyásolták az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában megfogalmaz-

z o t t a k

³² 30. cikk: Azokban az államokban, amelyekben nemzeti és nyelvi kisebbségek, illetőleg őslakosságból származó személyek léteznek, az őslakossághoz vagy az említett kisebbséghez tartozó gyermek nem fosztható meg attól a jogától, hogy saját kulturális életét élje, vallását vallja és gyakorolja, illetőleg csoportjának többi tagjával együtt saját nyelvét használja.

³³ A későbbiekben, ezen Egyezményen alapulva, az UNESCO további, oktatással kapcsolatos dokumentumot fogalmazott meg, amelyek figyelembevételére az Egyezményben részes államok annak elfogadásával kötelezettséget vállaltak. Ajánlás született a szakmai képzésről (Recommendation concerning Technical and Vocational Education 1962, 1974); a pedagógusok jogállásáról (Recommendation concerning the Status of Teachers 1966); a felnőttoktatásról (Recommendation on the Development of Adult Education 1976); az oktatás nemzetközi jellegéről (Recommendation concerning Education for International Understanding, Co-operation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms 1974).

³⁴ Az Egyezmény részletes ismertetését lásd: Bakai András: Az Emberi Jogok Európai Egyezménye és a kisebbségi jogok nemzetközi védelme, *Acta Humana*, 1992. No. 8, 3–16., P. Dijk-G. J. H. Hoof: Theory and Practice of the European Convention of Human Rights, 2nd Edition, Deventer-Boston, 1990 – jelen tanulmányban csak az oktatáshoz való jog vonatkozásában szólunk az Egyezmény szabályozásáról.

Nem is maga az Emberi Jogok Európai Egyezménye,³⁴ hanem annak 1952. március 20-án elfogadott első kiegészítő jegyzőkönyve szól az oktatáshoz való jogról 2. cikkében³⁵ „... „Senkitől sem szabad megtagadni az oktatáshoz való jogot. Az állam az oktatás és tanítás terén vállalt feladatkörök gyakorlása során köteles tiszteletben tartani a szülők vallási és világnézeti meggyőződésével összhangban lévő oktatáshoz és tanításhoz való jogot.”³⁶ Az oktatáshoz való joggal kapcsolatban ez az egyetlen nemzetközi dokumentum, amely az Emberi Jogok Európai Bírósága eljárásának igénybevétele révén biztosítja az egyéni panaszjogot.

Az egyes államok között megkötött oktatási tárgyú együttműködésre irányuló kétoldalú egyezmények gyakran hivatkoznak a fent említett nemzetközi okmányokra, illetve szövegezésükben átvesszik az ezekben szereplő egyes elemeket. Így például Magyarországon vonatkozásában egy a tanulmányok kölcsönös elismeréséről szóló egyezmény³⁷ preambuluma kimondja, hogy a szerződés megkötése „tekintettel az Európa Tanács és az UNESCO keretében a Szerződő Államok által az egyenértékűsége vonatkozóan aláírt Egyezményekre...” történik. A bizonyítványok, oklevelek elismeréséről szóló kétoldalú nemzetközi szabályozásban is megjelennek a magasabb szintű nemzetközi rendelkezések: „az 1997. április 11-i Lisszaboni Ekvivalencia Egyezmény szellemében, továbbá tekintettel az Európa Tanács és az UNESCO tagállamainak a hallgatók és egyetemi oktatók nemzetközi cseréjének harmonizációjában elért sikerére...”³⁸

A kulturális és oktatási jogok összefüggései a kisebbségi jogokkal

Az univerzális nemzetközi jog szintjén emberi jogként jelennek meg a kisebbségek jogai. Már a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya 27. cikke szól erről,³⁹ amely szerint

³⁵ A megfogalmazásig vezető folyamat nehézségeiről lásd Collected Edition of the „Travaux Préparatoires”, Martinus Nijhof, The Hague, 1975. Vol. I.

³⁶ A szabályozás részletes értelmezéséről lásd Weller Mónika: Az oktatáshoz való jog a nemzetközi jogban, *Acta Humana*, 1994. No. 17, 6–33.

³⁷ 63/1999. (IV. 28.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és az Osztrák Kormány között a felsőoktatási intézményekben végzett tanulmányok elismeréséről szóló Egyezmény.

³⁸ 106/1998. (V. 27.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között a Magyar Köztársaságban és a Horvát Köztársaságban kiállított iskolai végzettséget, felsőfokú tanulmányokat tanúsító bizonyítványok és oklevelek/fokozatok elismeréséről szóló Egyezmény preambuluma fogalmaz így, illetve ugyanez szerepel a 148/2000. (VIII. 31.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság Kormánya között a Magyar Köztársaságban és a Szlovák Köztársaságban kiállított, végzettséget tanúsító okiratok egyenértékűségének kölcsönös elismeréséről szóló Egyezményben.

³⁹ Emberi jognak tekinti a kisebbségi jogokat a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Európai Keretegyezménye 1. cikkében (kelt Strasbourg 1995. február 1., kihirdetve 1999. évi XXXIV. tv.) és számos kétoldalú egyezmény is, így például a magyar–ukrán jószomszédsági szerződéshez (1991. december 6., Kijev a Magyar Köztársaság és Ukrajna között a jószomszédság és együttműködés alapjairól szóló szerződés – kihirdetve az 1995. évi XLV. tv.; 1992.) csatolt kisebbségi nyilatkozat bevezetője, a magyar–szlovák jószomszédsági szerződés (1995. március 19., Párizs, a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a jó-

„Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vállalják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.” A megfogalmazás alapján a nyelvi, vallási és kulturális jogok jelentik a minimálisan biztosítandó kisebbségi jogokat.⁴⁰

Bár nem a kisebbségvédelem körében született, de az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló UNESCO-egyezmény papíron jóval többet ad a kisebbségi oktatás számára, mint az emberi jogi egyezségokmány. A dokumentum egyik fő alapelve, hogy mentes bármilyen diszkriminációtól, és ez a megkülönböztetési tilalom kiterjed a pedagógusképzésre is, amelyet az Egyezmény külön is kiemel (4. cikk d. pont). Az 5. cikknek megfelelően: „Fontos elismerni a nemzeti kisebbségek jogát saját oktatási tevékenység megszervezésére, beleértve iskolák fenntartását és az egyes államok oktatási politikájától függően⁴¹ saját nyelvük használatát vagy tanítását.” Sajnos ez a szabályozás is „soft law” jellegű, és párhuzamosan a jog biztosításával megjelennek a korlátozások is: „valamint – az illető állam oktatási politikájától függően – saját nyelvük használatát vagy oktatását, feltéve azonban, (i) hogy ezt a jogot nem olyan módon gyakorolják, amely akadályozza a kisebbségek tagjainak az egész közösség kultúrájának és nyelvének megértésében és tevékenységében való részvételben, vagy amely veszélyezteti a nemzeti szuverenitást, (ii) hogy ezekben az iskolákban az oktatás színvonala nem alacsonyabb az illetékes hatóságok által előírt vagy elfogadott általános színvonalnál, és (iii) hogy ezeknek az iskoláknak a látogatása szabadon választható.” Ez utóbbi azt jelenti, hogy sem az esetleges kisebbségi önkormányzatok nem kényszeríthetik a kisebbség tagjait ezen iskolák látogatására, sem az állam nem használhatja fel mindezt a kisebbségek más oktatási formákból történő kizárására, a különböző csoportokhoz tartozó személyek elkülönítésére.

Az Egyezményben vállaltak teljesítéséről az államok jelentéstételi kötelezettséggel tartoznak az UNESCO Közgyűlése felé. A nemzetközi szabályozás végrehajtásának előmozdítása érdekében létrehoztak 1962-ben egy 11 fős egyeztető és jószolgálati bizottságot az Egyezmény értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatban felmerülő viták rendezésének előmozdítására. Az erről rendelkező Jegyzőkönyv 1968-ban lépett hatályba, de mindössze az Egyezményben részes államok alig fele ratifikálta, és a 2002. január 1-jei állapotok szerint Magyarország sem részese.

A kisebbségi jogok kérdéskörével folyamatosan foglalkozik az Emberi Jogok Bizottságának egy albizottsága, azonban a mai napig még nem hoztak létre egy általános ki-

szomszédi kapcsolatokról és a baráti együttműködésről szóló szerződés – kihirdetve az 1997. évi XLIII. tv.) 15. cikke, a magyar–román jószomszédsági szerződés (1996. szeptember 16, Temesvár, a Magyar Köztársaság és Románia között a megértésről, az együttműködésről és a jószomszédságról szóló szerződés – kihirdetve az 1997. évi XLIV. tv.) 2. cikke.

⁴⁰ Részletes elemzését lásd – Bruhács János: A kisebbségek védelme az ENSZ rendszerében, *Acta Humana*, 1993. No 12–13, 66–72.; Ch. Tomuschat: Protection of Minorities under Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights – in: *Festschrift für Hermann Mosler*, Berlin–Heidelberg–New York, 1983., 949. és köv.

⁴¹ Ez a fajta megfogalmazás megfoszthatná e jogot valós tartalmától, azonban korlátozások csak és kizárólag az Egyezmény 5. cikkében szereplő feltételek érvényesülésének biztosítását célozhatják a szerződések jóhiszemű teljesítése és a szerződés céljai figyelembevételével történő értelmezés szabályai szerint.

sebbségjogi egyezményt, mindössze egy ajánlás elfogadására került sor az ENSZ Közgylése által 1992-ben „Az etnikai vagy nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek tagjainak jogairól szóló deklaráció” címmel,⁴² ami valójában a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányából levezethető elvek önálló dokumentumban való megjelenítése, tekintettel a 27. cikk igen tömör és nem elég világosan megfogalmazott szövegére. Ami a nyelvi, oktatási és kulturális kisebbségi jogok szempontjából lényeges: a területi állam védelmezi a különböző kisebbségei – többek között nemzeti és kulturális – létezését és identitását, sőt támogatja ennek megőrzéséhez szükséges feltételeket. Az államok kötelesek megteremteni azokat a körülményeket, amelyek lehetővé teszik a kisebbség számára, hogy szabadon fejlesszék saját kultúrájukat, nyelvüket, hagyományait és szokásait, hogy megtanulhassák anyanyelvüket. A pozitív diszkrimináció az állam jogalkotása és gyakorlata során meg kell, hogy jelenjen a nemzeti politikák és programok kidolgozásánál és végrehajtásánál a kisebbség tagjainak törvényes érdeke kellő figyelembevételével. Kevés tényleges elem szerepel az államok együttműködési kötelezettsége tekintetében, így sokkal fontosabb az, hogy e kötelezettség kimondásával közvetlen elismerést kapott más államok érdekeltsége a kisebbségi ügyekben.

Az Európa Tanács keretében megalkotott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája⁴³ a nemzeti kisebbségek létezését, kultúráját, anyanyelvi jogait védi anélkül, hogy meg kellene határozni a kisebbség fogalmát; ennek megfelelően a regionális vagy kisebbségi nyelvet beszélőknek nem biztosít egyéni vagy kollektív kisebbségi jogokat, magát a nyelvet védelmezi. Ugyanakkor a kisebbségek speciális jogai közül a legfontosabbal, a nyelvhasználattal foglalkozik. Az európai kisebbségek esetében ugyanis a nyelv az identitás megőrzésének legfontosabb biztosítója.⁴⁴ Részletesen megnevez 96 állami kötelezettséget, amelyek közül többet alternatívászerűen sorol fel. Az anyanyelven történő oktatás vonatkozásában a jogok biztosítása valamilyen formában az iskola előtti (óvodai) oktatástól kezdődően az általános, közép- és szakiskolákon át az egyetemi szintig terjed külön kitérve a felnőttoktatásra. Ugyanilyen formában szól továbbá az egyezmény a kisebbségi nyelvű tömegtájékoztatásról is stb.

A Velencei Bizottság munkacsoportja kidolgozott egy tervezetet,⁴⁵ amely a nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek jogait és kötelezettségeit összegzi. Ez túlmutat a hatályos emberi jogi egyezmények rendelkezésein, szemlélete nem szűkül le az egyéni jogokra, hanem a kisebbségnek mint kollektívának a jogát is hangsúlyozza – kötelezettségeikkel együtt. Megállapítja, hogy a kisebbségek nemzetközi védelme „lényeges összetevője” az emberi jogok védelmének és mint ilyen, az államközi együttműködések területére tartozik, vagyis nem egyszerűen belügy. A tervezet kevésbé kidolgozott, mint a Nyelvi Char-

⁴² Részletesen - I. O. Bokátola: L'Organisation des Nations Unies et la protection des minorités, Bruxelles, 1992.; Bíró Gáspár–Taubner Zoltán: A nemzeti kisebbségek jogainak kodifikációs munkálatai az ET-ben 1992-92, *Társadalmi Szemle*, 1993/11., 24–34.

⁴³ 1992. november 5-én fogadták el az ET akkori 27 tagállama közül 11 által, közöttük egyetlen kelet-közép európai orszádként Magyarország is aláírta. Az Egyezményről lásd részletesen Kovács Péter: *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*. Aláírás után, ratifikáció előtt..., MTA AJI, Budapest, 1993.

⁴⁴ Lásd részletesebben: Kovács Péter: La protection des langues des minorités ou la nouvelle approche de la protection des minorités?, in: *Revue générale de droit internationale public*, 1993. No. 2, 411–418.

⁴⁵ Lásd <http://venice.coe.int/site/interface/english.htm>

ta szövegezése, azonban ez a dokumentum nemzetközi ellenőrzési mechanizmust is felvázol: előíranyozza egy független szakértőkből álló bizottság felállítását, amelynek a részes államok rendszeres időközönként jelentéseket készítenek az Egyezmény alapján fennálló kötelezettségeik teljesítéséről. A Bizottság a jelentéseket megvizsgálná, és azokat az ET Minisztertanácsához továbbítaná, a részes államoknak pedig javaslatokat tehetne. A Bizottságnak a részes államok külön alávetési nyilatkozata esetén joga lenne panaszbeadványok megvizsgálására is.

Összegezés

Amint az jól látható, az Európa Tanács legutóbbi kezdeményezései előtérbe helyezik a kulturális jogokat, arra alapozva, hogy konfliktushelyzetekben olyan jogon kívüli kategóriáknak, mint a kultúra is, elsősorban jogi kifejezést és védelmet kell nyerniük. Napjainkban nem létezik olyan kötelező jellegű univerzális vagy regionális nemzetközi okmány, amely kimerítően tartalmazná a kisebbségek vagy/és a kisebbséghez tartozók speciális jogait. Mindössze néhány nagy jelentőségű egyezmény utal annak szükségességére, hogy az államok a kisebbségeknek biztosítsák jellegzetességeik megtartását. Nem létezik nemzetközi kötelezettség a kisebbségek kollektív jogának elismerésére, még annak korlátozottabb formájában (pl. mint kulturális autonómia) sem. Mint ahogy azt Bokorné Szegő Hanna kifejti: „Az a tény, hogy néhány nemzetközi okmány elismeri: a jogok gyakorlása 'egyéni' vagy kollektívan' történik (pl. a Velencei Bizottság egyezménytervezetének 10. cikke), nem azonos a kisebbségi csoportok kollektív jogának elismerésével. A 'kollektív' joggyakorlásra való utalás nem több mint a speciális jogok gyakorlásának egy formája, de nem azonos a kollektív jognak, mint ilyennek elismerésével. A kollektív jogok elismerésének igénye elsősorban a politikai törekvések szintjén lelhető fel.”⁴⁶ Jelen szabályozási keretek között a pozitív diszkrimináció elve az, amely képes az emberi jogok individuális és kollektív oldalait összebékíteni egymással, az állampolgárok egyenlőségének elvét összeegyeztetni a mássághoz való joggal.

⁴⁶ In: A kisebbségek védelme az európai struktúrákban, *Acta Humana*, 1993. No. 12–13., 79.

Fábri István

A határon túli kutatások egyik új szakmai műhelye, a Márton Áron Szakkollégium

A Márton Áron Szakkollégium (MÁSZ) Kutatások Koordinációs Irodája azzal a céllal jött létre, hogy egyrészt a határon túli magyar nyelvű képzést és a munkaerő-piaci folyamatok hagyományos, illetve új típusú jelenségeit, problémaköreit vizsgálja; másrészt a határon túli magyar fiatalok magyarországi képzési lehetőségeivel, karrierépítési stratégiáival összefüggő kérdésköröket a társadalomkutatás sokoldalú eszköztárával feltárja. Az Iroda arra is törekszik, hogy kutatásai során mind a Magyarországi, mind a határon túli magyar kutatóműhelyek, szakértők és az érintett közintézmények folyamatos és intézményesített szakmai kooperációját valósítsa meg, ezért intenzív kapcsolatépítésre törekszik az érintett szféra minden szereplőjével. A Kutatások Koordinációs Irodájának először sikerült minden régióra kiterjedő szakmai kapcsolatrendszer kialakítása, erre a kapcsolatrendszerre épült az Ifjúságkutató Intézet Mozaik 2001 nevű, határon túli magyar fiatalokat vizsgáló kutatása is. Kapcsolatban áll a komoly kutatási hagyományokkal rendelkező magyarországi kutatóintézetekkel, valamint a határon túli meghatározó magyar kutatóműhelyekkel és szakmai szervezetekkel Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben, Vajdaságban, valamint Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában. A kutatóműhely szakmai munkáját Fábri István és Horváth Tamás koordinálja, további munkatársak Kádár Ildikó és Fodor Szabolcs.

Az elmúlt két évben több nagy ívű empirikus vizsgálatot irányított a MÁSZ Kutatások Koordinációs Irodája. Ezek mindegyikének fő jellemzője, hogy a regionális és lokális szempontok érvényesítésén túl összehasonlító elemzésekre is lehetőséget adnak.

Az 1998-ban és az 1999-ben végzett határon túli hallgatók életpályája

A MÁSZ Karrieriroda által elvégzett kutatás célja a Magyarországon folyó tanulás motivációinak, illetve a határon túli hallgatók további életpályájának feltárása volt. A Kárpát-medence egész területére kiterjedő vizsgálat során a szülőföldjükre hazatért, illetve Magyarországon maradt mintegy 140 volt ösztöndíjassal készült mélyinterjú.

A kutatás egyik nem várt – az adatgyűjtés szempontjából igen hátrányos – tapasztalata, hogy az évtized közepén az ösztöndíjas rendszer igen szervezetlen volt, működését utólag igen nehezen lehetett követni. A már végzett ösztöndíjasokról szinte semmilyen használható nyilvántartás nem áll rendelkezésre, ezért a szülőföldre történő visszatérési arányokat vagy más – megbízható – statisztikai adatokat még csak becsülni sem lehet.

Fontos tapasztalata a kutatásnak, hogy az ösztöndíjasok létszámának aránya évről-évre egyre kisebb, így az ösztöndíjazásnak is fokozatosan csökken a szerepe az itt tanuló határon túli hallgatókra jellemző folyamatok alakulásában.

Az elkészült interjúk alátámasztották, hogy a fiatalok otthonról elkerülve egyre inkább a magyarországi lehetőségeket követik, fokozatosan vesztik el a kapcsolatot a szülőfölddel, itt tesznek szert baráti, élettársi, stb. kapcsolatokra. A Magyarországra került határon túli hallgatókra sajátos identitás jellemző, mely által megkülönböztetik saját magukat a magyarországiaktól (ezen belül pl. különösen erős a vajdasági identitás).

A tapasztalatok alapján a maradni vagy visszatérni általános dilemmája áttevéődik egy személyesebb szférára, a magánélet és a szakmai érvényesülés közötti dilemmára: a haza-

tértek túlnyomó többsége házas, családos, míg azok, akik Magyarországon maradtak jelentős részben egyedülállók, s inkább a szakmai előmenetelben keresik a boldogulásukat. A hazamenők körében több a szakmáját hivatásként művelő fiatal (ilyenek például a pedagógusok és a teológusok).

Az ezredforduló munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében

2001 tavaszán fejeződött be az a közel egy éves kutatási program, amely Felvidék, Kárpátalja, Erdély és Vajdaság magyarlakta területei munkaerő-piaci helyzetének vizsgálatára irányult. A magyarországi kutatóintézetek szakmai koordinálása mellett a határon túli magyar kutatóműhelyek végezték az empirikus adatgyűjtést és a régióelemzéseket.

Az összehasonlító szociológiai vizsgálat annak megállapítására irányult, hogy az érintett régiókban mi jellemzi a magyar nemzetiségű lakosság elhelyezkedési esélyeit, az egyéni érvényesülés tekintetében milyen tipikus stratégiák vannak jelen, illetve, hogy melyek a jövővel szembeni várakozások legfontosabb elemei. A kutatás keretében részletes elemzés készült a vizsgálatba bevont régiók gazdasági, munkaerő-piaci és demográfiai folyamatairól. Az empirikus adatgyűjtés során – egységes kutatási módszer és szempontrendszer alapján – mélyinterjú vizsgálatra került sor a kiválasztott régiókban. A munkavállalók, munkaadók és munkaközvetítő intézmények képviselői körében készített interjúk részletes képet adtak többek között a munkaerőpiac meghatározó szereplőinek fontosabb problémáiról, látásmódjáról és attitűdjeiről.

A kutatás általános tapasztalata, hogy szükség van az egyes térségekről összehasonlító empirikus adatgyűjtésekre. A kutatási eredmények szerint ugyanakkor a magyar nemzetiségű lakosság munkaerő-piaci helyzete lényeges eltéréseket mutat a különböző régiókban, ezért különös figyelmet érdemes fordítani – az adott országok eltérő gazdasági állapota, az egyes régiókra jellemző különböző gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok, illetve az érintett országok-régiók sajátos és változó politikai környezete miatt – a regionális szintű, egy-egy magyarlakta határon túli térséget részletesen elemző vizsgálatokra is. Ezáltal a különböző tudományos szakterületek sajátos megközelítésmódjait alkalmazó kutatási programok szerves részét képezhetik a regionális és települési szintű fejlesztési stratégiák kidolgozásának.

Befektetői igények és szakképzettségi realitások a Kárpát-medencében

A kutatás a határon túli magyar szakképzés elemeinek és a magyar tőkebefektetők munkaerő-piaci elvárásainak összehangolási lehetőségeit tárta fel az empirikus szociológia és az általános oktatás/gazdaság kapcsolat elméleti kereteinek eszközrendszerével. (Kutatósi partner: Pro Professione Kht.)

A vizsgálat során (együttműködve a határon túli kutatási műhelyekkel) összesen közel másfélszáz mélyinterjú készült magyarországi tőkekihelyezéssel működő cégek, valamint szomszédos országokbeli, magyar képzésben érdekelt szakképző intézmények képviselőivel. Emellett a kutatás áttekintette a teljes körű szakirodalmat a szakképzés témakörében, és felvázolta a szomszédos országok szakképzési, illetve munkaerő-piaci helyzetképét.

A kutatás megmutatta, hogy a képző intézmények szakmai programjaik és képzési struktúrájuk alakításakor mostanra nyitottá váltak a munkaerő-piaci elvárások érvényesítésére, azonban ennek a kapcsolatépítésnek és visszajelzésnek nem alakultak ki a rendszeres, intézményesített formái. A tőkebefektetők, a cégek menedzsmentje oldaláról ugyanakkor

meglehetősen elnagyolt és vegyes kép él az oktatási kibocsátásról, a képzési-képzettség elvárásaik megfogalmazása alig lép túl a legáltalánosabb készségek igényén. Mindazonáltal mind a képzőhelyek, mind a gazdasági szereplők ösztönzőnek értékelték a kérdésfelvetést az oktatás és gazdaság kapcsolatának erősítésére. A magyar oktatás oldaláról hangsúlyozták a kettős kulturális identitás fontosságát, kiemelve a mindkét nyelvi közegben és kapcsolati hálóban való magas fokú jártasság elengedhetetlenségét.

A tanulások alapján a kutatást részint a mikroregionális képzési igények és szakképzési kapacitás összehármaztatása, részint a munkaerő-piaci információcsere intézményesítésének irányába érdemes továbbvinni az elkövetkező hónapokban.

A Kárpát-medence magyar oktatási és tudományos intézményeinek adatbázisa

2000 tavaszán vette kezdetét az az átfogó kutatási program, amelynek eredményeként az Iroda kialakította a határon túli magyar oktatási és tudományos intézmények adatbázisát. A kutatás Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Horvátország, Szlovénia és Ausztria magyar nyelvű képzést folytató közoktatási és felsőoktatási intézményeire, illetve magyar tudományos kutatóműhelyeire terjedt ki. A magyarországi kutatóintézetek koordinálásával és az érintett országok magyar pedagógusszövetségeinek és kutatóműhelyeinek a közreműködésével lezajlott adatgyűjtés az első olyan nagy ívű kísérletnek tekinthető, amely a vizsgálatba bevont intézményeket – minden szomszédos országban – a fontosabb jellemzők mentén, egységes szempontrendszer szerint és folyamatosan frissítendő információk alapján kívánja bemutatni, illetve feltérképezni.

A kutatási program legfontosabb részét egy olyan kérdőíves adatgyűjtés képezte, amely lehetőséget ad arra, hogy egyrészt átfogó képet kapjunk a határon túli magyar oktatási és tudományos intézményhálóról, másrészt az egyes országok, régiók intézményrendszerének főbb jellemzőit összevethessük egymással. Ily módon az intézmények oktatási-képzési és tudományos tevékenységéről, gazdálkodásáról, emberi erőforrásairól és kapcsolatrendszeréről részletes és összehasonlító elemzések készülhetnek. Annak érdekében, hogy minél árnyaltabb képet adjanak a magyar főiskolák, egyetemi tanszékek, kutatóintézetek, szakmai szervezetek tevékenységéről, problémáiról és a jövőre vonatkozó fejlesztési elképzeléseiről, az intézmények vezető személyiségei körében mélyinterjúk vizsgálatra is sor került.

2002 nyarára a tervek szerint két lényeges vonatkozásban is bővül az adatbázis: egyrészt a határon túli magyar szervezetek, intézmények, a civil szféra szereplőinek adatait is tartalmazni fogja, másrészt a közoktatási intézmények teljes körét (óvodák, elemi és általános iskolák) is lefedi majd.

A több mint ötezer intézményt és szervezetet magába foglaló adatbázis mindenki számára hozzáférhető az interneten, a oldalon. Az itt található adatok információforrássul szolgálhatnak az érintett magyarországi és határon túli szereplők (magyar kormányzat, minisztériumok, közalapítványok, felsőoktatási intézmények, szakmai szervezetek, tudományos műhelyek, kutatók, stb.) számára akár a mindennapi munka és kapcsolattartás-építés, akár a szakmai elemző munka vagy az elmélyült kutatói tevékenység során.

A kutatásban együttműködő partnerintézmények

Magyarországi közreműködő intézmények:

MAÉRT Oktatási Szakértői Bizottság

Teleki László Alapítvány Közép-Európai Kutatások Központja

MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
Pro Professione Kht
JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely
Universitas Press Képzési és Tudományos Információs Ügynökség

Határon túli közreműködő intézmények:

Fórum Társadalomtudományi Intézet (Szlovákia)
Nemzetiségi Dokumentációs Centrum (Szlovákia)
Selye János Kollégium (Szlovákia)
Limes Társadalomkutató Intézet (Ukrajna)
Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (Ukrajna)
Magyar Értelmisségek Kárpátaljai Közössége (Ukrajna)
KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Románia)
Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Románia)
Trend Alapítvány–Társadalomkutató Műhely (Románia)
Regionális Képzési Központ (Románia)
Magyarságkutató Tudományos Társaság (Jugoszlávia)
Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete (Jugoszlávia)
Vajdasági Módszertani Központ (Jugoszlávia)
Horvátországi Magyar Pedagógusok Szövetsége (Horvátország)
Lendvai Ifjak Egyesülete (Szlovénia)

Gönczi Andrea

Magyarok és nemzetiségek az I. világháború első szakaszában – egy nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény tükrében

A dualizmus korának nemzetiségi problémakörét feldolgozó forráskiadvány VII. kötete az első világháború első két esztendejének eseményeit dolgozza fel Ferenc József haláláig. A kötet 110 iratcsoportja 440 iratban mutatja be az időszak kormányzati intézkedéseit, a délszláv-kérdést, az észak-magyarországi ruszin-problémát a naptáregyesítés és a latin betűs írás tárgyában, az Amerikába kivándorolt szlávok Monarchia-ellenes tevékenységét, valamint nagy figyelmet szentel Tisza István miniszterelnök román paktumpolitikájának. A források hivatalos és magánlevelek, levéltári anyagok és a korabeli sajtó széles bázisán alapulnak.

A világháború kitörését követő időszakban – különösen a keleti fronton elszenvedett vereségek hatására – súlyos teherként nehezedett a délvidéki, utóbb pedig a kárpátaljai lakosságra a katonai övezetté nyilvánítás, ami gyakran okozott sűrűlődni az osztrák és a magyar kormányzat között, hisz az utóbbi által bevezetett „kivételes” hatalom értelmében a polgári hatóság jogkörét terjesztette ki, és tiltakozott a közös hadsereg parancsnokainak sokszor értelmetlenül brutális intézkedései ellen (9–10. sz.).

A forrásgyűjteményben helyet kapott számos olyan irat, mely a kormányzat, illetve személyesen a miniszterelnök fellépését tanúsítja a törvénytelen eljárásokkal szemben. A nemzetiségi vezetés alatt álló bankok, vállalatok, napilapok szigorított ellenőrzésére vonatkozó iratokból kiderül, hogy a túlkapások, az indokolatlan szigor legtöbbször a helyi közigazgatási apparátus és a katonai parancsnokság számlájára írható. A törvénytelen ségek tisztázására a kormányzat aggályosan figyelt, és az ily módon felülvizsgált ügyek többnyire a vádak ejtésével, felmentéssel végződtek. Ez történt Dula Máténak, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének a szlovákokat ért sérelmek miatt a miniszterelnökhöz intézett beadványai esetében (14. sz., 77–85. o.), valamint a „Délszláv tanulóifjúság szünidei szövetsége” tagjai ellen lefolytatott eljárásban (19. sz., 166–180. o.).

A kormány románokkal szembeni nemzetiségi politikája Románia háborúban felértékelődött szerepe miatt jelentősen eltér az általánosan követett irányvonaltól. 1914 őszén Tisza István felújítja az ún. román paktumtárgyalásokat, melyek bemutatása a forráskiadvány legjelentősebb részét teszi ki (17. sz., 95–158. o.). A miniszterelnök a legtekintélyesebb román főpaphoz, Mețianu görögkeleti érsek-metropolitához intézett leveleiben arról nyilatkozik, hajlandó tárgyalni a magyarországi románok jogainak kiterjesztéséről. „Mert a válság, a veszély pillanataiban hű testvérnek mutatja magát a románság... Mostani cselekedetei után fokozottabb mérvben vehetjük tekintetbe az állami intézményekre vonatkozó kívánságaikat is. Főleg három irányban nyilvánultak ezek a kívánságok a közelmúlt eszmecseréiben: a népiskolai törvénynek a felekezeti iskolákra kedvezőbb módosítását, a román nyelvnek az állami hatóságok előtti használatát és végül az új választói jognak olyan módosítását kívánták, amely nagyobb tért nyit román polgártársaink politikai érvényesülésére. Úgy érzem, hogy ma a magyar állami és nemzeti szempontok sérelme nélkül tovább mehetünk” (17. sz., B). Mețianu üdvözölte a kezdeményezést, levélváltásukat pedig Tisza hamarosan nyilvánosságra hozta a sajtóban. Az ígéretek megvalósításában az első lépést jelentette a nemzetiségek színeinek és jelvényeinek használatát szabályozó belügyi rendelet megjelentetése, továbbá „az állami elemi népiskolákban a nem magyar

anyanyelvnek kisegítő nyelvként való felhasználásáról, valamint annak mint tantárgynak tantervszerű tanításáról” szóló vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet, mely lehetővé tette a nemzetiségek anyanyelvű oktatását (8., 20. sz.). Az uralkodó kegyelemben részesítette a politikai okokból elítélteket, amivel a román nemzetiségű politikusok meggyezési készségét is fokozni óhajtotta.

Tisza, aki a dualista államrendszer fenntartásának tántoríthatatlan híve, ezen engedményekkel kívánta leszerelni Bukarest további igényeit, amely Erdély politikai autonómiáját és Bukovina egy részét kérte a háborús semlegesség, illetve a Monarchia támogatása fejében. Az 1914. őszi hadi helyzet azt feltételezte, hogy katonai sikerekkel meg lehet akadályozni Románia Oroszország melletti beavatkozását, mert az ígéretnél meggyőzőbben hat a német-osztrák-magyar hadsereg sikeres fellépése. A várt eredmények azonban elmaradtak, így decemberben újból felvetődött a Romániának (és Olaszországnak) teendő területi engedmények kérdése, ám az ezt szorgalmazó Berchtold külügyminisztert – az egység megtartását illetően hajthatatlan Tisza – megbuktatta, helyére 1915-ben régi hívét, Burián Istvánt állította.

A VII. kötet dokumentumainak jelentős hányadát teszi ki a Monarchia határain kívül tevékenykedő nemzetiségi mozgalmak egyre jelentősebb mértéket öltő propagandatevékenységének bemutatása. Természetesen ebben a tekintetben is a szláv nemzetek külföldi (amerikai, oroszországi, nyugat-európai) akciói voltak leginkább kihatással az osztrák-magyar állam jövőjére. A 7. sz. iratcsoport az 1914–1916-ban Oroszországban szerveződött csehszlovák mozgalom kialakulását és terveit mutatja be (38–43. o.). Sz. D. Szazonov volt cári külügyminiszter visszaemlékezéseiben felidézi, hogy a világháború kitörése után nem sokkal felkereste egy delegáció, amely a cseh nemzeti bizottság tizenegy tagjából állt, és kifejtette terveit a jövőre és Oroszország támogatására nézve. II. Miklós szeptember közepén fogadta a cseh küldöttséget, és támogatta arra irányuló kérését, hogy olyan egységes szervezetet állítsanak fel, amely az orosz birodalomból irányítaná az egész cseh-szlovák mozgalmat. E. Beneš 1936-ban *Nemzetek forradalma* c. könyvében úgy emlékszik, hogy az Oroszországban élő csehek már a háború első napjaiban kérvényt nyújtottak be a hadügyminisztériumhoz a cseh önkéntes csapatok megalakítása érdekében, ami – a kezdeti háborús eufória hatására – kedvező fogadtatásra talált. 1914. augusztus 18-án szerveződni kezdett az ún. Česká Družina, melyet nem fegyveres szolgálatra, hanem hírszerző és propagandacélokra osztottak be. Alig egy év elteltével megkapták az engedélyt a cseh és szlovák hadifoglyok köréből önkéntesek toborzására. Az eredményességet jelzi, hogy 1916. január 13-án a Družinát lövészezreddé minősítették, 1600 önkéntessel a soraiban. 1915-ben az oroszországi csehszlovák egyesületek kongresszusán megalakult ezek „Szövetsége”, amely az orosz kormányhoz eljuttatott emlékiratában egy csehszlovák hadsereg felállítását követelte.

A 35. szám alatt az Amerikai Szlovák Liga 1914 őszién fogalmazott emlékirata („A szövetséges és társult hatalmak illetékes diplomáciai köreihez a szlovák nemzet érdekében”) a politikai emigráció első akciójaként értékelendő (261–267. o.). A szerzők felelevenítik a magyarországi szlovákok történelmi múltját, hagyományait és értékeit, majd a kiegyezést kísérő újabb negatív sorsfordulót mutatják be, mellyel „a lojális tót nemzet ... azon mágnás klikk önkénye alá került, amely a kiegyezéssel kezébe kapott minden tényleges politikai hatalmat...”. Előszámlálják sérelmeiket: az erőszakos magyarosítást, az igazságtalan választójogot, mely kizárta őket a parlamentből, az iskoláik és kulturális intézményeik megszüntetését, a gazdaság elhanyagolását, mely a hatalmas mértékű kivándorlást okozta. Kívánságuk, hogy a többi európai nemzethez hasonlóan (az íreket, horvátoakat, albánokat hozza példaként) a magyarországi szlovákok is kapjanak teljes autonómiát

politikai, kulturális és gazdasági téren. Az Amerikai Szlovák Liga emlékirata még a világháború kitörését megelőzően készült. A Masaryk által vezetett cseh-szlovák emigráció az abban foglalt autonómia programját kevesellte, közzétételét pedig súlyos politikai ballépésnek minősítette. 1915-re az emigráció és az amerikai cseh, illetve szlovák egyesületek képviselői hosszas tárgyalások után az önálló csehszlovák állam létrehozását határozták meg politikai célként.

Ezt követően megsokasodnak a politikai nyilatkozatok a szerb, horvát, román és csehszlovák emigráció részéről, de az Amerikában élő ruszinok szláv nemzeti öntudata is megismosodik, és a Magyarországra visszavándorló ruszinok, akik már nem viseltetnek a régi tisztelettel a hatalom szervei iránt, nemcsak helyi, hanem kormányzati szinten is problémát jelentenek az ún. pánszláv propaganda terjesztése miatt. Ennek jelentőségét példázza, hogy 1914 októberében Tisza látogatást tett Északkelet-Magyarországon, melynek célja az orosz betörés során keletkezett anyagi károk felszámolása és a russzofil tendenciák visszaszorítása, amihez az elmagyarosodott ruszin értelmiségben és görög katolikus papságban talált partnerre. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízást kapott egy olyan terv kidolgozására, mely az egyházi szertartásokban és az oktatásban a cirill betűs könyveket latin betűsekkel váltaná fel, illetve kísérletet tettek a római és a görög katolikus vallás közeledését elősegítő naptáregyesítés megvalósítására (30., 32., 58., 65., 67., 100. sz.).

Az 1914-es őszi orosz betörést követően különösen fontossá vált az északkelet-magyarországi ruszinok helyzete, hiszen a katonai akció nyomán közvetlen összeköttetésbe kerültek szláv nemzettestvéreikkel, és az év elején lefolytatott skizmapör emlékei még élénken éltek a lakosságban, így féltő volt, hogy az eljárás során is oly sokszor emlegetett hazaárulás, illetve a terület elszakítása Magyarországtól most valóra válhat. A félelmek ellenére azonban Rákóczi fidelissima gens-e Ferenc Józsefhez is hű maradt, a ruszin paraszt hőstetteiről szóló tudósításokat pedig (hogyan vezették a honvédség karjaiba a kozák lovasokat stb.) a helyi sajtóból a fővárosi lapok is átvették. Ennek a hűségnek a jutalmaként értékelhető Tisza István október 23–28. közötti látogatása Ungváron, valamint az orosz betöréstől sújtott területen. A helyi görög katolikus papságot a legszéleskörűbb kormányzati támogatásról biztosította. Ezért mintegy cserébe a lelkeszi kar újult erővel vetette fel nemcsak a latin betűs szerkönyvek és magyar nyelvű szentmisék bevezetését, hanem ezen túlmenően azt is, hogy a Bereg vármegyei alsóvercekei járás lakosai azt kérték az illetékes hatóságoktól, hogy „templomaikban magyarul imádkozhassanak, iskoláikban gyermekeiket magyarul tanítsák, a naptáregyesítést keresztyű vitessék, s őket többé sem ruthéneknek, sem kisoroszoknak, hanem gör. kath. magyaroknak nevezzék” (418. o.). Ezt a gesztust azonban még a kormány is túlzónak tartotta, és Jankovich miniszter arra hívta fel Tisza figyelmét, hogy a „népnek még ekkora jóindulata mellett sem szabad ... a célon túllőni, mert túlbuzgalommal esetleg reakciót idézhetnénk fel” (419. o.). A Bereg vármegyei törvényhatósági bizottság azonban a miniszteri aggályok ellenére 1915. szeptember 15-i rendes közgyűlésén örömet fejezte ki az alsóvercekeiek határozata fölött, és dr. Hadzsega Bazil görög katolikus kanonok ellenvetéseit figyelmen kívül hagyva csatlakozott a hazafias mozgalomhoz.

Az előbbi, tulajdonképpen népi kezdeményezésként is felfogható határozat mellett a ruszinok egyházon és hazán belül tartására egy másik beadvány is készült, melyet 1915 augusztusában a borzsovai görög katolikus egyházkerület nyújtott be a miniszterelnökhöz „a rutén kérdés rendezése” tárgyában. A szerzők hosszasan ecsetelik az ártatlan nép meghurcolását, a végtelen szegénységet és kulturális elmaradottságot. Az oroszok közelsége miatt olyan javaslattal álltak elő, amely a törvényesség mezsgyéjén egyensúlyozik. „... A rutén nép helyzete rendezésre szorul... – írták – ...s a szabad vallásgyakorlatnak e

vidéken megszorításával, hogy a rutén nép körébe vallási ürtügyek leple alatt beférkező pánszláv agitátorok működését meggátolhassuk, – és nemzetiségileg a hatóságok által nyújtandó intenzívebb támogatás és rendkívüli intézkedések alkalmazásával, melyekkel a hűtlenségre és elszakadásra csábítókkal szemben szigorúbb rendszabályok léptetnének életbe” (422. o.). A beadvány szerzőit Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök amiatt bírálta, hogy magánvéleményüket az ő megkérdése és jóváhagyása nélkül az egyházmegye hivatalos állásfoglalásaként nyújtották be a miniszterelnökhöz, és ez a felelőtlenség elfogadhatatlan felelős egyházi tisztviselők részéről. Az esetről véleményét kifejtő Volosin Ágoston szentszéki tanácsos egyenesen stréberkedésnek minősíti a memorandumot, és szerinte „az egyház függetlenségének teljes félreismerése és megtagadása, ha egy pap a politikai hatóságoktól várja a lelkeszek jutalmazását és büntetését” (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Fond 151, opusz 4, nr. 1494, 130. szám, 2. o.).

Az iratok betekintést nyújtanak a Frano Supilo vezette angliai horvát emigrációs központ (37. sz.), a T. G. Masaryk által irányított párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács (44., 77., 81., 89. sz.) és a londoni Jugoszláv Bizottság tevékenységéről Ante Trumbićsal az élen (59., 76., 98., 109. sz.). Supilo a világháború kitörésekor Olaszországban tartózkodott, ahol megszervezte a jugoszláv politikai emigráció vezérkarát. A német Drang nach Osten feltartóztatására hivatott nemzeti kisállami program hirdetőjeként egyetértett azzal az angol elképzeléssel, hogy a háború befejeztével Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Dél-Dalmácia szabadon dönthessen sorsáról. 1915 januárjában intézett emlékiratot Edward Grey angol külügyminiszterhez, melyben beszámolt a Monarchiában élő délszlávok között elsősorban vallási okokból feszülő ellentétekről, valamint az ennél erősebb összetartó erőről: az önálló délszláv állam létrehozásának tervéről. Supilo mindezt úgy vázolta fel, hogy törekvéseik támogatásából a brit kormányzatnak jelentős előnyei származnának, hisz „a nem-militarista Európa békéje számára elengedhetetlen Ausztria-Magyarország valamennyi szlávjának felszabadítása, mindenek fölött pedig a délszlávok felszabadítása és egyesülése” (284. o.).

Supilo elveivel a független délszláv állam létrehozásáról a Jugoszláv Bizottság elnöke, Ante Trumbić is egyetértett, bár ő a vallási sokszínűségből eredő nézetkülönbségeket kevésbé tartotta veszélyesnek az egység létrejötte szempontjából. Hogy tevékenységüket a magyar hatóságok mennyire komolyan vették, mi sem mutatja jobban, mint hogy a horvát emigrációval szembeni megtorlás volt egyik fő oka „A hazaárulók vagyoni felelősségéről” szóló 1915. évi törvény megszületésének.

A kötet egyik figyelemre méltó és ma is aktuális tanulságokkal szolgáló iratcsoportja a Jászi Oszkár által szorgalmazott Mitteleuropa-koncepció bemutatása (72. sz.). Az antant részéről korábban felvetett „nemzetiségi princípium” elvén alapuló új államkereteket ő nem tartotta feltétlenül üdvöztetőnek, sőt rámutatott az abban rejlő számos elvi buktatóra, továbbá arra, hogy a jórészt vegyes etnikumú térségben a gyakorlati megvalósítását, azaz a tiszta nemzetállamok létrehozását milyen más tényezők gátolnák meg. Jászi talán az egész közép-európai nemzetiségi probléma legfontosabb kérdését fogalmazta meg azzal, „hogyan lehet egymagukban győnge és erőtlén nemzetiségi elemeknek a nagyobb államiság összes előnyeit megszerezni úgy, hogy az valamennyi kooperáló fél nyelvi és faji kultúrájának javára legyen?” (461. o.).

Németország és Ausztria több évszázados együttműködése a példa arra, hogy a gazdasági és kulturális, valamint a politikai és diplomáciai érdekek egyeztetése milyen előnyökkel járt mindkét fél számára. A gazdálkodás szabadsága és a lakosság szellemi felemelése a demokratikus berendezkedéshez vezető egyetlen út, és ilyen következménnyel járna a közép-európai államszövetség felállítása is, „az egyedüli koncepció, amelyen belül a nemzetiségi problémát eredményesen megoldani lehet. Középeurópa összes nemze-

tiségi kérdései elveszítik méregfogukat abban a pillanatban, amikor egy szoros gazdasági és politikai szövetség lehetetlenné, sőt oktalanná teszi az egyes nemzetiségek kifelé gravitáló hajlandóságát” (466. o.).

Túllépve a kicsinyes gyűlölködésen, egy erős Közép-Európában, amit nem fenyeget a pánszlávizmus és a dákoromanizmus, a nemzetiségi liberalizmus nem volna luxus többé, hanem természetes velejárójává válna az új rendnek, amelyben minden nép elérné nyelvi, gazdasági és kulturális igényeinek teljesülését. Ez utóbbi téren olyan felismerésre jut, mely régiókban ma is megfontolandó: „A kis népek vagy kétnyelvűek lesznek vezető szellemi rétegükben, s így bekapcsolódnak valamely vezető kultúra vérkeringésébe, vagy elzárkóznak, s ez esetben szellemi és erkölcsi degenerációnak áldozatai lesznek” (95. sz. C, 625–626. o.).

Szemlét kapunk a Nyugaton megjelenő szláv és román sajtó tudósításából (23., 44., 71., 86. sz.), valamint a velük szoros kapcsolatban álló angol és francia politikusok, publicisták magyarul ez idáig nem hozzáférhető munkáiból (56., 107. sz.).

Az *Iratok* VII. kötete az eredeti szerkesztő, a sajnálatosan korán elhunyt Kemény G. Gábor által kijelölt úton maradt, a gyűjtést kiegészítő Szarka László és Szász Zoltán kiváló munkájának köszönhetően. Ésszerű döntésnek bizonyult a világháborús korszak kettéválasztása, hisz az agg uralkodó, Ferenc József halálával a dualizmus korának egy jelentős szakasza zárult le, másrészt a katonai kudarcok következtében megroppant állam szempontjából a korábbinál jóval jelentősebb szerephez jutottak a nemzetiségek, akik a Monarchia meggyengülését akarták kihasználni jogaik bővítésére, és ezt a törekvést a kormány az adott körülmények között már nem hagyhatta figyelmen kívül. Ennek következtében az ide vonatkozó források mennyisége oly mértékűre duzzadt, hogy a terjedelmi korlátok miatt még a teljesség igénye nélkül sem fért volna el egy kötetben. E kiváló munka fényében várakozással tekintünk a sorozat immár befejező, nyolcadik kötete elé.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.

VII. 1914–1916, XII + 812 p.

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1999. Kemény G. Gábor gyűjtését kiegészítette és jegyzetekkel ellátta Szarka László és Szász Zoltán. A szöveget gondozta: Kemény Gábor

„Az anyaország már rég külfölddé vált”...

Köztudott, hogy a Kárpát-medence évszázados népvándorlás, migráció színtere. Csúcspontját 1699 után, a törökök kiszorításával a karlócai béke megkötése után érte el, de a következő századokban sem állt le. A nagyobb összefüggő tömbök mellett egy-egy kisebb területen több etnikai csoport is élte mindennapi földműves-kisiparos életét. Az első világháború előtti népvándorlásokat az önkéntesség jellemezte. Az I. világháborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az utódállamok megalakulását követő évtizedekben a migráció tovább folytatódott; önkéntességről azonban ekkor már nem beszélhetünk. Az utódállamok határain kívül rekedt kisebbségeket különböző intézkedések, diktátumok hatására kényszerítették lakóhelyük elhagyására. Noha a kisebbségi kérdés a XIX. század elejétől, a nemzetek öntudatra ébredésével került Magyarországon (is) a megoldandó politikai kérdések listájára, ám a kisebbségpolitika azóta sem veszített fontosságából.

Gerhard Seewann német történész az 1960-as évek végétől kutatja, vizsgálja a Kárpát-medencében élő nemzeti kisebbségeket, köztük is elsősorban a svábokat. 1980-as években a müncheni *Südost Institut*-ban folytatta módszeres kutatásait a multietnikus délkelet-európai országok etnopolitikájáról, interetnikus kapcsolatairól és etnokulturális folyamatairól. 1984-ben Edgar Höchs-szel közösen kidolgozta és elindította *Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum* című nagyszabású projektjét. Ezzel a vállalkozással kiemelte a kisebbségkutatást a néprajzi kutatások és az egyébként jogos kisebbségpolitikai és jogi sérelmek inventáriumának köréből, a kisebbségi történetírást megfosztotta ideologikus jellegétől, és a mai napig ható érvénnyel megteremtette a modern, az etnopolitikai kisebbségkutatás alapjait. Személye jól ismert és elismert Magyarországon, ahol az évek folyamán számos cikke jelent meg magyarul a különböző folyóiratokban.

Az *Ungarndeutsche und Ethnopolitik* c. könyvének címe utal arra, hogy a kötetben megjelent történelmi megközelítések, elemzések, a németekre koncentráló tanulmányok mellett (II., III. rész.) Seewann jelentős területet szentel a kisebbségpolitika kérdésének a Kárpát-medencében (I. rész). Az I. rész nyitótanulmányában (*Ethnopolitik im 20. Jahrhundert*) a térség valamennyi kisebbségét figyelembe véve az etnopolitika XX. századi megnyilvánulásainak, többség-kisebbség konfliktusainak kérdését vizsgálja, és felveti az autonómiaproblematikát is. Ez az írás ugyanúgy hozzátartozik annak a 25 évnek a terméséhez, melynek legjelentősebb írásai kaptak helyet ebben a gyűjteményes kötetben. A tanulmányok átfogják a XVII. és a XX. század közti időszakot. Ezen belül kiemelten foglalkozik az 1918–1948 között eltelt 30 év történetével, a nemzeti sovinizmussal, a kollektív bűnösség és a kitelepítés problémakörével, valamint a szocializmus korának, az egy pártrendszernek nemzetiségpolitikájával. Bemutatja az eredményeket, a mulasztásokat, kitér az identitás, a német–magyar viszony alakulására, és látleletet ad a jelenkor kisebbségi mindennapjairól, a kisebbségek rendszerváltás utáni helyzetéről. A kötetben nemzetiségi tipológiát állít fel az egész Kárpát-medencére vonatkozóan.

Seewann írásából kitűnik, hogy a németek betelepődése után a magyarok és a németek történetileg békében éltek egymás mellett. A békességet biztosították a homogén, zárt német vagy német többségű falvak és az endogámia. Ugyanakkor a különböző időkben és a különböző németországi helyszínekről bevándorolt svábok sem nyelvileg, sem kulturálisan nem alkottak homogén egységet; nyelvkiegyenlítődsében megállt településdialektusainak kö-

szönhetően pl. a magyar lett a svábok között a közvetítő nyelv. A magyarokhoz való közelségben jelentős szerepe volt a közös katolikus vallásnak, a közös történelmi sors megélésének is, valamint annak a ténynek, hogy a nemzetté válás időszakát nem Németországban, hanem Magyarországon élték át, és annak, hogy a svábok írásos történelme a betelepedés utáni időkből Magyarországon kezdődik. A kollektív emlékezet pedig nem őrizte meg az eredeti származás helyszínét, a *Mutterland* képét. A haza, a *Heimat* a svábok számára egyértelműen Magyarországot jelentette. Mint Eduard Glatzot idézve Seewann megállapítja: „számukra az anyaország már rég külfölddé vált” (2. fejezet, *Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie*, 35. o.).

A XX. század döntő fordulatot hozott a németek életében. Míg a nemzeti ébredés „nagy” nemzetformáló korszakában nem voltak elkülönülési aspirációi, az I. világháborút követően az egyre hangsúlyosabbá váló etnikai önszerveződés útjára lépett. A nemzetiszocialista népcsoport-politika ennek bázisán tört előre, és próbálta meg a magyarországi németeket az egységes német nemzettestbe integrálni. „Az általánosan erős, lokálisan kifejeződött hazatudatot, amely organikusán összekapcsolódott az érzelmi elemeket is felmutató állampatriotizmussal... a magyar állam iránt érzett lojalitást a 30-as, 40-es években igencsak próbára tették” – írja Seewann ugyancsak a 2. fejezetben (36. o.). A volksbundista népi német mozgalom mellett hiába volt jelen a „*Hűség a hazához*” mozgalma, a németeket kollektív bűnösnek kikiáltva telepítettek ki mindenkit, akinek a házára, vagyonára szükség volt. A ki- és betelepítések következtében megváltozott a településszerkezet, megszűnt a falvak nemzetiségi homogenitása, sőt ma már 1-2 kisebb települést leszámítva, még a baranyai falvakban sincsenek többségben a svábok. Ez kedvezett a szocializmus korszakát jellemző teljes elmagyarosításnak, amely a németeket is beleértve minden magyarországi kisebbséget érintett. Az egypártrendszer nem vett tudomást sem a kisebbségek létezéséről, sem hovatartozásukról, megtagadta tőlük a kulturális autonómiát és megfosztotta őket az etnikai identitás megélésének lehetőségétől. Mint a 3. fejezet (*Minderheiten in der ungarischen Innenpolitik 1949–1989/2000*) részletesen kifejti, ehhez járult, hogy a polgárosodási tendenciákat is magába foglaló modernizáció, a kizárólagosan magyar nyelvű oktatás és a nemzeti szocializáció hatására a tradicionális etnikai-kulturális értékrend felbomlott. Ilyen körülmények között az etnikai tradíció átöröklítése megszakadt. A szokások, a hagyományok jelentős része feledésbe merült, az etnikai identitásban pedig mérhetetlen rombolás következett be. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a hetvenes évek legfelsőbb politikai és pártvezetési szintjén kezdeményezett, programmá előírt, etnikai megújulásra felszólító programjai visszhangtalanok maradtak a kisebbségek körében. Ezek a programok a megsérült etnikai identitás helyreállítására nem voltak alkalmasak, mert a kisebbségek kultúráját kirakatkulturává kívánták tenni. S amint azt Seewann kifejti, a hetvenes évek etnikai folklorizációja, anyanyelv-oktatási intézkedései elsősorban a reciprocitás igényének jegyében születtek. A cél az volt, hogy a környező országok magyarjainak a kormányok ugyanolyan lehetőségeket biztosítsanak, mint amilyeneket a magyar kormány biztosít az itt élő németeknek, horvátoknak, románoknak, szlovákoknak stb. Ebben a korszakban a kisebbségek csak felülről szervezett „demokratikus „szövetségek, formájában jeleníthették meg magukat. Tényleges érdekérvényesítő politikai megnyilvánulás az egypártrendszer szűkös keretei között nem bontakozhatott ki. Az „új demokráciában, megváltozott az etnopolitikai diskurzus, amit „robbanásszerűen követtek a kisebbségek csoportképződési folyamatai, (53. o.). A kulturális szokások őrzése mellett a kisebbségek önkormányzataik révén mind helyi, mind regionális és országos szinten politikai érdekérvényesítő csoportokként léphetek fel. Ebben a vonatkozásban ismét felveti a reciprocitás kérdését, a magyar állam viszo-

nyát a határán kívüli magyar kisebbségekhez és a határon belüli nemzeti kisebbségekhez. A magyar nemzetiségpolitika alakulását az 50-es évektől napjainkig a 4. fejezet (*A magyar nemzetiségi politika mérlege az 50-es évektől napjainkig*) magyar nyelven is közzéteszi.

Az első részt az *Ungarns Nationalitäten* c. fejezet zárja, amelyet *Kathrin Sitzler*rel közösen írt. Ebben a fejezetben táblázatokkal jól illusztrálva mutatja be a kisebbségek demográfiai fejlődését, településstruktúráját, szocioökonómiai aspektusait és fejlődési tendenciáit, valamint a nemzetiségi iskolaügyet és a nyelv kérdését.

A II. és a III. részben kizárólag németekkel kapcsolatos történelmi tanulmányokat olvashatunk. Seewann ebben a két részben kisebb korszakokat és eseményeket mélyebben is elemez, mint pl. a *Kathrin Sitzler*rel ugyancsak közösen írt 11. fejezet (*Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der ungarndeutschen Minderheit in den Jahren 1938–1948*), vagy a 15. fejezet a szerbek Magyarországra meneküléséről, amit úgy ítél meg, mint a XVIII. századi német betelepedés előfeltételét (*Serbische Süd-Nord-Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert*).

Szinte valamennyi fejezetben felmerül az identitás problematikája. A 6. fejezetben (*Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa*) történeti elemzésekre támaszkodva megalkotja a régió németiségének identitástípusait, köztük a német–magyar, a népi („*völkisch*...”), és a magyar–német típust. A magyar–német típuson belül további identitásformákat különít el. A kétnyelvűekhez tartoznak a „*Hungarus*...-ok (A típus) és a „*Völkisch*...-ek (B típus), az egynyelvűekhez pedig a részben tradícióktól mentes félig magyarok, félig magyar–németek (C típus), és a teljesen tradíciófüggetlen, de „német hátterű” magyarok (D típus). A „*Hungarus*” kettős identitással rendelkezik, hangsúlyozza szubjektív etnikai hovatartozását, ápolja etnikai szokásait és anyanyelvét. A többségi társadalommal „kulturcsere” és „érdekkiegyenlítődési” kapcsolatokat ápol, és konstruktív kritikával viszonyul hozzá. A „*Völkisch*” etnikai hovatartozásának objektív jellemzőit hangsúlyozza, népi kultúráját és szokásait csoporthoz tartozás kényszerének hatása alatt ápolja. Az anyaországgal való kapcsolatok ápolása elsőbbséget élvez a befogadó többségi társadalommal szemben. A C típusúak csoportjába tartozók identitása diffúz, keverednek bennük az A és a B típus elemei, a kettős identitás tudattalan hordozói. A D típus csak akkor ismeri be magyarországi német származását, ha kényszerítik, ahistorikusan gondolkodik, identitásvesztését a magyar nacionalizmussal kompenzálja, teljes mértékben inkorporálódik a többségi társadalomba (105. o.). A tipológia továbbgondolásra érdemes, hasznos kiindulópontul szolgálhat további identitástipológiák megalkotásához.

A 7. (*Das Ungarndeutschtum 1918–1980*) és a magyar nyelvű 8. fejezetben (*A magyarországi németek fejlődése, a nyelv és tradíciók őrzésének lehetősége*) kerül sor az 1918–1988 közötti időszak érzelmmentes, objektív hangvételű, részletes bemutatására olyan témák elemzésével, mint a sváb parasztok gazdasági helyzete, a német középrétegek szerepvállalása a disszimiláció folyamatában, a németeket érintő kisebbségi törvénykezés, a németek szervezeteinek létrehozása, kitelepítés, jogfosztottság, területi elhelyezkedés és gazdasági helyzete a II. világháború után, nyelvi asszimiláció, szocialista kisebbségpolitika. A 9. fejezetben (*Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenraum 1918–1980. Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung*) Seewann a határon belüli svábok és a határon kívüli magyarok helyzetét hasonlítja össze 1918 és 1980 között. Ilyen témájú összehasonlítást tudomásom szerint nem ismer a szakirodalom. Ebben az összehasonlításban egyszer svábok mint kisebbség viszonyulnak a több-

ségi magyarsághoz, a magyarok mint kisebbség viszonyulnak a befogadó ország többségéhez. Ebben a viszonyulásban 1919–1939 között közös fejlődési momentumként említi mind a svábok, mind a kisebbségben élő magyarok radikalizálódását (140. o.). A II. világháború után az üldöztetések hatására mindkét kisebbség identitástudata és a szolidaritásérzése megrendült, s a 40 éves szocialista berendezkedés akadályozta spontán csoportképződési folyamataikat. Mind a svábok, mind a határon túli magyarok számára egyetlen lehetőség maradt, az etnikai csoport mint társadalmi csoport feloldódása a többségben. Az etnikai identitás megélésének lehetősége kizárólag a privát szférában volt lehetséges. Mindkét kisebbség erőteljes, politikailag megfogalmazott és kikényszerített, ám térben, időben, tempójában és intenzitásában eltérő asszimilációnak volt kitéve (146. o.). A kép teljesség tétele érdekében Seewann országonként, az akkori Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Romániában is megvizsgálja a magyarok helyzetét. Végül arra a következtetésre jut, hogy a kisebbségi kérdést tekintve kontinuitás van az 1945 előtti és utáni időszak között; sem a II. világháború előtt, sem utána nem oldódott meg a súlyos probléma annak ellenére, hogy mind a négy ország úgy gondolta, az internacionalista szocializmus felépítésével a kérdés magától megoldódik (145. o.). A 10. fejezet *A Kárpát-medencei német és magyar kisebbségének tipológiai összehasonlítása 1918–1980* c. fejezetben a németül nem tudók is hozzáférhetnek ehhez a nagyon fontos íráshoz.

A kötet III. részében a 12. fejezetben brit forrásanyagon mutatja be a kitelepítés Potsdam előtti és utáni folyamatát (*Britische Quellen zum Vertreibungsprozeß vor und nach Potsdam*), a 13. fejezetben irodalmi példákra hivatkozva elemzi a magyarországi németiség helyzetét (*Das Ungarndeutschum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur*), a 14. fejezetben pedig megismerteti a Mercy-Argenteau grófok családtörténetével (*Zur Familieengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau*).

Összefoglalva elmondhatjuk, nagyon értékes, alapos, sokszínű kötet látott napvilágot. Számos tanulmányát kötelező olvasmányként ajánlom a német szakos egyetemistáknak, a történészeknek, a kisebbségkutatóknak – és minden magát németnek vagy német anyanyelvűnek valló magyar állampolgárnak. Csak azt sajnálom, hogy a kötet 15 tanulmányából tizenkettőt csak azok olvashatnak el, akik értenek németül. A tanulmányok ugyanis a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség figyelmére is számot tarthatnak. Bár a könyv különböző időszakokban született tanulmányokból áll össze, akárha egy kötet fejezetei lennének, homogén egységes egészet alkotnak. Minden tanulmányhoz bőséges jegyzetapparátus járul, s ahol szükséges, táblázatok segítik a tájékozódást.

Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.*

Bp. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000.

A mai lengyel kisebbségpolitika műhelyéből (Michał Jagiełło új könyvéről)

Michał Jagiełło író és publicista, alpinista és hegyi mentő a rendszerváltozás után több egymást váltó kormány alatt változatlanul kulturális miniszterhelyettes (1989–1997), jelenleg a varsói Nemzeti Könyvtár igazgatója. Új könyvének a főcíme szó szerinti fordításban „Partnerség a jövőért” lenne, alcíme pedig: „Vázlatok a keleti politikáról és a nemzeti kisebbségekről”. A terjedelmes kötet mintegy kétharmadát teszik ki a lengyel keleti politikával foglalkozó fejezetek, a maradék egyharmad foglalkozik a lengyelországi kisebbségekkel. Ugyanannak az éremnek a két oldaláról van szó: a lengyel keleti politika középpontjában ugyanis az egykori Kelet-Lengyelország ma Litvániához, Fehéroroszországhoz és Ukrajnához tartozó területein élő lengyelek, illetőleg az ott fennmaradt lengyel kulturális javak állnak. A könyv egyrészt hatalmas ismeretanyagot tartalmaz e két alapvető kérdéskörben, másrészt betekintést nyújt a rendszerváltozást követő lengyel kisebbségi politika műhelytitkaiba is.

Az előzményekre visszatekintve a szerző konstatálja, hogy az egykori Szovjetunióban rekedt lengyelekkel a szocialista időkben hivatalosan gyakorlatilag nem foglalkoztak, ezek létéről elsősorban csak nyugati emigráns forrásokból lehetett tudni. Legfeljebb családi körben esett szó a „Keleten maradt” lengyelekről. Néhány értelmiségi felszólalt ugyan érdekükben, de ezek a figyelmeztetések visszhang nélkül maradtak. Csak a katolikus egyház tette, amit megtehetett, de az is a lehető legnagyobb csendben. A volt Szovjetunióban sem volt azonban mindenütt egyforma a lengyelek helyzete. Litvániában az ideológiai nyomás ellenére megőrizhették lengyelségüket, ápolhatták nyelvüket és kultúrájukat, míg Fehéroroszországban, Ukrajnában, Kazahsztánban vagy másutt a birodalom belsejében erről szó sem lehetett. A gorbacsovi enyhülés idején a Szovjetunióban élő lengyelek is éltek az új lehetőségekkel, tömegesen vallották magukat ismét lengyelnek, egyesületekbe tömörültek, kulturális és oktatási intézményeket hoztak létre, amelyek informálisan az ottani lengyelek politikai képviselését is ellátták. Lengyelországban akkor történt alapvető változás a keleti lengyelséggel kapcsolatos politikában, amikor az első szabad választások után Tadeusz Mazowiecki lett a kormányfő. Kezdeményezésére a Miniszterelnöki Hivatalban létrejött egy bizottság, amely kidolgozta a kormánynak a határon túli lengyelekkel kapcsolatos programját. E program értelmében már 1990 februárjában feloszlatták a külföldön élő lengyelek állampárti időkből örökölt „Polonia” nevű társaságát, helyette létrehozták a „Lengyel Közösség” nevű egyesületet, amelyet a lengyel felsőház költségvetéséből finanszíroznak. A keleten élő lengyelek megsegítésére külön állami alapítványt hoztak létre.

Az egykori Szovjetunió területén élő lengyelek három földrajzi-történeti zónába sorolhatók. Az elsőbe tartoznak azok a területek, amelyek a két világháború között Lengyelországhoz tartoztak, a másodikba azok, amelyek a lengyel–litván állam XVIII. század végi felosztása során kerültek az Orosz Birodalom fennhatósága alá, de a rigai béke után szovjet kézen maradtak, s végül a harmadik csoportba tartozik az összes többi posztsovjét régió. Ez a felosztás nem csak történeti szempontból érvényes, hanem máig kihat a lengyel–lengyel kapcsolatokra az egykori Szovjetunió területén. Az első zóna lengyel la-

kői nem tekintik magukat emigránsoknak, hanem – egyébként jogosan – úgy vélik, hogy otthon vannak a saját hazájukban, ahol ők az őslakosok közé tartoznak. A második zónában egyrészt több évszázada ott élő lengyelek találhatók, másrészt azonban olyanok is, akik a kommunizmus éveiben költöztek oda, többnyire nem önkéntesen. A harmadik sávban – a volt birodalom hatalmas többi részén – a lengyel szigeteket az egykori politikai száműzöttek, a harmincas években deportáltak és a gazdasági emigránsok utódai képezik. A keleti lengyelek ügye azért is olyan bonyolult, mert összefonódik bizonyos lengyel nemzeti mítoszokkal, elsősorban az egykori keleti végek mítoszával, másrészt az Oroszországgal – pontosabban a cári és a bolsevik birodalommal – szembeni lengyel sérelmekkel. Ugyanezeknek a komplexusoknak a megfelelői megvannak a másik oldalon is. Az oroszok – vagy talán tágabban a „szovjet emberek” között mélyen meggyökeresedett a birodalom nyugalomát fenyegető lázadó lengyel sztereotípiája, a litvánok, az ukránok és a fehéroroszk között pedig ellenérzést vált ki a lengyeleknek az egykori „keleti végek” iránti nosztalgiaja. A lengyel jelenlétet e területeken általában úgy fogják fel, hogy itt évszázadokon át a litván, az ukrán és a fehérorosz elit tudatos ellengyelesítése folyt. Gyanakvással szemlélik a lengyel katolikus egyházat is, mert abban is a polonizáció eszközét látják.

A lengyel politika nem tehet mást, mint hogy megpróbálja összeegyeztetni a keleti határokon túl élő lengyelek igényeit az anyaország politikai lehetőségeivel. A bizottság éppen ezért az igények felmérésével kezdte munkáját. Az ott élő lengyelek alapvető igénye az, hogy teljes jogú állampolgárai akarnak lenni annak az országnak, amelyben élnek. Ebből az európai normák által is alátámasztott fő követelésből adódnak a többiek: az anyanyelvi oktatás, a nemzeti önazonosságot ápoló egyesületekbe tömörülés szabadsága, a saját vallás gyakorlásának a szabadsága, a helyi tömegkommunikációs eszközök használata, állami támogatás saját folyóiratok fenntartására és kulturális rendezvények tartására, az anyaországgal való kapcsolattartás lehetősége. Vannak további várankozások is: kettős állampolgárság, parlamenti képviselő, autonóm körzetek. Amíg azonban az első lista mindenki számára kézenfekvő, addig a második csoport élénk vitát vált ki mind az anyaországban hivatalból a külföldön élő lengyelekkel foglalkozó politikusok, mind pedig maguk az érintettek körében.

A határon túli lengyelek igényeinek mérlegelése során elengedhetetlen annak a vizsgálata, hogy mit nyújt a lengyel állam a területén élő ukránoknak, litvánoknak, fehérorosznak és más nemzeti kisebbségeknek. Ha felmerül a Vilna (Wilno, Vilnius) környéki lengyelek területi autonómiájának a kérdése, nem lehet szemet hunyni az egyre nagyobb számban identitásukat vállaló Opolé (Oppeln) környéki németek helyzete fölött. A szerző saját bevallása szerint ilyen esetekben a „német tesztet” végzi el önmagán: elképzei, hogy mint lengyel politikus hogyan fogadná, ha a német kormány azzal a javaslatral állna elő, hogy Opolében legyen német színház, vagy hogy Wrocławban (Breslau) és Gdańskban (Danzig) vendégszerepeljen egy olyan Németországból hozott kiállítás, amely a több évszázados itteni német jelenlétet dokumentálja. „Csak akkor lesz jogom a lengyel kulturális intézmények ügyét szorgalmaznom a litván hatóságoknál, ha leküzdöm magamban az ellenállást ezekkel a hipotetikus vagy valóságos német javaslatokkal szemben” – vallja Michał Jagiełło.

Ez a gondolkodásmód az egész könyvön végigvonul. Ha a zsitomiri (Ukrajna) lengyel katolikus püspökre gondol, aki szerény kunyhóban lakik, miközben az egykori püspöki palotában ma képzőművészeti múzeum van, eszébe jut a przemysli görög katolikus püspök, aki szintén szerény hajlékban lakik, mert a görög katolikus püspöki palotába egykor szintén egy képzőművészeti múzeumot költöztettek. Így átérzi az ukrán hatóságok helyzetét, akik nem tudnak hirtelen helyiséget biztosítani a zsitomiri képtárnak, amint a pre-

myśli hatóságok sem tudják hová költöztetni az ottani múzeumot. A zsitomiri lengyel püspök a hívek összefogásával helyrehozta a kommunizmus éve alatt elhanyagolt katolikus temetőt, és nem hiszi el, amit a szerző tud: a lengyelek sem kímélték mindig a más felekezetű és nemzetiségű temetőket. Az ukrainai és fehéroroszországi romosodó katolikus templomokat látva nem felejtí számos lengyelországi protestáns, zsidó, ortodox és görög katolikus szentély sorsát.

Nem könnyű Lengyelországban sem egyetértésre jutni ezekben a kérdésekben, de legalább az alapelvekben célszerű lenne megegyezni. Ezek közé tartozik a szerző szerint az, hogy a lengyel bel- és külpolitikának állandóan figyelemmel kell lennie a határokon túli lengyelekre. Egy adott országnak a lengyel kisebbséghez való viszonya megkerülhetetlen tényezője az illető országgal szemben folytatott lengyel politikának. Érvényes ez az Oroszországgal, Litvániával, Fehéroroszországgal, Ukrajnával fenntartott kapcsolatokra is. A keleti határokon túl élő lengyelek ugyanakkor komoly szolgálatot is tehetnek Lengyelországnak és Európának, ha kihasználják kettős kötődésükből adódó előnyeiket.

A lengyel politika néha igen kényes helyzetbe kerül. A legbonyolultabb kérdés a Fehéroroszországhoz való viszony. Nem kétséges, hogy Lengyelország számára előnyös, hogy keleti határain független államok – Litvánia, Fehéroroszország, Ukrajna – választják el Oroszországtól. Litvánia és Ukrajna merészen elvágta a birodalmi kötelékeket, ezért velük könnyebb a kapcsolattartás. Fehéroroszországban azonban a lakosság jelentős része Oroszországhoz húz. Aljakszandr Lukasenka elnök [első ízben] választások útján került hatalomra, s a politikusok számára csaknem egyedül ez a döntő, amikor e fura állammal szemben követendő politikát mérlegelik, s többnyire opportunistá álláspontra helyezkednek: nem szívetelik el, de nem is legitimálják az elnököt. Lengyelországnak azonban különleges érdekei vannak Fehéroroszországban. Először is a fehérorosz elem fontos összetevője volt a Litván Nagyfejedelemségnek, majd a közös lengyel–litván államnak. Másodszor: a modern fehérorosz nemzettudat ébresztői között számos lengyel gyökerű nemesi értelmiségit találunk. Harmadszor: Lengyelország biztonsága egy független, demokratikus Fehéroroszországtól is függ. Negyedszer: népes lengyel kisebbség él ott, amelynek sorsa szorosan összefonódik a köztársaság többségi lakosságának sorsával. Mindezek a lengyel politikát óvatosságra intik a Minszkkel kialakított kapcsolatokban. „Nem szabad megsértődnünk a fehérorosz népre, de nem is szabad úgy tennünk, mintha Aljakszandr Lukasenka rezsimje csak ennek az államnak a belügye lenne” – fogalmaz a szerző. Rámutat arra is, hogy a lengyel politika nem hagyhatja figyelmen kívül a lengyelországi fehéroroszok szellemi vezetőinek véleményét sem. Azonban a lengyelországi fehérorosz kisebbség véleményformálói sem egységesek a Lukasenka-rendszerrel szemben folytatandó taktika tekintetében. Két koncepció versenyez egymással: a „határozott” és az „engedékeny”. A „határozott” álláspont képviselői szerint nevükön kell nevezni a dolgokat, és a minimálisra kell csökkenteni a kapcsolatot az elnökkel és csapatával. Az „engedékenyek” szerint a kisebbség ne határolódjék el az anyaországtól egyrészt nemzeti érdekből, másrészt gyakorlati okokból, mivel a lengyelországi fehéroroszok nemzeti tudatának fennmaradásához szükség van a Fehérorosz Köztársaság hivatalos tényezőinek erkölcsi és anyagi segítségére. Erre a „határozott” álláspont egyik képviselője azzal válaszolt, hogy a hivatalos Fehéroroszország azzal ajándékozhatná meg igazán a határon túli nemzettársakat és az egész világot, ha rendet teremene otthon, és az ország végre modern állammá válna. Megszólalt a vitában Szokrat Janovics (lengyel névváltozat: Sokrat Janowicz), a neves író is, aki szerint az eloroszosodott és eloroszosodó Fehérorosz Köztársaság már nem képes betölteni azt a szerepet, hogy a világ fehéroroszainak a központja legyen. Ez a helyzet felértékeli a lengyelországi fehéroroszok szerepét, mert az ő kultúrájuk még az élő fehérorosz nyelvre épül. Az anyaország degradálódásával a lengyel-

országi fehérorosz nemzeti kisebbség egy európai kis néppé válhat.* A jelenlegi fehérorosz elnökkel szembenálló lengyelországi fehéroroszek szeretnék elszigetelni a köztársaság mai urait. Moralista álláspontra helyezkednek, amelyben nem marad hely annak a politikai pragmatizmusnak a számára, amely még a diktatúrákkal is fenntartja a kapcsolatot, anélkül hogy legitimálná a partnert. Ezt a bonyolult – bár morális szempontból támadható – játékot üzte évtizedeken át a római katolikus egyház az úgynevezett szocialista országokkal. A szerző szerint Lengyelország nem helyezkedhet a Fehérorosz Köztársaság teljes izolálásának az álláspontjára, hanem meg kell próbálnia befolyásolni a fehérorosz politikát. E bonyolult viszonyok közepette előtérbe kell helyezni a kulturális kapcsolatok ápolását. A lengyel keleti politikának úgy kell manővereznie, hogy elméletben és gyakorlatban Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna teljes függetlensége mellett foglaljon állást úgy, hogy eközben ne kerüljön konfliktusba Moszkvával. Támogatni kell a közvetlen szomszédokat, de politikai kalandorság nélkül.

Ebből a szempontból igen tanulságos a lengyel–litván kapcsolatok története is. A két világháború között a Vilna miatt elmérgesedett viszony árát mindkét oldalon a túszként kezelt kisebbségek fizették meg. Jelenleg Litvánia lakosságának 7–8 százaléka tartozik a lengyel kisebbséghez, míg a litván kisebbség Lengyelországban a lakosság 1 százalékát sem éri el. A lengyelországi litvánok Suwałki környékén a vidék őslakosságát képezik, a litvániai lengyelek is több száz éve élnek lakóhelyükön. Az újból függetlenné vált Litvániában az öntudatra ébredt többségi nemzet részéről felvetődött, hogy a litvániai lengyelek tulajdonképpen ellengyelesedett litvánok, ami a relitvanizáció rémét keltette a lengyelekben, s a lengyelek egy része inkább óhajtotta volna Moszkva fennhatóságát, mint az új nemzetállamét. Ez aztán démonizálta a lengyeleket a litvánok szemében, ami annál is könnyebb volt, mert a litvánok még most is rettegnek attól, hogy elveszthetik a részben lengyelek lakta és lengyel többségű települések övezte Vilniusukat. A Vilna környéki lengyelek pedig ellenük irányuló támadásnak fogták fel a Sajudis vezette első szabad litván kormánynak azt a törekvését, hogy vezető állást csak litvánul tudó személyek tölthesse be. Korábban ugyanis Szovjet-Litvániában nem kellett litvánul tudni (meg persze lengyelül sem) ahhoz, hogy valaki vezető lehessen: elég volt az orosz nyelv ismerete. 1991 májusában a vilnai körzet településeinek lengyel önkormányzati képviselői létre akarták hozni a lengyel területi autonómiát, de a litván hatóságok ezt elutasították. A lengyel politika hivatalosan végül nem támogatta az autonómia ügyét, amit a litvániai lengyelek egy része cserbenhagyásnak érzett. Hasonlóképpen vélekedett a litvániai gyökerű lengyelországi értelmiség egy része is. A lengyel–litván viszony a lengyelek szemében sok tekintetben mitikus, irodalmi emlékeken alapul, míg a mai litván állapotok ismerete felületes. Kévszám az önvizsgálat lengyel részről is, állapítja meg a szerző, pedig enélkül aligha érthető a litvánok túlzott érzékenysége minden iránt, ami lengyel.

Részletesen tárgyalja a szerző a lengyel–ukrán kapcsolatokat is a kisebbségek szempontjából. Itt a helyzetet az bonyolítja, hogy a két nép között a múltban nem voltak ritkák a véres leszámolások. A sebeket őrzi a lengyelországi ukránság, a múltbeli ellenségeskedések kihatnak az ukrainai lengyelek helyzetére is. A lengyelországi ukránok helyzetét a kisebbségi politika szempontjából az is különlegessé teszi, hogy a Kárpátok északi lejtőin élő lemkók egy része nem tekinti magát az ukrán nemzet részének, hanem hagyományosan ruszinnak határozza meg magát.

* Szakrat Janovics nézeteiről bővebben l. „A lengyelországi fehérorosz irodalom” c. cikkének ismertetését: *Kisebbségkutatás* 10. évf. 2001. 4. sz. 148–150. p.

Sok kényes kérdést vetnek fel a cseh–lengyel és a szlovák–lengyel kisebbségi viszonyok, amelyekről a szerző szintén részletesen szól. Egy-egy rövidebb beszámoló erejéig megemlékezik a tengerparti kasubok kulturális törekvéseiről és a lengyelországi cigányság helyzetéről. A szerző tudatos választása folytán két kisebbség marad kívül a könyv keretein: a német és a zsidó, amelyek tárgyalása a lengyel történelemben és kultúrában játszott kiemelkedő szerepük miatt külön-külön is vaskos kötetet tehetne ki.

Összességében elmondható, hogy Michał Jagiełło könyve – e két tudatosan mellőzött (vagy talán csak további könyvek anyaga számára félretett) nemzetiség kivételével – igen őszintén és önkritikusan ábrázolja a lengyel nemzetiségi politikát a múltban és a jelenben, s e tárgyban nélkülözhetetlen kézikönyv.

(Jagiełło, Michał: Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN—Biblioteka Narodowa, 2000. 490 p.)

Bereczki András

Új monográfia Észtország történetéről

Egy újabb színvonalas könyvvvel gazdagodott az észt történelem magyarországi szakirodalma. Az alábbi rövid bírálatban nincs lehetőség egy-egy témakör vagy probléma mélyrehatóbb elemzésére, ezért – a teljesség igénye nélkül – tallózni fogunk egy kicsit a magyarul megjelent mű erényei és kevésbé sikeres megoldásai között. Ez utóbbit természetesen attól az óhajtól vezéreltetve, hogy a jó még jobb lehetne.

A Raun név nem ismeretlen a magyar olvasó számára, hiszen a magyarul is jól tudó Alo Raun (1905) professzor neve közismert a finnugrisztikában. Az Észtország iránt érdeklődők pedig már fiának, Toivo U. Raun (1943) professzornak a nevével is találkozhatnak, aki jelenleg a bloomingtoni Indiana Egyetem professzora. Most ismertetésre kerülő művéből a Folia Estonica I. kötetében (*Észtország a fordulat előtt*. Szombathely, 1992.), valamint a Magyar–Észt Társaság kiadásában is napvilágot látott már egy részlet, mely a finn nyelvű kiadás alapján készült.

Az észt történelemnek nincs könyvtárnyi irodalma magyar nyelven, de ha egy kicsit alaposabban utánanézzünk, szép számmal találunk olyan műveket, amelyekből ismereteket szerezhethetünk e témáról. Az 1980-as évek végétől különösen megnőtt az érdeklődés Észtország és az észt történelem iránt. Ezt bizonyítja az alábbi művek megjelenése is a már említett Folia Estonica I. és II. (1994) kötetén kívül: S. Sinilind: *Malomkövek között. Följegyzések az észtországi szovjet nemzetiségi politikáról, 1940–1984*. AB Független Kiadó, 1988.; Bojtár Endre: *Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939–1989*. Budapest, 1989.; G. von Rauch – R. J. Misiunas – R. Taagepera: *A balti államok története*. Budapest, 1994.; M. Laar – L. Vahtre – S. Vahtre – H. Valk: *Észtország története*. Folia Estonica VII. Szombathely, 1999. A korábbi és az imént említett művek meglete egyúttal azt is jelenti, hogy az észt elnevezések és szakkifejezések egy részének már régóta létezik magyarul használatos megfelelője. Toivo U. Raun kötetének fordítói általában jó munkát végeztek, a mű elején található pontatlanságok után egyre jobban belelendültek a munkába, vannak benne kimondottan igényes részek. Az ELTE Finnugor Tanszékén 1994 óta az észt program, majd 1999-től az észt szak keretei között Toivo U. Raun finnre fordított könyve már eddig is fontos tansegédlet volt.

Raun monográfiája először 1987-ben jelent meg angol nyelven *Estonia and the Estonians* címmel, a magyar fordítás a Hoover Institution Press által 1991-ben megjelentetett második kiadás alapján készült, s ez utóbbihoz a szerző egy újabb érdekes fejezetet is csatolt, mely a posztkommunista időszakot és az 1990-es évek történéseit vázolja fel. A kötet finn nyelvű fordítása 1989-ben látott napvilágot. A munka ottani sikerét mutatja, hogy kb. kéttucat méltatás jelent meg róla különböző lapokban. E recenziók általában kiemelik, hogy a szerző a II. világháború eseményei mellett a szovjet korszakról is részletesen beszámol. A mű eredetileg angol nyelvű olvasóknak kívánt érthető képet adni az észtok történetéről. Ez egyrészt megkönnyítheti a tájékozódást a magyar olvasó számára is, hiszen a szerző ügyel arra, hogy munkája az Észtországot nem ismerő olvasóknak is világos legyen; másrészt, ha az észt történelem feldolgozása egy harmadik nyelv közbeiktatásával jut el a magyar olvasóhoz, az természetesen bizonyos nehézségeket is rejt magában.

Ami a felhasznált irodalmat illeti, igen alapos, hosszú felsorolás található a kötet végén. Angol, német, orosz és finn nyelvű művek mellett a listában szép számmal vannak észtországi és nyugati emigráns észt szerzők művei. Ez utóbbi azonban nem jelenti azt,

hogy az emigrációba kényszerültekre gyakran jellemző keserűség és bizonyos egyoldalúság erre a műre is átragadt volna. A szerző kínosan ügyel az események és folyamatok objektív bemutatására, a távolságtartásra, nem kíván ítélni vagy védőbeszédet tartani, de egy-egy vitatott kérdésnél igyekszik megvilágítani a historiográfiai hátteret, az egymástól eltérő vélemények és szempontok mozgató rugóit. Ez a monográfia egyik legfőbb erénye. Raun a rendelkezésére álló irodalom szakszerű felhasználásával, kellő forráskritikával olyan következtetéseket vont le, amelyek kiállták az idő próbáját. A propagandával erősen átitatott szovjet kiadványokból is kihámozza a felhasználható tényanyagot. Ki lehet tehát jelenteni, hogy a szerző lelkiismeretesen utánanézett a megírás pillanatában rendelkezésre álló forrásoknak. A mű több mint 15 éve íródott, így nem lehet a szerzőtől számon kérni az időközben hozzáférhetővé vált források és szintézisek felhasználásának hiányát. Ugyanakkor nem kétséges, hogy az utóbbi másfél évtized észtországi kutatási eredményeinek kamatoztatása még időt állóbbá tenné a munkát. Ritkábban kellene például arra hivatkoznia a szerzőnek, hogy bizonyos kérdések még nincsenek kellőképpen tisztázva. A szerző arra is ügyel, hogy az eseményeket és folyamatokat az egyetemes történelem részeként és annak kontextusában mutassa be, ez megkönnyíti az észti történelemben járatlanabb olvasó eligazodását.

A monográfia öt részből (fejezetből) áll, a függelékben találhatók az észtországi földrajzi nevek német és orosz megfelelői, egy rövid szójegyzék, a rövidítések feloldásai, valamint a népességi adatokat tartalmazó táblázatok. A már említett bőséges bibliográfiát névmutató és történelmi kronológia követi a mű végén. Térképeket, néhány fontosabb személy képét és néhány egyéb illusztrációt is találhatunk a kötetben. Egyes fejezeteken belül különböző történelmi periódusokat bemutató alfejezetek találhatók, amelyekhez a politikatörténet ismertetésén kívül gazdasági, társadalmi, demográfiai, szociális és kulturális részek is járulnak, szép számú hivatkozással és adattal. A finn nyelvű kötethez képest jól sikerült az a megoldás, hogy itt a jegyzetek a lap alján szerepelnek, így nem kell a könyv végén „bogarászni”.

A demográfiai változásokat bemutató anyag igen hangsúlyosan szerepel a műben. A monográfia bővebben a 18. század elejétől mutatja be az eseményeket, de igazán részletes elemzésre csak a 19. század második felétől kerül sor a nemzeti öntudat megerősödésének, a nemzeti mozgalom kiteljesedésének megjelenítésével. Ennek alapján azt is állíthatjuk, hogy a munka aránytalan az eltelt évezredek, évszázadok s a bemutatásukra szánt oldalak számát illetően. Másrészt az is igaz, hogy az észtek 13. századi leigázásukat követően valóban csak a 19. század második felétől szólhattak bele saját sorsuk alakításába.

A bevezetést követő első rész 1710-ig kíséri figyelemmel Észtország történetét. Ez a rész, de különösen az őstörténettel foglalkozó oldalak távolról sem tartoznak a munka legsikeresebb részei közé, pedig ennek a témának a megvitatása rendkívül aktuális napjainkban Finnországban és Észtországban egyaránt. A balti finn népek őstörténetéről igen érdekes vita bontakozott ki az 1990-es évek elejétől kezdve különböző tudományágak eredményeinek felhasználásával. A korábbi kutatásokkal elégedetlen szakemberek és lelkes támogatóik hosszú – néha már személyeskedésektől sem mentes – polémiát folytattak az 1980-as évek legelejétől elfogadottnak tekintett elmélet képviselőivel. Az ún. *lázadók* által megrendezett konferenciák és a napvilágot látott kötetek egyúttal új eredmények felmutatására készítették a régebbi iskola híveit is. Az őstörténet-kutatás „fehér foltjait” feltérképezni kívánó kutatók egyik sarkalatos állítása az, hogy a balti finn népek ősei nem az ún. fészüs kerámia kultúra idején (Kr. e. IV–III. évezred) települtek be jelenlegi lakóhelyükre, hanem már jóval korábban, talán már a jégkorszaki jégtakaró visz-

szahúzódsát követően. Egyébként is jellemző erre az iskolára, hogy sem időben, sem térben nem riad vissza a nagyobb távolságok áthidalásától.

Az őstörténeti rész bemutatásával kapcsolatos imént megfogalmazott hiányérzetet még az is tetézi, hogy a fordítás színvonala itt messze elmarad a később tapasztalt igényességtől. Úgy tűnik, mintha véletlenül egy javítatlan változat került volna be a magyar nyelvű kötetbe. Kisebb elírások és pontatlanságok mellett még a megértést zavaró hibák is előfordulnak: pl. *kilenc évezred* helyett kilenc évszázadig tart az őskor az első mondat szerint; *római vaskor* helyett román vaskor szerepel; *észtllett határ* helyett észtlitván határ; (*Lett*) *Henrik Livóniai Krónikája* helyett Livóniai Henrik Krónikája áll a könyvben; a zsákmányszerző vagy rablóhadjáratok folytatása nem kizsákmányoló politika; az őskorban nem helyes az egyházközség és uradalom szavak használata stb. Egyébként egyes földrajzi nevek (pl. balti, baltikumi; az Ingermanland és Inkeri helyett a latin Ingria stb.) használata, de különösen a közigazgatási kifejezések magyar megfelelőinek megtalálása végig sok borsot tört a fordítók orra alá. Ezzel kapcsolatban az is nehezítette a dolgukat, hogy a közigazgatásban használatos egyes kifejezések jelentése különböző korszakokban más és más volt. Az ősi tartományok élén álló *vanem*-ek esetében nem a szó szerinti magyar megfelelőkre – *idős, vén* – érdemes asszociálnunk, hanem az általuk betöltött vezető funkcióra.

Az 1200–1561 közötti alfejezetben Észtország németek és dánok általi meghódítását kísérelhetjük figyelemmel, valamint a történetírásban Ó-Livóniának nevezett államalakulat sorsát. A középkori észtl történelem legnagyobb parasztlázadásáról (Szent György-éji lázadás, 1343–45), mely egyben függetlenségi harc és pogánylázadás is volt, eshetett volna talán kicsit bővebben is szó. Emellett erősen vitatható az az állítás, hogy a reformáció tanai lassan szivárogtak be a Baltikumba, s az is, hogy a tanítás német nyelven folyt volna a korabeli (egyházi) iskolákban.

Fordítási hibákat itt is találhatunk: lettgallok nem léteztek, csak *latgálok*, s a kuroniak bizonyára a *kur* (*kurs*) törzset jelentik. A *malev* az ősi észtl tartományok (*maakond*) hadseregének volt a neve, nem újoncokat jelent. A lív és livóniai, továbbá a lett és litván melléknevek is felcserélődtek néhányszor. Kissé furcsán hat továbbá, ha a többes számú észtl főnevekhez a magyar többes szám jelét is hozzáillesztjük (*sulasedek, vabadikudok* stb.). A svéd király pedig természetesen XIV. Erik volt, nem XIV. Henrik.

A következő rövidebb alfejezet a lengyel és svéd hegemonia évszázadait (1561–1710) mutatja be. A szerző – nagyon helyesen – igen kritikusan kezeli a demográfiai adatokat.

A földbirtokosokat természetesen nem baltikumi, hanem *balti német nemességnek* nevezzük.

* * *

A második rész címe: Észtország orosz uralom alatt. Ebben 1710-től 1917-ig vehetjük szemügyre Észtország történetét, különös tekintettel a jobbágysorban sínylődő, majd abból fokozatosan felszabaduló észtl nép helyzetének alakulására, a nemzeti öntudat és mozgalom kibontakozására, a központosító és oroszosító intézkedések elemzésére, valamint a függetlenség kimondásához vezető útkörvonalazására. A nemzeti ébredés bemutatásánál jól sikerült szakaszok szólnak a politikai intézményrendszerről, a politikai ideológiákról és programokról. Külön alfejezet tárgyalja (Forradalom és háború, 1900–1917) a 20. század elejének meghatározó jelentőségű változásait. 1905 választóvonal az észtl történelemben is. A szocializmus eszméjének megjelenése mellett a radikalizálódó észtl társadalomban – az ideológiai megosztottság ellenére – végig fontos szerep jut a nemzeti célok összetartó erejének is. Ennek a korszaknak a felgyorsult változásai tették lehetővé a független köztársaság megeremtését, amelynek gyakorlatilag a lehetősége sem fogalmazódott meg 1917-ig. Mindebben fontos szerep jutott az aktív kulturális életnek és a viszonylag magas szintű iskolázottságnak.

A Morva Testvérek hatása és a morva testvérek kifejezések helyett szerencsésebb lenne a magyar fordításban a *hernhutista mozgalom* – vagy a *Herrnhuti testvérközösség* (észtil: *vennastekoguduse liikumine* – a hittestvérek gyülekezete mozgalom) használata. Az *Eesti Kirjameeste Selts* hagyományos magyar fordítása Észti Tollforgatók Társasága, míg a *laulupidu* nem dalfesztivál, énekesztivál vagy népdalfesztivál, hanem dalosünnep már hosszú évtizedek óta. A *Vanemuine Társaság*ot nem lehet átkeresztelni Väjnämöjnen Társasággá. Az oroszosítás időszakában kinevezett estlandi kormányzó nem Sakovszkoj, hanem *Sahovszkoj*, az evangélikus egyházban nem plébánosok, hanem lelkészek szolgálnak. Amunkajáradék helyett nyugodtan lehet a *robot* szót használni, hiszen az észti történelem 1810-es évek végétől az 1850-es évekig tartó szakaszát a robotkorszaknak is szokták nevezni (*teoorjuseaeg*), mivel a személyükben márszabad parasztok az általuk bért földterületért továbbra is robottal adóztak ugyanúgy, mint a korábbi évszázadokban.

Amű harmadik része a függetlenség kialakulását, majd a két világháború közötti Észti Köztársaság történetét elemzi sokoldalúan, részletesen és érdekfeszítő módon. Csak ennél a fejezetnél jutunk túl a könyv felén. Külön alfejezet tárgyalja az 1917-től 1920-ig terjedő szakaszt, az észti függetlenség kialakulását. Ennek a rendkívül bonyolult, nehezen átlátható korszaknak a tömör, mégis követhető bemutatása nem kislejtésmű. A függetlenség kiáltásáról (1918. február 24.) talán mégis többször eshetett volna 3–4 mondatnál. Az 1918-as diktatórikus német megszállás idején észti politikusoknak nemcsak a britek és franciák *együttérzését* sikerült megnyerniük, hiszen Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország májusban ideiglenesen *de facto* elismerte az Észti Tartományi Gyűlés hatalmát a békekonferencia összehívásáig. Észtország jövőbeli státusának megállapításáig. Különösen jól sikerült a szerzőnek annak az elemzése, hogy 1918–1920-ban függetlenségi vagy polgárháború zajlott-e, továbbá azoknak a lehetőségeknek a felvázolása, amelyek közül az észti vezetésnek választania lehetett és kellett közvetlenül a szovjetizációt megelőzően.

A centrista Munkapártot (Tööerakond) lehetne így, szó szerint fordítani és nem Munkaspártnak, mert a későbbiekben a baloldalon Munkaspárt elnevezéssel is találkozhatunk. Igaz, Munkaspártnaként szerepel más magyar nyelvű műben is.

A negyedik, ugyancsak terjedelmes fejezet a szovjet uralom alatti Észtország életét, az ott végbemenő folyamatokat elemzi higgadtan, a szakirodalomra támaszkodva. Részletesen szól az 1940-es szovjetizálásról, a német megszállásról (1941–1944), a sztálini korszakról (1944–1953) és az ellenállásról, valamint annak letöréséről, a kolhozosításról, a gazdaság átalakításáról és a közben lezajló kulturális és demográfiai változásokról. Ez utóbbinál az okokat is megkísérli feltárni. Ugyanakkor mintha ezeknél az alfejezeteknél csökkenne egy kicsit a korábbi fejezetekre jellemző lendület, dinamizmus és tömörség. Hosszabb alfejezet foglalkozik a poszt sztálini korszakkal (1953–1985), majd a szovjet rendszer lebontásával és az észti újjászületéssel (1985–1991).

Az utolsó fejezet a függetlenség helyreállítását és az 1990-es évek Észtországát ismereti meg az olvasóval a szokásos több szempontú megközelítéssel. Raun már az előszóban is utal arra, hogy egy történész számára embert próbáló feladat a közelmúlt átfogó értékelése, de a szerző ezzel is sikeresen megbirkózik.

Toivo U. Raun *Észtország története* című munkája igazán nagy feltűnést akkor keltett volna, ha már 10 évvel ezelőtt megjelenhetett volna magyar nyelven. Ám így is kiválóan hasznosítható az oktatásban, és értékes útmutatóul szolgál mindazok számára, akik érdeklődnek az észti történelem iránt, vagy akik összehasonlítás szándékával keresnek színvonalas anyagot tudományos kutatásaikhoz.

Raun, Toivo U.: *Észtország története*. Debrecen, 2001. Csokonai Kiadó, 340 l.

A fordítói munkacsoport vezetője: Görömbei Réka. A fordítói munkacsoport tagjai: Alföldi Orsolya, Görömbei Zsófia, Udvarhelyi Angelika. Lektorálta: Keresztes László.

Russzisztikai szakértő: Agyagási Klára.

Tibet: Mítosz és valóság

A szerző a *Hongkong University of Science and Technology* docense. Tanulmányában azt próbálja bizonyítani, hogy a tibeti emigráns kormány és a Nyugat Tibetről kialakított képe egyfajta mítoszpépítés eredménye, érvei azonban gyenge lábakon állnak, mivel a tibeti kultúrkör és történelem ismeretének hiányában hol a nyugati politikaelmélet szempontjait próbálja ráerőltetni egy ázsiai hagyományos társadalomra, hol a kínai kormány által terjesztett mítoszt használja érvelésében, forrásai megjelölése nélkül.

Elsőként azt a kérdést veti fel, hogy létezett-e egyáltalán tibeti államiság, és az 1913 és 1951 közötti időszak „de facto függetlensége” feljogosíthatja-e a tibetieket arra, hogy azt higgyék, nem tartoznak Kínához.

A tibeti történelem ismeretében egészen máshogy vetődik fel ez a probléma, nem harmincnégy év függetlensége a kérdés. A tibeti állam a 7. század óta létezik. A 17. században a Dalai Láma vezetésével létrejön a teokratikus állam, ahol az államfő politikai és vallási vezető egy személyben. Ettől kezdve a tibetiek gyakran segítségül hívnak mongol törzseket és mandzsukat egyaránt a vitás kérdések megoldásában, amikor katonai erőre van szükségük. Egy ilyen zűrzavaros politikai időszakban a mandzsuk helyőrséget hoznak létre Lhaszában még 1728-ban, amelynek két mandzsú tiszta vezetője, akiket ambánnak neveznek. Ők irányítják a helyőrség katonáit, és ők Tibetben a mandzsú császár képviselői, egészen 1911-ig, a mandzsú dinasztia bukásáig. A tibeti kormány, a *Ganden Podrang* tibeti minisztereivel azonban ugyanúgy működik tovább, mint annakelőtte. 1949 októberében, amikor Kína nagy része a kommunista rezsim uralma alá kerül, a pekingi rádió bejelenti, hogy Tibet Kína része, és a néphadsereg be fog vonulni Tibetbe, hogy felszabadítsa az ott élőket az idegen imperialisták elnyomása alól. A tibeti kormány első válaszában kijelenti, hogy erre semmi szükség, mivel Tibet sosem tartozott Kínához, nem irányítják idegenek, továbbá Tibet és Kína olyan kapcsolatban van egymással, mint „láma és patrónusa”. 1950-ben India kormánya tiltakozott a Kínai Népköztársaságnál az ellen, hogy Kína katonai erőt alkalmaz Tibetben. November 6-án a brit kormány külügyi titkára Ernest Davies a parlamentben kijelentette, hogy Nagy-Britannia elítéli a kínai inváziót, és támogatja az indiai kormány álláspontját. Amikor El Salvador hivatalosan is az ENSZ főtitkára elé terjesztette a tibeti kérést, az indiai képviselő kijelentette, hogy Tibet, India és Kína leghamarabb az ENSZ közreműködése nélkül érne el békés megoldást. A 17 pontos egyezményt, amelyet Sautman említ, nem a Dalai Láma, hanem egy kelepcebe csalt tibeti delegáció tagjai írták alá, akiknek azt sem engedélyezték, hogy kapcsolatba lépjenek a Dalai Lámával, vagy a tibeti kormánnyal. Továbbá még a tibeti pecsétnyomók másolatait is Pekingben készítették, és arra kényszerítették a küldöttség tagjait, hogy azzal hitelessé tegyék az egyezményt.*

A szerző következő kérdése, hogy vajon Kína kizsákmányolja-e Tibetet. Itt a bányászatról és a fakitermelésről beszél, és megállapítja, hogy mivel a bányászat Kínában mindehol veszteséges, Tibetben sem lehet jövedelmező, ahogy ezt az emigráns kormány állítja, és a fakitermelésnél az emigráns kormány által közölt profit félrevezető, mert nincs

* Az egyezmény szövegét ld.: Richardson: *A Short History of Tibet*, 275–278. p. és Ling Naimin: *Tibetan Sourcebook*, Hongkong, 1964. 19–23. p. Tibet történelméről: Tsepon W. D. Shakabpa: *Tibet története*, Osiris–Bódhiszattva, Budapest, 2000.

belekalkulálva az egészségügyi ellátás, a szállásköltség, a biztosítás, stb. További „érv”: az európai gyarmatosítókkal ellentétben Kína mindig nagy hangsúlyt fektetett határterületeinek támogatására. (Érdekes párhuzam, ha ugyanakkor azt állítjuk, hogy Tibet mindig Kína része volt.)

Ennél a témánál figyelembe kell vennünk, hogy a tibetiek mélyen buddhisták. Kapcsolatuk a természettel szintén vallásos. Bányászat Tibetben korábban nem nagyon volt, mivel a buddhizmus tiltja a föld javainak kiaknázását amiatt, hogy ez számos ott lakozó lény megzavarásával, elpusztításával jár. A fakitermelés mint iparág nem létezett. Használtak faanyagot építkezésekhez, de mivel Tibet legtöbb területén nagyon kevés a fa, ott is nagy becsben tartották, ahol van. A fakitermelés egyébként környezetvédelmi szempontból is veszélyes ezen a vidéken, a törekény ökoszisztéma már így is felborulóban van.

Demográfiai katasztrófa? – teszi fel Sautman a következő kérdést. Itt az emigráns kormány azon állításait próbálja cáfolni, amelyek azzal vádolják Kínát, hogy 1949 és 1979 között 1,2 millió tibeti halt meg a kínai elnyomás következményeként. Ennek fele az 1959–1961-es éhínség időszakában történt, más része etnikai tisztogatás és születésszabályozás következtében. Sautman szerint a számok félrevezetők, eredetük anekdotaszzerű. Népszámlálási adatok hiányában a számokról valóban nehéz nyilatkozni. A problémát inkább a kínaiak betelepítése jelenti, akik másfajta kultúrát hoznak magukkal, és kevés esélyt hagynak a kínaiul anyanyelvi szinten nem beszélő tibetieknek arra, hogy a városokban munkát találjanak.

A „Kulturális megsemmisítés?” című rész tagadja, hogy a kínaiak a tibeti kultúrának vagy vallásnak ártottak volna, és hosszabb elemzésbe kezd arról, hogy a kulturális megsemmisítés (cultural genocide) kifejezés a nemzetközi jog szerint csak őshonos népekre érvényes, emiatt nem alkalmazható a tibetiekre.

Erről egy archív felvétel jutott eszembe, amelyen a kínai tankok bevonulnak Tibetbe, és átgazolnak egy kolostor épületén, a szerzetesek pedig papírszeletekre írott imákat dobálnak a tankra, hogy megállítsák. Két különböző kultúra és vallás találkozása ez, és az elmúlt negyven év sem segített abban, hogy e két világ közelebb kerüljön egymáshoz. De van közelebbi példa is, mint a kulturális forradalom véres időszaka; tavaly júniusban a Szerthar kolostoriskolában több ezer szerzetesi lakot romboltak le fizetett kínai önkéntesek, hogy nyolcezerrel a törvényben engedélyezett 1500-ra csökkentsék a szerzetesek és apácák számát.

Az erőltetett asszimiláció kérdése kapcsán az iskolai nyelvoktatásról beszél, és megállapítja, hogy az az állítás, miszerint az iskolában kínaiul tanítanak mindent, és a tibeti csak második nyelv, tévedés. Kérdés, vajon akkor nyugati civil szervezetek miért áldoznak rengeteg pénzt arra, hogy olyan iskolákat építsenek Tibetben, amelyek tibeti tannyelvűek, és miért küld át sok tibeti család egy gyermeket Indiába, hogy a tibeti gyermekfalvakban család nélkül nőjenek fel, ha nem azért, mert ez az egyetlen lehetőség a tibeti nyelv elsajátítására? A nyelv mellett kitér a vallás helyzetére, és megjegyzi, negyvenhat ezer szerzetes él a Tibeti Autonóm Területen, ami nagyobb szám, mint bármelyik más buddhista országban, és arányaiban több, mint a katolikus Írország vagy Lengyelország papjainak száma. A tibeti szerzetesek funkcióját tekintve a szerző részéről szörnyű félreértés, hogy őket a katolikus papokkal vonja párhuzamba.

És bár Barry Sautmannal több kérdésben nem tudok egyetérteni, egy dologban mindenképpen igaza van, és ez cikkének legfontosabb mondanivalója: mind a Nyugat, mind a tibeti emigráns kormány, mind a kínai kormány saját mítoszázt építgeti Tibetről, és különböző valóságokat projektál kifelé. A demisztifikálás megkezdése mindenképpen előfeltétele annak, hogy a tárgyalások megindulhassanak Tibet ügyében Kína és a Dalai Láma kormánya között.

Nyelvi jogok

Andrássy György könyve egy meglehetősen új jogfilozófiai problémába vezet be az olvasót. Ám az elméleti keret, amelybe a szerző érvelése ágyazódik, már régóta a jogfilozófiai viták homlokterében áll. Ez az elméleti keret pedig a jogegyenlőségnek mint a modern állam eszmei alapzatához tartozó elv mibenlétének meghatározása. Gyakran hallani politikusok, jogászok, társadalomtudósok szájából olyan érveket, amelyek a jogegyenlőség elvére hivatkoznak. Ennek ellenére egyáltalán nem tűnik eldöntöttnek a kérdés, sőt, inkább értékek közötti törésvonalat jelöl ki az, hogy ki hogyan értelmezi ezt a híres alapelvet. Lehet ugyanis egyfelől *formális* jogegyenlőségről szólni, amikor az emberek között létező sokféle egyenlőtlenség kétségessé teszi, hogy ugyanaz a jog két egyenlőtlen felet ténylegesen egyenlő jogként illet-e meg, de a szabályok mindenkire egyformán érvényesek. További problémát jelenthet a formális jogegyenlőséggel kapcsolatban az, hogy számos jog élvezetéhez háttérfeltételekre van szükség, melyek hiányában a jog pusztá deklarációja értelmetlenné válik. Ezekből a kritikai megfontolásokból fakadnak az olyan elméletek, melyek szerint a tényleges jogegyenlőség csak egy ideál, amely felé közelíteni kell az egyenlőtlen helyzetben levő jogalanyokat azzal, hogy *egyenlő esélyeket* próbálunk biztosítani számukra. E cél érdekében *többségi jogokat* kell biztosítani egyes esetekben, helyzetekben és meghatározott körre vonatkozóan. Ez utóbbi eljárás korántsem idegen a modern államokban, és nem feltétlenül sérti meg az emberi jogok eszméjének logikai koherenciáját. Az emberi jogok számos eleme ugyanis meghatározott szempontból *kisebbségi* helyzetben levő emberek szabadságának a védelmét jelenti, oly módon megfogalmazva, hogy *bárki* kerüljön az adott szempontból kisebbségi helyzetbe, *ugyanilyen* jogvédelemre számíthat. Ily módon válik a partikuláris jog univerzális emberi joggá.

Andrássy György munkájának alaptétele, hogy a nyelvi jogok nélkülözik az elméleti alapokat. Komoly motivációt és szellemi kihívást jelent az a tény, hogy nyelvi jogok *van-nak*, de ezek kiforrott elmélete hiányzik. Ugyanakkor a kisebbségi jogok rendszerének elméleti alapjait éppen a fentiekben vázolt vita miatt tekinthetjük bizonytalannak, hiszen az etnikai, faji, nemzeti diszkrimináció tilalma csak a kezdő lépést tette meg a kisebbségi jogok elismerésének az irányába, ugyanis e jogok lényegét gyakran éppen a kisebbségeket bizonyos helyzetekben megillető többségi jogok adják. További problémát jelent, hogy a kisebbségi jogokat kézenfekvőnek látszik *kollektív* jogokként értelmezni, ami rést üt a hagyományos jogi szemléleten, mely szerint csak *egyének* lehetnek a jogok alanyai. A kisebbségi jogok elismerése azon a felismerésen alapul, hogy a kisebbség és a többség közötti viszony egyenlőtlen, ezért a kisebbségek számára nyújtott többségi jogok csupán a többség által élvezett speciális helyzet kompenzálására szolgálnak. Ebből a perspektívából a kisebbségvédelem nem más, „mint közeledés a modern állam eszméjéhez”, azaz a jogegyenlőség és a diszkrimináció tilalmának elveihöz.

Bár a nyelvi jogok problematikája ez idáig szorosan a kisebbségi jogok elméletének részeként fejlődött, a szerző munkájában amellét érvel, hogy a nyelvi jogok rendszere önálló elméleti terület kell, hogy legyen. A nyelvi jogokkal kapcsolatos elméleti hiányosságok fő okát abban látja, hogy a nyelvkérdés szinte kivétel nélkül mint kisebbségi kérdés merült fel. Ugyanakkor a létező államok túlnyomó többségének van egy tételes nyelvi jogi intézménye, amely a legtöbb esetben érzéketlen a nyelvi kisebbségek iránt, ez nem más, mint a hivatalos nyelv intézménye. A filozófusok „rossz szokása” – és ebben kétségkívül Szókratész a példaképük –, hogy látszólagos evidenciákra kérdeznek rá. Ilyen „magától

értetődő” megoldásnak tekinthető a hivatalos nyelv deklarálása. A szerző a hivatalos nyelv vizsgálatán keresztül arra a következtetésre jut, hogy e nyelvi kategórián keresztül majd minden államnak van nyelvi joga. A hivatalos nyelv ugyanis *implicit* módon a társadalom többségi részét alkotó nyelvi közösség saját nyelvének mint hivatalos nyelvnek a használatára vonatkozó jogát mondja ki. Mivel nyelvileg homogén államok gyakorlatilag nem léteznek, ezért az intézmény alapvetően sérti a jogegyenlőség és a diszkrimináció tilalmának alapelveit, sőt, nehezen békíthető össze a modern állam olyan további alapelveivel, mint a szabadság és a korlátozott állam elve. Amíg a lelkiismereti és vallásszabadság vonatkozásában ezek az elvek egyértelmű zsinórmértékként szolgálnak a modern államban, addig a létező nyelvi jogok terén ez a zsinórmérték hiányzik.

A szerző részletesen vizsgálja a létező nyelvi jogokat először az egyes államok, majd a nemzetközi jog területén. Az egyes államok nyelvi joguk alapján csoportosíthatók: az „A” csoportba tartozókban egy hivatalos nyelv van, és az a többség, a kisebbség(ek) saját nyelvükhöz ugyan ragaszkodnak, de ennek használatára sem egyéni, sem kollektív jogot nem ismer el az állam. A „B” típusú államokban az előbbiekkal szemben vagy több hivatalos nyelv intézményesült, vagy bár csak egy hivatalos nyelv van, de más nyelv(ek) használata széles körű szabadságot élvez. Ez utóbbi csoportba tartoznak elsősorban a fejlett Nyugat államai, pedig a formális jogegyenlőség hívei szerint éppen itt sérül a modern állam eszméi alapja, ezt az elméletalkotók mégsem „rosszallják”. Az „A” típusú államok nyelvi jogát annak ellenére nem éri komoly bírálat, hogy az a nyelvi diszkriminációt intézményesíti. A szerző ennek az ellentmondásos viszonyulásnak az okát abban látja, hogy az elmélet mindeddig magától értetődőnek fogta fel a hivatalos nyelv intézményét, holott az nem más, mint a többséget alkotó nyelvi-kulturális közösség *implicit* módon elismert kollektív joga anyanyelve használatához. Eszerint a „B” típusú államok közelebb vannak a modern állam eszméjéhez, mint az „A” típusúak.

Szerző ezután a nemzetközi kisebbségvédelmi, majd a lassacskán kiépülő nyelvvédelmi rezsim részletes elemzésére kerít sort. Ennek a fejlődésnek az ismertetésén keresztül mutatja be a kisebbségi jogvédelem, és a hagyományos emberi jogok védelme közötti kapcsolatot és különbséget, illetve az elmozdulást a passzív állami szerepet előíró nyelv-szabadság-centrikus, illetve az aktív állami intézkedéseket előíró nyelvvédelem-centrikus megoldások között. A szerző bemutatja, hogy a nyelvi jogok egésze inkább kisebbségvédelmi-jogi természetű, és csak kivételesen találunk a nyelvi jogok között a hagyományos emberi jogok egyetemességére emlékeztető megoldásokat.

A szerző a nyelvi jogokkal kapcsolatos elméleti következtetlenség lehetséges feloldását abban látja, hogy a rejtett jogelismerést nyílt jogelismeréssé kell változtatni. Azaz nemcsak a kisebbségeknek lehet nevesített joga anyanyelvük használatához, hanem a többségnek is, nem csak *implicit* módon. A többletjogok, a pozitív diszkrimináció elkerülése érdekében tehát szükségszerű, hogy *univerzális emberi jogként ismerjük el azt, „hogymindenkinek joga van ahhoz, hogy az anyanyelvét használja”*. Ezzel a nyelvi jogok kiszakadhatnak a kisebbségi jogvédelem köréből, és a lelkiismereti- és vallásszabadsághoz hasonlóan az emberi jogok önálló csoportját alkotnák. Ez a megoldás inkább megfelelne a jogegyenlőség, a diszkrimináció tilalma, a szabadság és a korlátozott kormányzat eszméjének, azaz a modern állam alapelveinek.

A nyelvi sokszínűség megőrzése a Földön egyúttal a kultúrák sokszínűségének a védelmét is jelenti. A nyelvi jogok védelmének bővülő rendszere ezt a célt szolgálja. A Nyelvi jogok című könyv nagyban hozzájárulhat a probléma elméleti hátterének feltérképezéséhez, és termékeny vitáknak szolgáltathat szellemi municiót.

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE



Európának van jövője

Europa hat Zukunft. Verlag für Internationale Politik GmbH, Bonn, 1998. 324 p.

Európának van jövője – amennyire vitathatatlan ez a kijelentés, annyira ellentmondók az Európára vonatkozó elképzelések. A kérdések, melyek az Európai Gazdasági Közösség 40 évvel ezelőtti megalakulása során felvetődtek, ma sem veszítettek időszerűségükből, sőt feszítő erejükből. Ellenkezőleg: most, a XXI. század küszöbén alapvető viták keletkeznek a fél évszázados tisztázatlanságok talaján; drámai módon mutatkozik meg Európa politikai filozófiájának irányvesztése.

A kérdések egyik sarokpontja: az európai integráció és a nemzeti szuverenitás viszonya. Az európai polgár ragaszkodik a szabad politikai véleménynyilvánítás jogához, mégpedig annak modern (internet) és hagyományos (népszavazás) formáihoz egyaránt. Elismeri az európai egység jogosultságát, ugyanakkor ragaszkodik a nemzeti sajátosságokhoz, ám egyre kevésbé tekintti idegennek a más nemzethez tartozókat.

Különösen a fiatalabb generáció gondolkodásától idegen, hogy Európát konfliktusok forrásának tekintse. Szükségszerűnek fogadja el a béke parancsaként a környezetvédelmet és a határokon átnyúló bűnözés ellen folytatott közös harcot. Ennek ellenére elképzelhetetlen egy európai uniformizált szuperállam létrehozása, melyben a nemzetek, ezen belül a nemzetiségek valamilyen formában egybeolvadnak. A nemzeti identitás mélyen gyökerezik az emberek gondolkodásában, érzelmeiben. Sokkal közelebb áll a megoldáshoz a nemzeti mellérendeltség elve.

A nacionalizmus eszmeáramlata azonban nem tűnt el az európai palettáról. Aki új nacionalizmusról beszél, impliciten elismeri a „régit” nacionalizmus létét egykor és ma, mert különben a jelzőnek nem lenne értelme, ti. mi különbözteti meg a régit az újtól? Az idők során a nacionalizmus soha sem volt egyértelműen körülhatárolt fogalom. Megjelenhet a politikában, a kultúrában egyaránt. Közelebről az „új nacionalizmus” fogalmában felfedezhető az elaltatott régi nacionalizmus hosszú idő utáni újraéledése, bár zavaró megjelenése nyugtalanító, ám manapság nem népek, népcsoportok, államok közti háború ki-robbanásában manifesztálódik. Elmúlt a Kelet–Nyugat konfliktusának bipolarizáltsága, a feszültségek más területeken jelentkeznek.

A szovjet uralom alatt a nacionalizmust és nemzetiségi kérdéseket a diktatúra nyomására szőnyeg alá söpörték. A Szovjetunió felbomlása után ezek a problémák mint az olvadó jég alól az elveszettnek hitt tárgyak újra felszínre kerültek.

Történelmileg szemlélve a jelenséget, egyes nemzetállamok Afrikában vagy Latin-Amerikában egy nagy birodalom összeomlása nyomán jöttek létre. A balti államok, a Balkán országai, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország és Ausztria az első világ-háború után sem alakulhattak volna meg a három nagy birodalom összeomlása nélkül. Emellett az első világháború után a wilsoni elveknek megfelelő önrendelkezési jog csak néhány etnikailag homogén országban valósult meg. Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia nyelviileg, kulturálisan különböző, többnemzetiségű államok lettek. Ebből fakadóan a többség a kisebbség feloldozására törekedett, és ez rosszabb helyzetet teremtett a régi, birodalmi viszonyoknál. A kisebbség ezekben az országokban sokat szenvedett az erőszakos egyenmősítési törekvésektől. A törökök már 1915-ben lemészárolták az örményeket, a görög–török népesség erőszakos cseréje 1922-ben megtörtént. A Molotov–Ribbentrop paktum után Sztálin a lengyeleket telepítette Szibériába. A legutóbbi balkáni háborúban a szerb–horvát brutalitás eklatáns példája a toleranciát nem ismerő szervezeti vagy ideológiai tisztogatásnak.

Mégsem lehet mindezt egy nemzet szabadságra és önrendelkezési jogra törekvéséből származtatni, politikailag jogosnak tekinteni és morálisan elismerni. Az állítólagos nemzeti szabadságra törekvés határozott, olykor erőszakos megnyilvánulásait a nemzeti lobogó takarja el, ami más népek fölötti uralmat, ezek országát, lakóterületük elfoglalását és a népesség elnyomását szolgálja.

A nacionalista hatalmi törekvések Kelet-Európában különböző erőszakos cselekmények forrásai. Azok a nemzeti célok, melyek nem a közösség szabadságára és a polgárok demokratikus életvitelére irányulnak, hanem vissza kívánják állítani a nacionalista, illetve a nagy-nemzeti-birodalom uralmát, megtalálhatók voltak a nagy-szerbiai álmodozásokban és az újonnan alakult Oroszországban. A szovjet hatalomvesztés és a szovjet imperializmus visszametszése után bizonyos erők lendületesen törekednek arra, hogy Oroszország ismét betölthesse különleges történelmi küldetését, nem feltétlen a nyugati demokráciák útján haladva. Ezek az erők Zsirinovszkij köré csoportosulnak. Céljuk: „az orosz területek újraegyesítése”. Oroszország inkább saját hatalmi zónájának integrálására törekszik, semmint az országnak a világ népei közösségéhez való csatlakozására.

A kisebbségi kérdések tartós rendezése csak nyitott, toleráns társadalomban lehetséges. Az embereknek szükségük van kisebbségi jogokkal foglalkozó intézményekre. Nyugat-Európában érvényben van a Charta, és működik az Emberi Jogok Bírósága. Az ENSZ-nek határozottabban kellene az emberi jogok és a kisebbségi jogok ügyében fellépni. A hallgatás csak felbátorítja a jogtalanságot, és háttérbe szorítja a demokratikus rendet és a meg nem alkuvó nyilvánosság öntudatát.

Kádár József

Demográfiai tendenciák „keleten” és „nyugaton” az átfogó keleti rendszerváltás előtt és után

Fassmann, Heinz – Münz, Rainer: Demographische Tendenzen in Ostmitteleuropa und Österreich. Unterschiede und Auswirkungen. = Der Donauraum. 41. Jg. 2001. 4. H. 7–20. p.

A háború utáni kommunista rendszerek radikális társadalom-átalakítása, a politikai önérvényesítés jegyében elkövetett kiáltó bűnök mellett, kitűnt a „felemelt” alsó osztályok igényminimum szintű eltartásával (lakhatás, foglalkoztatási biztonság, betegellátás stb.), valamint a népszaporulat érdekeit ténylegesen szem előtt tartó szociális gondoskodással. Ez a rendszerek korai időszakában, mintegy az 50-es évek közepéig jelentett lényeges változást az érintett rétegek korábbi életminőségéhez képest, és a szaporulat jelentős megugrásával járt, többé-kevésbé maga mögé utasítva a vasfüggöny másik oldalán elkönyvelhető átlagszámokat. 1960 körül a differencia minimálisra zsugorodott, illetve csak lengyel és szlovák viszonylatban folytatódott tovább a trend. Különböző stratégiáknak köszönhetően (Romániában például a terhesség-megszakítás rigorózus visszaszorítása nyomán) a 70-es években vagy részben már előbb következett újabb demográfiai hullám kiváltóképp Magyarországon és az NDK-ban. Az egyes országokban előbb-utóbb visszaesés következett be, a szintek közelítettek a nyugati átlaghoz, mára pedig az alá estek. Elkezdve Ausztriával, a nyugat-európai térfél régóta mérsékelt tendenciái mindenekelőtt az óvszerhasználat és ehhez is kapcsolódóan a tudatos családtervezés elterjedésével magyarázhatók, ami lassan a keleti régiókat is (bár nem egyenlően) eléri, és közrehat a differenciák kiegyenlítésében, sőt, megfordításában. Drasztikus csökkenés történt a rendszerváltások nyomán (a lengye-

lek, szlovákok, baltiak esetében inkább elhúzódva) – részint a tervezésre történő átállás, az évekkel halasztott szülések révén, amihez a folyamatos csökkenés már hozzásimult, de mindenekelőtt a politikai és szociális válságfolyamatok, a megélhetés elbizonytalanodása, a minimális szociálpolitikai biztonság elvesztése okán. A legutóbbi évek (1999–2000) adatainak tükrében népességfogyás következett be: Bulgáriában (–0,64), Lettorszáiban (–0,55), Észtországban (–0,50), Magyarországon (–0,48) és – kirívóan – Csehországban (–0,17) stb. Nulla-értéken áll Lengyelország, szerény szaporulattal pedig Szlovákia (0,08-cal). Összehasonlításképpen lásd az önmagában szintén nem túlságosan kiugró osztrák értéket: 0,03, azaz a szaporulat relatív csökkenése vagy stagnálása Nyugaton szembenáll az egyszerű reprodukcióérték alá süllyedt keleti csökkenéssel.

A népszaporulat Nyugaton és Keleten jelenleg már eltérő, relatív és abszolút csökkenése tartós folyamat, amiből prognózisok készíthetők akár 25–50 éves távra. De ehhez figyelembe kell venni más tényezőket is, úm.: a várható élettartam vagy a be- és kivándorlók száma. A 2001. évi helyzet szerint várható élettartam néhány értéke: Észtország és Lettország – (férfiak) 64, (nők) 75/76, Magyarország és Románia – 66 és 73/75, Bulgária, Litvánia – 67 és 74/77, Lengyelország, Szlovákia – 69 és 78/77, Csehország, Szlovénia – 71 és 78/79, Ausztria – 75 és 81. A sor eleje és vége között, főként férfiak szempontjából ijesztő távolság látható.

Ki- és bevándorlás tekintetében is igen vegyes a kép, országonként teljesen különböző tényezők határozhatják meg a mozgásokat. A migráció kelet- és közép-európai szintén a rendszerváltás nyomán vált tulajdonképpen szabaddá, helyenként egyszersmind szociális kényszerre. Erőteljesebb elvándorlást jegyez újabban is (1999. évi adatok): Lengyelország, Románia, Szlovénia és a balti régió; nagyobb mérvű bevándorlást: Magyarország, Csehország, valamint érdekes módon (Lengyelország kivételével) az előbbieket, azaz e három ponton a kétirányú mozgás egyszerre erős. De elsősorban a szaldókat kell néznünk (1999): Magyarország +153 000, Szlovénia +119 000, Csehország +85 000 fő stb., míg nem a lengyel, román és a Balti területen 11 és 76 000 körüli negatív értéket produkált. (Bulgáriából nincs adat.) Ausztria mint évtizedek óta érintett, „rutinos” fogadóország a maga +244 000-es szaldójával természetesen itt is az élre kerül, de nem sokszorosan magasabb értékkel például Magyarországhoz képest. Figyelembe véve egyébként a népességmozgás zömmel pozitív szaldóit, valamint a természetes népességfogyás egyre magasabb számait, bátran ki lehet jelteni, hogy az EU-csatlakozásra váró országok semmi olyan veszélyt nem jelentenek Nyugat-Európa számára, mint amelyet kezdettől fogva mint rémképet fest le az irodalom vagy a sajtó az onnan várható bevándorlók „özönéről”. Ellenkezőleg: ezek az országok fogadnak majd tudatos elhatározásból bevándorlókat – a tartósan ígérkező demográfiai válság miatt.

Végezetül nézzük a jövő nagy valószínűséggel elképzelhető, nem túlságosan kecsegtető képét a demográfiai folyamatokkal kapcsolatban. 25, illetőleg 50 év távlatában várhatóan lecsökken a népesség Bulgáriában 20, illetve 25%-kal, a két kisebb balti államban 12–17%-kal, Magyarországon 8–20%-kal, valamint Romániában. Csehország és Lengyelország 25 évig még megőrizheti mai népességarányát, 50 év távlatában azonban már kevésbé, és ezzel a prognózissal Ausztria mellé sorakoznak fel. E becslések negatív vagy stagnáló értékeit a jövő csak valami egészen váratlan, megváltásteremtő pozitív fordulatok nyomán lehet képes megcáfolni, a reális fejlődés lehet még ezeknél rosszabb is.

Nyelv és nemzeti identitás Kelet- és Közép-Európában

*Leclerc, Jacques: Europe centrale – Comment concilier langue officielle et langues minoritaires.
= Le Courrier des pays de l'Est, 2001. 1018. no. 4–17. p.*

1989 óta a kelet-közép-európai országok nagy része megszavazta a hivatalos nyelvre vonatkozó nyelvtörvényt. Elsőként Lettország, 1992-ben, ahol a lakosság 54,5%-a beszélt akkoriban lettül. Magyarország és Románia, noha késlekedik a törvénnyel, a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatával kapcsolatban azonban már törvényt fogadott el.

A térség valamennyi országát érintette valamilyen formában az orosz nyelv hatása. A Baltikum országait például az asszimilációs politika révén; ott attól lehetett tartani, hogy végleg eltűnnek az élő nyelvek sorából az ún. balti nyelvek. Más országokban az orosz nyelv, noha nem játszott még csak közvetítő szerepet sem, tanulása kötelező volt az iskolákban. Valamennyi ország, nagyjából egészében új nyelvpolitikát dolgozott ki.

A nyelvpolitika csakis az ún. demolingvisztikai adatok ismeretében válik érthetővé. A Baltikum országaiban a hivatalos nyelv így alakult: litvánul beszél Litvániában 75,5% (9% oroszul); észtilul beszél Észtországban 61,5% (29% oroszul); lettül beszél Lettországban 54,5% (33% oroszul). A hivatalos nyelv használata főleg az iparvárosok térségében koncentrált mértékű. A térség legnagyobb kisebbsége a magyar, Szlovákiában 10% használja, Romániában 7%. A térség többi államának nyelvi megoszlása a fentiekhez képest szinte homogénnek mondható.

A tanulmányban tárgyalt Észtország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Románia és Magyarország viszonylag új alkotmánnyal rendelkezik, ezekben külön fejezet foglalkozik a többség által beszélt hivatalos nyelvvel. A lett, a magyar és a cseh alkotmány viszont nem tárgyal ilyesmit. A lettek visszatértek 1922-es alkotmányukhoz, amely nem taglalta a hivatalos nyelv kérdését, a magyarok és a csehek pedig még nem érezték sürgető szükségét a probléma de jure rendezésének. Valamennyi alkotmány kitér a kisebbségi nyelvek védelmére – kivéve a lettet –, illetve meghatározza az oktatás, a közigazgatás összefüggésében a kisebbségi nyelv fogalmát. A Cseh Köztársaságban pillanatnyilag az Egyetemes Emberi Jogok alkalmazása pótolja a nyelvkérdés alkotmányos rendezését. Az elmúlt évtizedben tehát a Cseh Köztársaság, Magyarország és Románia nem tárgyalta törvényileg a hivatalos nyelv, illetve általában a nyelvkérdést. Ugyanakkor számos, sokkal pontosabb, konkrét jogi szöveg lépett érvénybe, amelyek új értelmezést adnak (pl. a Büntető törvénykönyvben vagy a Polgári törvénykönyvben) a nyelvkérdésnek.

Magyarországon kívül valamennyi parlamentben, állami intézményben, közigazgatásban a hivatalos nyelvet kötelező használni (Szlovákiában és a Baltikumban elég a nyelv ismeretét bizonyítani). Ez vonatkozik a hivatalos okmányokra is, kivéve a kétnyelvű feliratokat. A tanulmányozott országok mindegyikében az elemi és a középfokú oktatás, valamint a vizsgák a hivatalos nyelven folynak. Ahol a kisebbségi nyelvet használják, ott kötelező a hivatalos nyelvnek mint második nyelvnek a megtanulása. A balti államokban a kereskedelmi hirdetésekben, a gyártmányismertetőkben, a gazdasági élet minden területén előírás a hivatalos nyelv használata. Így van ez Lengyelországban is, ahol a nyelvtörvény 7. cikkelye rendelkezik arról, hogy pl. még a külföldi áru leírásának is ott kell legyen a hivatalos nyelvi megfelelője. Vítás esetben a lengyel nyelvű változatnak van elsőbbsége. A cikkely azt is kimondja, hogy a személynevek kivételével tilos az idegen nyelvű kifejezések használata a jogi természetű szövegekben. A szlovák nyelvtörvény hasonló. Ebben a 8. cikkely írja elő a hivatalos nyelv kötelező használatát a fogyasztók védelmében.

Magyarországon a hivatalos nyelvet a közérdekre való tekintettel kötelező használni például a kereskedelmi vállalkozások megnevezésében is. Az 1986. évi 18. sz. törvény van még mindig érvényben, miszerint (a kisebbségi helységeket leszámítva) az üzletek neveiben csak magyar vagy jövevényszó állhat. Ez utóbbiak helyesírási kérdéséről a 1986. évi 25. sz. pénzügyminisztériumi törvény rendelkezik.

A nemzeti kisebbségek nyelvhasználatáról valamennyi ország törvényhozásában szó esik vagy a nyelvtörvény, vagy a kisebbségi törvény keretében. Érdekes, hogy Lengyelországban a nemzeti kisebbségekről szóló törvény 2001 őszén még csak kidolgozás alatt állott. Számos ország aláírta és ratifikálta ezen kívül a nemzeti kisebbségeket támogató keretszerződést (1995.), illetve a Kisebbségi és Regionális Nyelvek Európai Chartáját (1992.). Megjegyeztük, ez utóbbit egyelőre még csak Magyarország és Szlovákia írta alá és ratifikálta 2001-ben.

Egyedül a magyar parlamentben lehetséges a 13 nemzeti kisebbség számára az anyanyelv használata. A többi államban a jogi procedúrákban tolmácsot lehet igénybe venni. Lettorszában, ha a felek úgy kívánják, oroszul is folyhat egy bírósági tárgyalás. Valamennyi törvényhozás lehetővé teszi, hogy a nemzeti kisebbségek anyanyelvükön hozzájussanak a közigazgatási szövegekhez. Észtországban, Szlovákiában azonban ez a lehetőség földrajzilag van megkötve: az írásbeliségre ott van jog, ahol kellő számarányban él az adott nemzeti kisebbség. Hasonló az elv a bölcsődei, illetve az alap- és középfokú iskolai nyelvhasználat vonatkozásában is. A probléma megoldása többféleképpen is lehetséges: 1. a hivatalos nyelv kötelező tanulása mellett valamennyi tantárgyat anyanyelven tanulnak; 2. kétnyelvű oktatás keretében bizonyos tantárgyakat a hivatalos, míg más tárgyakat anyanyelven tanulnak; 3. csak egy meghatározott tárgyat (pl. nyelv és irodalom) tanulnak anyanyelven. Mindenütt a szülő dönt arról, milyen iskolába kívánja járattatni gyermekét. Jellemző, hogy a nyelvi vegyes házasságok esetében a gyermekek rendszerint – jobb életfeltételek elérésének reményében – a hivatalos nyelvű oktatásban vesznek részt.

Valamennyi kelet-közép-európai országban – leszámítva Észtországot és Romániát – alkotmányosan garantált jog a kisebbségek számára összegyűjteni, megőrizni és közvetíteni anyanyelvükön a híreket. Általában a médiatörvény részletezi az állami támogatás mértékét és egyéb finansziális kérdéseket. A magyarországi törvények különösen is hangsúlyt helyeznek a média szerepére.

A nyelvhasználat kérdésében a gyakorlat sokszor mást mutat, mint a papírra lefektetett alapelvek. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a törvények nem terjednek ki a földrajzilag teljesen elszigetelt körülmények között élő kisközösségekre, asszimilációjukat sem tudják megakadályozni, ha tagjaik önként lemondanak az anyanyelvhasználatról. Természetesen nem képesek az etnikai feszültségeket, előítéleteket sem önmagukban föloldani. A fentiekre bőven akad példa a romániai és szlovákiai magyarok, illetve a balti országokban élő oroszok körében. De még Magyarországon sem tud a törvény minden kényelmetlenséget kiszűrni, viszont garantálja a jól szervezett kisebbségek továbbélését, a közösséget alkotó állampolgárok elismerését és szoros kapcsolatát a demokráciához, a társadalmi békéhez.

A világ országai közül nagyon kevesen igyekeznek betartani a nemzeti kisebbségeket támogató keretegyezmény feltételeit (pl. Kanada vagy az Egyesült Államok sem). Kérdés, hogy Magyarország miért olyan „mintagyerek” a nemzetiségi nyelvhasználat ügyében? Talán a határain kívül élő magyarok nemzeti identitásának megerősítése érdekében? Tény, hogy az 1997-es alkotmány csak itt-ott, az iskoláztatással és a kereskedelemmel kapcsolatban emlegeti a nyelvet, de egy törvény sem mondja ki, hogy a magyar a hivatalos nyelv.

Noha Magyarország elég régen, 1868-ban, Európában elsőként elfogadott egy, a nemzeti kisebbségeket támogató törvényt, rájuk vonatkozó nyelvi törvényt csak az 1993-as, a „Nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény” tartalmaz.

A tanulmány szerzője ezután ismét részletesen és tételesen felsorolja a magyarországi kisebbségeket érintő nyelvtörvény konkrét vonatkozásait. Ezekből csak néhány tényről ragadok ki. A horvát, a német, a román, a szerb, a szlovák és a szlovén nemzetiségek mind rendelkeznek teljes, az óvodától az érettségiig húzódó iskolarendszerrel. Az egyetemeken és főiskolák nagy részében rendelkezésükre áll az anyanyelvi tanulás lehetősége. Az 1996-os törvény a rádióról és a televízióról biztosítja a kisebbségek számára az anyanyelvi adásokat. A magyar TV havi 11 órában sugároz nemzetiségi műsorokat, kéthetente pedig róluk szóló, magyar nyelvű műsort. A magyar rádióknak van rendszeres horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelvű műsora. Az említetteken kívül a regionális adók is hozzájárulnak a nemzetiségi kultúra terjesztéséhez. Írott sajtója van a horvát, a német, a román, a szerb, a szlovák és a szlovén kisebbségnek. (Tegyük hozzá: lengyel, ukrán, görög, cigány nyelvűek is léteznek! K. J.) Magyarországi elemzésének végén a dolgozat írója fölveti annak gyakorlati lehetetlenségét, hogy egy-egy kisebbségi nyelvű parlamenti felszólalást valamennyi megengedett nyelvre tolmácsoljanak. Ez 169-féle kombinációt feltételez ugyanis. Még a megállapodott Svájcban sem vállalkoznak a negyedik nyelv, a rétoromán szimultán tolmácsolására, pedig az csak tizenhat kombinációt jelentene.

Nyelvek a Cseh Köztársaságban: Az állampolgároknak 95,8%-a beszél csehül, noha 1991 óta 13,4% követeli a morva nemzetiséget és csak 81,4% a csehet. De ez csak az országnév megnevezésében jelenthet gondot. A lakosságnak 5,2%-a nemzeti kisebbség, ebből is 2,3% szlovák nemzetiségű. Számottevő még a lengyel, német, magyar és a cigány népesség. A bolgárok, oroszok, rutének, ukránok, görögök, románok és zsidók elszórtan élnek az ország legkülönbözőbb részein.

Az Európai Közösségekbe való felvételi csatlakozás előfeltételeként, 1997. december 18-án ratifikálták az ET-nek a nemzeti kisebbségek védelmében hozott keretegyezményét. A cseh Alkotmány 1993. január 1-je óta van érvényben, amely tartalmazza, hogy cseh nyelven kell az ott folyó ügyeket tárgyalni (1993. 23. cikkely). Egyelőre nincs azonban érvényben az a jog, hogy a büntető ügyekben a kihallgatott anyanyelvén beszélhessen, ami nagy gondot jelent, pl. a cigány nyelvű lakosok esetében. A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó jogok ugyan 2001 júniusa óta érvényesek, gyakorlatilag csak az egy helyre tömörült szlovák, lengyel, német közösségekben használatos az anyanyelv, egyebütt csak a csehvel lehet boldogulni. S bár a törvény nem tiltja a bilingvis gyakorlatot, valójában csak a sziléziai lengyelek használnak kétnyelvű köztéri táblákat. Ami a közoktatást illeti, az állam támogatja a kisebbségek anyanyelvű oktatását, de ezzel ismét csak az egy körzetben élő lengyelek, illetve némiképp a németek élnek. A nemzeti kisebbségek a pozitív diszkriminációval úgy élnek, hogy a jelentős állami támogatásból 3 szlovák havilapot, 6 lengyel magazint, néhány német, egy magyar nyelvű (Prágai Tükör) és egyéb anyanyelvű sajtótermékeket adnak ki.

Kakasy Judit

A rendszerváltás gondjai A magyar tapasztalat

*Dilemmas of transition / The Hungarian experience. Ed.: Braun, Aurel – Barany, Zoltan, Lanham and Littlefield
Publ. New York – Oxford. 1999. 349 p.*

A közép-európai politikai rendszerváltás után elemzésre váró kérdések:

Mi a várt haszon mérlege? Hogyan állapítható ez meg? Milyenek a rendszerváltás kilátásai? Megfelelő alanya-e Magyarország, Lengyelország és a Cseh Köztársaság az államosításra a posztkommunista váltás elemzésére, vagy ezek inkább egyedi esetek?

A posztkommunista államok valóban kénytelenek szembenézni néhány egymással összefonódó dilemmával. A politikai és gazdasági haladásnak olyan egyedi lehetőségei vannak az integrációra és olyan új biztonsági szerkezetekre, melyek bizalmat keltenek a világ minden táján. Mégis, el lehet-e kerülni a veszélyeket?

Mindenhol a posztkommunista világban jelen van az a kockázat, ami a demokrácia erői és a piac-megvalósítás hívei között egymás felfogását ellenző ütközésekből fakad. Így változik a politikai rendszer. Ez formailag hasonlít a demokráciára, de tartalmában nem. Előfordulhat, hogy ezek az országok a harmadik világ mocsarába süllyednek, ahol eredménytelen viták során kialakul egy hibrid kombináció, amely az autoritárius tradíciókra épül, valamint ezt az amerikai és a nyugat-európai társadalomfordító elemek tartják. Így ez a politikai rendszer valódi demokrácia helyett „demokratoidis” lesz. Ilyen esetekben az állam vezetői úgy tesznek, mintha demokrácia lenne, de a valóságban a létrejött konstrukció nem is az.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a posztkommunista országok olyan évtizedekig tartó politikai rendszertől szabadultak meg, amelyben a populista szemlélet a gazdaságot a tolvajlással tette egyenlővé. A Cseh Köztársaságban a törvényesség meglehetősen erős eróziója nemcsak azonnali politikai válságot okozott, hanem akadályozta a kormányt az átalakítás folytatásában. A korrupció Magyarországon is könnyen oda vezethet, hogy az emberek egyenlőnek tekintik a demokráciát a tisztességtelen fosztogatással. Magyarország már szenved a szegények és gazdagok között növekvő különbség miatt, mert a lakosság 20–30 százaléka él létminimum alatt. Korrupció, cinizmus és ellenségeskedés könnyen játszanak olyan demagógok kezére, mint Torgyán. Az ő Független Kiszagda Pártja 1998-ban 48 mandátumot szerzett a választásokon és így jutott a FIDESZ-MPP (148 mandátum) jobbközép térséghez. Viszonzáslus több minisztert jelölhetett bársonyszékbe. Ha Torgyán nem moderálja szélsőséges nézeteit, ő és pártja jelentős mértékű károkat okoz a demokrácia fejlődésének.

A kisebbségek helyzete (különösen a romáké) és a szomszédos országokhoz fűződő viszony mint befolyásoló tényező jelentkezik a mindennapi politikában is. A szélsőséges nacionalizmus párhuzamba állítható a fundamentalista veszélyekkel. Populista szövegek a viktimológiának új megjelenési formáját jelölik meg: „áldozati többség”, ami jelzi a szükséges önmérséklet hiányát. Ha az etnikailag homogénnek mondható Magyarországon a magas fokot elérő ultranacionalizmus veszélye ilyen előnyös politikai és gazdasági sikerekhez vezetett, akkor milyen nagy lehet a veszély olyan országok esetében, amelyek lemaradtak a rendszerváltásban?

Rendszerváltás kényszerítő okok nélkül nehezen képzelhető el. A regnáló rezsim általában külső vagy belső nyomásra megröppan. A roppanás magába foglalja a dekompressziót vagy az államapparátus súlyos elgyengülését, különös tekintettel a hadseregre és a rendőri erőkre. A legtöbb rendszerváltást társadalmi elit állhatatossága vagy szétesése

befolyásolja. A csehszlovák kommunista rezsim 1989 novemberében 10 nap alatt összeomlott, ennél valamivel rövidebb idő volt szükséges az NDK felborulásához. Az események gyorsaságát a magyar fejlemények is fokozták. Végrehajtásuk pedig a magyar és lengyel rendszerváltás nyomán következhetett be. A szovjet rezsim 1991-es széthullását, valamint a jugoszláv állam destabilizálódását 1990–1991-ben kevésbé befolyásolták külső körülmények. A szovjet és jugoszláv eseményeket etnonacionalista erők indították és mozgatták mindvégig.

Magyarország esete a rendszerváltások folyamatában egyedülálló, mert már 20 évvel korábban, 1970-ben megkezdődött, és ez idő alatt, bár lojális maradt a keleti szövetségi rendszerben, többet tett a környező országok által elemzett új gazdasági mechanizmus meggyökereztetéséért, mint a Szovjetunió szavakban és kijelentésekben (peresztrojka stb.). Folyamatosan bővült a kelet–nyugati kereskedelem, ami magával hozta a politikai rendszer fellazulását, s ez végül 1989-ben a „vasfüggöny” lehullását eredményezte.

A magyar esettel azért érdemes foglalkozni, mert összehasonlítási alap lehet a többi szocialista állam rendszerváltásának elemzéséhez.

A kelet-európai államoknak sikerült leválniuk a kommunista szövetségi rendszerről, demokratikus politikai, gazdasági rendszerváltást hajtottak végre. Nem tökéletesek ezek az új demokráciák, törekenyek még, de működnek, dolgoznak a demokrácia fényesre polírozott felszíne alatt úgy, ahogy tudnak.

A parlamentekben és azon kívül éles belpolitikai csatákat vívnak, de ez nem idegen a több száz éve működő nyugati demokráciáktól sem, ahol jó és megalapozott politikai rendszereken belül is fel-felbukkannak Jean-Marie Le Pen, Franz Schonhuber és David Duke-szerű politikusok. A klasszikus demokráciákban is vannak kormányválságok és korrupciók. A kelet-európai demokráciák viszont alig egy évtizedesek.

Ami Magyarországot illeti, ott szervezett szocioökonómikus átalakuláson alapuló rendszerváltás ment végbe a korabeli elit interaktív vezetésével, hosszabb – több évig tartó – időn keresztül, intézményi adaptációkkal, gazdasági modernizációval, társadalmi differenciálásokkal és értékrendváltással.

Az út, amely a protopluralizmus intézményétől a parlamentáris demokráciához, az első és másod-gazdaságtól a piacgazdaságig, az új középosztálytól a feltörekvő civil, polgári társadalomig és a „homo Kádáricus” legvidámabb barakkjától a bevásárlóközpontokat nézegetőkig vezet, még építés alatt áll.

A nagyarányú politikai változásokat az elmúlt negyven év olyan markáns eseményei segítették elő, mint az 1956-os forradalom, az új gazdasági mechanizmus, majd az 1989-es politikai kerekasztal-konferencia. A politikai elit kereste az új legitimitációt és az új modus vivendit.

Külső és belső szocioökonómikus és pszichológiai nyomásra főleg gazdasági téren változott meg rövid idő alatt az „új demokráciá”-nak három irányelve: a demokratizálódás, a piacgazdaság bevezetése és a jogrendszer átalakítása.

Az intézményes változások visszafordíthatatlanok. Az emberek gondolkodásában mélyek a gyökerei a szabad vállalkozásnak, ez a terület fogja a gazdasági potenciál nagyobbik részét kitenni. Ugyanakkor bár a lakosság nem elégedett az alkalmatlan politikusokkal és az otromba politikával, mert hisz a demokráciában is ízlése szerint választ pártot és képviselőt.

A demokrácia stabilitását az Alkotmánybíróság gondolzza. Formái és határozatai különböző alakot öltenek a világ számos országában (ld. Norvégia, Lengyelország és a latin-amerikai országok esetét). A magyar Alkotmánybíróság hivatásszerűen védi az állampolgárok szociális jogait, az emberi és állampolgári jogokat. Az Alkotmánybíróság mű-

ködedési elvét, erejét a kerekasztal-megállapodás útján létrejött politikai alku teremtette meg és tartja fenn.

Európai és latin-amerikai példák azt mutatják, hogy inhomogén értelmiség összefogása csak ritkán fordul elő. A magyar értelmiség végig valami ilyesmit valósított meg, de az 1989-es váltás az állami szocializmus alapján jött létre. Megvalósításához a fokozatos változás gyakorlata volt a kulcs, melynek gyökerei a magyar múltba nyúlnak vissza.

Magyarország központi földrajzi helyzetét Kelet-Közép-Európában hét szomszédja határozza meg, és ritka a jó szomszéd. Bizalmatlanság, rivalizálás jellemző a kapcsolatokra. Tetézi a kapcsolatok nehézségét a magyar kisebbség kritikus helyzete a szomszédos országokban.

A térségben Bulgária kivételével, ahol a török népesség áttelepült Törökországba, Magyarország szenvedte el a legnagyobb népességszökkenést: a lakosság 1989-ben 10,5 millió volt, 1996-ban csak 10,1 millió.

A populáción belül a roma kisebbség lélekszáma mintegy 500 ezerre tehető. A szomszéd országokban élő magyar kisebbség körében magasabb a relatív népszaporulat, mint az anyaországban. A népességszökkenés békeidőben új jelenségnek számít Európában. Magyarország kisebbségvédelmi politikája összefügg a határokon túl élő magyarok védelmének, támogatásának ügyével. Trianon elfelejthetetlen döntései provokálták a két háború közötti revizionizmust. – Míg Magyarország számára Trianon nemzeti tragédiát jelent a térség más országainak, a cseheknek, szlovákoknak, délszlávoknak történelmi lehetőséget jelentett az államiság megteremtésére, illetve bővítésére. Az etnikai kisebbség és a biztonság kapcsolata Magyarországot is érinti, habár a demográfiai adatoknak sokkal mélyebb a jelentőségük, mint ezek kölcsönhatása. Magyarország és szomszédai bizonytalanok és kölcsönösen bizalmatlanok egymás iránt. Csurka izgatató hatású demagóg beszédei nem találták meg a hangot a magyarországi többség felé sem. Románia sem marad el ilyen megnyilvánulások terén, különösen érvényes ez a Nagy-Románia Párt megnyilvánulásaira. Szlovákiában Mečiar viszi a magyarellenességet. Horn és Mečiar ugyan aláírták az alapszerződést 1996-ban, de ez nem javította a magyar kisebbség helyzetét. Magyarország NATO-tagsága sem befolyásolja a magyar kisebbség sorsát a szomszédos országokban; sem jobb, sem rosszabb nem lett ettől. Az alapszerződések tartalmaznak az emberi- és kisebbségi jogokat védő szakaszokat, de ennek végrehajtását az egyes országok sajátos módon, eltérően értelmezik. A kolozsvári polgármester, Funar például az alapszerződés aláírásának napját, szeptember 16-át a „gyász” napjának nyilvánította.

Magyarország és közép-európai szomszédai számára még nem egyértelmű a „demokratikus béke” előnye, jótéteménye, melyben biztonság és megelégedés találkozhat. Etnikum és politika majdnem minden országban összefonódik. A heterogén népesség léte önmagában elegendő arra, hogy államon belül vagy kívül ütközések okozójának nyilvánítsák.

Ugyanakkor Kelet- és Délkelet-Európában ugyan jelen van az etnikai feszültség, de ez nem olyan mértékű, hogy konfliktust okozzon. Magyarország és szomszédai részére a nacionalizmus előtérbe kerülése veszélyes lehet. Amikor a kisebbségi identitás magában foglalja a nacionalizmust, etnonacionalizmussá válik, amit a szélsőségesek és demagógok táplálnak.

Sokat írtak 1989 óta a nacionalizmus feléledéséről Kelet-Európában és a világ más régióiban. Ezek az írások általában túloznak, de bizonyos térségben, pl. Szerbiában etnikai indíttatású fegyveres konfliktus kirobbanását nem lehet kizárni. A Balkán és a Kaukázus keveredett népességének vallása, nyelve mindaddig megfért békében egymással, amíg erős központi hatalom ellenőrzése alatt álltak. Belső ellenőrzés, külső fenyegetés azon-

ban féken és egyensúlyban tartja az indulatokat. Ez a megfigyelés vezetett ahhoz a megállapításhoz, hogy a politikai bizonytalanság konfliktusokat eredményezhetnek, melyekbe bekapcsolódnak a kisebbségek is.

Demagógok érvrendszerében a kisebbség mindig veszélyt jelent. Magyarország poszt-kommunista politikai rendszere semlegesítette azokat a személyeket és csoportokat, melyek a kisebbségi ügyeket erőszakosan kezelték volna. Sem az MDF, sem az MSZP nem engedte érvényesülni a szélsőséges elemeket. Bár az 1990-es évek elején Antall József hajlott némileg a nacionalista vonal felé, amikor kijelentette, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke. A Horn-kormány a magyar–magyar találkozón 1998-ban támogatta a szomszédos országokban élő magyar kisebbség önkormányzatát és autonómia iránti törekvéseit.

Magyarország köteleességszerű törekvése, függetlenül attól, melyik párt van kormányon, hogy biztonságot teremtsen a térségben, amit a NATO kollektív biztonsági proklamációja erősít. Ez a biztonság teszi lehetővé, hogy a térségben egyik népcsoport sem fordulhat szembe erőszakkal a másik ellen.

Kádár József

Kínai bevándorlók a Cseh Köztársaságban

*Moore, Markéta – Tubilewicz, Czesław: Chinese Migrants in the Czech Republic.
= Asian Survey, 41. vol. 2001. 4. no. 610–628. p.*

Tíz évvel a legújabbkori kelet-közép-európai kínai bevándorlást követően tulajdonképpen egyetlen komoly elemzés született rájuk vonatkozóan: Nyíri Pál publikált angolul egy könyvet 1999-ben Aldershotban. Ez főleg a magyarországi helyzettel foglalkozik (New Chinese Migrants in Europe : The Case of the Chinese Community in Hungary). A jelen tanulmány szerzői szociológusok, hong kongi egyetemeken dolgoznak. Céljuk volt, hogy általánosságban vázolják a kínai bevándorlást Európa középső részére, hogy megértsék a bevándorlók indítékait és üzleti stratégiájukat, hogy megvizsgálják a kínai közösség helyzetét a Cseh Köztársaságban, hogy azonosítsák a Kínából érkezettek és a befogadó cseh társadalom közötti kölcsönös kapcsolatok mibenlétét, illetve, hogy gazdasági-politikai szempontból valamiféle következtetést vonjanak le a jövőre vonatkozóan.

A jelenlegi bevándorlás akadály nélkül történik, lévén, hogy a Cseh Köztársaságnak nincs bevándorlás-politikai elképzelése a kínaiakra vonatkozóan. A cseheknek az Európai Unióba való felvételéig valószínűleg hasonló marad a helyzet. Georg Simmeltől kölcsönözve a fogalmat, a kínaiak „idegenek” maradnak eredetük és kultúrájuk vonatkozásában, egyszerre élnek közel és mégis távol a társadalom többségétől. A kínaiak függetlenek az országtól, amelyben távozásukig élnek; metaforikus értelemben a helytől függetlenek.

A Kína és Közép-Európa közötti hivatalos kapcsolatok igazából csak az 1980-as években kezdődtek meg. Magyarország – elsőként a térségben – 1988-ban kétoldalú szerződést kötött Kínával, és vízummentes érkezést ajánlott fel minden kínai állampolgárnak. A sikeres magyar–kínai csúcstárgyalásokat követően hamarosan mintegy 45 ezer kínai jött Magyarországra, és egy részük itt is maradt. Az ún. „magyar láz” több, egymást követő hullámban is kitört. Csak 1991 második felében kezdtek a magyar hatóságok valamiféle szigorítási elven gondolkodni, melynek eredményeképp a rákövetkező év áprili-

sától megszűnt a vízummentesség. A korlátozó intézkedésekkel sikerült a kínaiak állandó létszámát 16 ezer körülire redukálni 1992 végére.

A Cseh Köztársaság fejletlen infrastruktúrája, betegeskedő textilipara vonzerőként hatott az üzletre áhítozó kínaiak számára. A legtöbben Prágában rendezték be állandó lakhelyüket. Megfelelő megállapodások hiányában hivatalos útlevéllel érkeztek a vállalkozók cseh földre, és „kínai üzletemberként” tüntették föl magukat. Ez magával vonta sok-sok fantomcég feltűnését is az adminisztrációs lapokon. A frissebben érkezők már megpróbálták magánvállalkozóként vagy bevándorlóként föltüntetni magukat. Családegyesítés címen azután a családtagok is megérkeztek. Prága az illegális bevándorlók fontos tranzitútvonalára került. Az évtized végére a szabálytalanul bevándorlók száma meg többszöröződött. Létszámukról nehéz pontos adatokat közölni.

A Cseh Köztársaságba bevándorlók indítékai igen változatosak: egyéni, gazdasági, szociális és ritkán politikai okokból is letelepednek itt. Van, aki az otthoni üzletét igyekszik így fellendíteni, van aki itt szerzi első tapasztalatait, van aki egy házasság felbontásának első lépéseként választja a különélésnek ezt a formáját, és egy maroknyi bűnöző is van közöttük. Igen kis hányaduk kér csak politikai menekült státust, ezt azonban inkább gyakorlati megfontolásból teszik.

Prágában, 1988–1994 között 40 kínai vendéglő kezdte meg működését. Egy olyan országban, ahol nem szokás különösebben étteremben enni, a gazdasági visszaesés idején inkább csak a nyugati turistákra, és néhány nagypénzű látogatóra számíthattak. A pamut-textil áruk forgalmazásában sokkal sikeresebbek lettek a kínaiak. Közülük néhányan a kínai állami vállalatok képviselői. Ez utóbbiak a legkülönbözőbb módokon, például értékpapír-hitellel támogatják ügynökeiket. A bevándorlók örülnek, hogy kockázatuk így a minimálisra csökken. A 90-es évek közepétől újabb kínálattal, a hagyományos kínai gyógyászati centrumokkal, illetve a kínai harci sportokkal jelentek meg a piacon a távolkeleti üzletemberek. A szocialista korszak hagyományos kínai cserekapcsolatai a 90-es évek közepére valamennyi közép-kelet európai állammal megváltoztak. Az európai államok mind súlyos deficitet mondhattak magukénak. Prága érdekeltté vált abban, hogy Kína belépjen a Világkereskedelmi Szervezetbe.

Hozzávetőlegesen évente 100 ezer kínai bonyolítja üzletét külföldön több mint 3 milliárd USA dollár értékben. A különféle szabályozatlanságok miatt Amerika helyett most Prága lett a leggyakoribb tranzitállomása a kínai kereskedők egész európai üzletkötésének.

A csehek is hajlamosak homogén egységnek látni a hozzájuk érkező kínai bevándorlókat, pedig ez koránt sincs így. A legkülönbözőbb helyekről jönnek, különböző végzettséggel, más-más nyelvjárást beszélve, nagyon is különböző társadalmi befolyással a háttérben. A legnépesebb csoport Észak-Zhejieng tartományból, Qingtian megyéből, Wenzhon és Hangzhou városokból érkezett. Három hasonló, mégis jól elkülönülő nyelvjárásban beszélnek. Ha etnikai identitásukat mint kisebbséget éri kihívás, úgy önazonosságuk szerint egységesen lépnek fel a cseh többséggel szemben. Informális csoportjaikat az egyes klikkek éppen a helyszínen, cseh környezetben építik ki.

A magyarországi helyzettel ellentétben, ahol az ottani kínaiak számos etnikai társaságot működtetnek, a Cseh Köztársaságban élők erre nem tartanak igényt. Egy gazdag sanghaji tulajdonosnak sikerült 1995-ben megalapítania a Cseh Köztársaságban élő kínai üzletemberek Központi Társaságát, de ezt inkább saját nimbuszának növelése érdekében tette. 1996-ban alakult egy, a kínai nők jogait is hatékonyan képviselő szervezet, amely vízumügyekben is gyakorlott (Cseh Köztársaságbeli Kínaiak Szervezete). Havonta publikálják a tagokat érintő híreket 5-700 példányos újságukban. Céljuk a kínaiak jó közérzetének megteremtése cseh környezetben. Alapítója egy, az 50-es években Csehszlová-

kiában élő kínai asszony, Tang Yunling, aki máig jó kapcsolatot ápol a volt demokratikus ellenzék tagjaival.

A szenzációhajász zsurnaliszták és a NOVA kereskedelmi televízió mindenféle rémtörténetekkel igyekeztek az országban élő kínaiakat befeketíteni. 1996-ban – egy fölmérés szerint – a csehek 73%-a nem kívánt szorosabb közösségben élni sem kínaiakkal, sem vietnámiakkal. A józanabb média azonban sikeres üzletembereknek, szerény, udvarias, békés, nyugodt és titokzatos népek mutatja be a kínaiakat. A jó üzletembernek stílusa van, gazdag, és angolul beszél. A cseh földön rizst termelő farmer különösen dolgoz. Gyógyászati eredményeik látványosak.

A csehek lassan kipróbálják otthon a kínai konyha fogásait, és általában pozitív képük van a feljövőben lévő szuperhatalomról. A kínaiak nem vállalkoznak a cseh nyelv megtanulására. Főleg azért nem, mert nem terveznek hosszú időt tölteni az országban, másrészt hasznosabbnak vélik, ha németül, angolul vagy franciául tanulnak.

Az 1948-at követő kommunista rezsim nem adott lehetőséget arra, hogy a csehszlovák állampolgárok megismerjenek más etnikumokat. De sem az 1989-es bársenyos forradalom, sem az 1993-as válás a szlovákoktól nem hozta ki a csehekben latensen élő előítéleteket az idegenekkel szemben. 1997-ben a cseh belügyminiszter a politikai stabilitás legnagyobb veszélyét mégis a migrációban jelölte meg. Három évvel később a külföldieket érintő törvénymódosítás lépett érvénybe, ami megnehezíti a bevándorlók tartózkodási engedélyének megújítását. A belügyminiszter, Vaclav Grulich az illegális munkavállalókat tette általában felelőssé ezért a változtatásért. Lévéen azonban egész Európában a Cseh Köztársaságban a legalacsonyabb az ott élő külföldiek száma, az intézkedés értelme igencsak megkérdőjelezhető. Ha hozzáadjuk mindehhez a cseh társadalom szegény rétegeit ellátó kínai kereskedelem jótékony hatását, további kérdőjelek merülnek föl.

A csehek nem ismerték az idegengyűlölet megnyilvánulásait egészen 1995-ig, amikor is faji alapú (romaellenes), erőszakos cselekmények történtek. 1996-ban Bratinka kisebbségügyi miniszter határozott fellépést sürgetett a rasszista megnyilvánulások ellen. 2000 februárjában a kormány országszerte meghirdette a tolerancia programot, melynek célja a faji előítéletek fokozatos leépítése a hosszú távú, pozitív nézőpont kialakítása a cseh társadalomban élő idegenekkel kapcsolatosan. Ismerve a kínai immigráció mobil jellemvonását, még nem eldöntött tény, hogy folytatja-e a harcot, vagy feladja, és egy hasonlóan jó üzlettel kecsegtető, ám befogadóbb országban folytatja tevékenységét.

Kakasy Judit

Az ukrainai cigányok múltja és jelene

Zénevíč, N. O.: Cigani v Ukraďiž formuvanná etnosu ěsucasnij stan. = Ukraďiž'kij ětoriĉnij žurnal, 2001. 1 (436) no. 40–52. p.

A cigányság transznacionális kisebbség, amely saját államiság nélkül, szétszórott csoportokban más etnikumú lakosság között él. Az 1989. évi népszámlálás adatai szerint Ukrajnában összesen 49 919 cigány élt, közülük 12 131 fő a Kárpátontúli területen [Kárpátalján]. Ezeket az adatokat óvatosan kell kezelni, mert a cigány etnikum nyilvántartása, személyi okmányokkal való ellátása sem teljes körű, ugyanakkor a cigányok közül sokan nem vállalják az etnikumhoz való tartozást. Ma az ukrainai cigányok 70,8 százaléka városszélű.

Ukrajnában négy nagy európai cigány dialektus van jelen: a balkáni, az oláh, a kárpáti és az ukrán cigány. Az első hármat magukkal hozták előző lakhelyeikről, az ukrán cigány közvetlenül az ukrán nyelv hatása alatt alakult ki. Az ukrainai cigányok nyelvében kimutatható lengyel, orosz és tatár hatás is. Írásbeliségük megeremtésére, az úgynevezett roma nyelv helyesírásának az egységesítésére jelenleg is történnek kísérletek.

A cigányság csoportokra tagolt etnikai közösségnek tekinthető. Ukrajnában foglalkozásuk, életmódjuk, nyelvük vagy nyelvjárásuk, földrajzi elhelyezkedésük, vallásuk, etnikai öntudatuk foka és népvénük alapján elkülönülő cigány csoportokat tartanak nyilván.

Ukrajna mai területén a cigányokra vonatkozó legkorábbi írásos adatok a XV. századból valók. A lengyel államhoz tartozó ukrán területekről két városból is (Sanok és Ilyvó) 1428-ból származnak az első okleveles említések. 1501-ből van adatunk arra, hogy a helyi lakosok közül vajdát neveztek ki a cigányok élére.

A Nyugat-Európában már korábban előforduló cigányüldözés Lengyelországra is áterjedt. Először 1557-ben hozott a szejm olyan határozatot, hogy a cigányoknak el kell hagyniuk az ország területét; ezt 1565-ben újból megerősítették. Ettől kezdve a cigányok tömegesen vándoroltak át gyéren lakott határ menti, mai dél-ukrainai területre. A helyi lakosság bújta a cigányokat, mivel mint kézművesekre (főleg kovácsokra) szüksége volt rájuk, amellest szórakoztatták is az embereket zenével, jóslással, idomított állatok mutatványával. Ezért 1578-ban olyan rendelkezést hozott a szejm, hogy a kiutasítás a cigányok támogatóira is terjedjen ki. Az 1588. évi litván törvénykönyv („statútum”) a lengyel szejm határozataihoz hasonlóan tiltotta, hogy bármiféle nomádok lépjenek az ország területére, „mivel azok, ha idegen, főleg ellenséges területre lépnek, kémekké válhatnak”.

A lengyel királyok 1624 után a cigányokat közülük való, „cigánykirálynak” nevezett személyek irányítása és bíráskodása alá rendelték, akik kinevezésükről királyi oklevelet kaptak. Négy ilyen oklevél (az 1651–1715 közötti időkből) maradt fenn a lucki, egy pedig (1705-ből) a sanoki városi könyvben. Nem tudni, hogy ezek a „cigánykirályok” hogyan kormányozták a népüket, mert írásos nyoma működésüknek nem maradt. Az biztos, hogy nekik maguknak is vándorolniuk kellett a cigány csoportok között, hogy ítélkezhessenek, és megbüntethessék a vétkes cigányokat. Erre utal, hogy a fennmaradt kinevezési okmányokban mindig felszólítják a helyi bírósági és közigazgatási szerveket, hogy nyújtsanak támogatást a „cigánykirálynak”. Az utolsó ismert „cigánykirályok” a lengyel–litván államban Ihnatyij Marcinkevics (1780 előtt) és Jan Marcinkevics (1788-ban) voltak. A nemesi köztársaságban valószínűleg azért alakult ki ez a tisztség, mert a papság, a nemesek, a polgárok, a parasztok, sőt egyes népek is hagyományosan mind a saját bíráik előtt feleltek, a királyi bírósághoz csak akkor fordultak, ha az ügy különböző rendekbe tartozó felek között folyt. A cigányok egymás közötti vitáiban törzsi bírájuk tett igazságot, a különféle cigány csoportok közötti peres ügyekben évente egyszer felkeresték a „cigányok királyát”, aki a minszki kormányzóságbeli Mir mezővárosban székel. Abban, hogy a cigányok előljáróját a hivatalos dokumentumokban is „királynak” nevezték, nyilván egy jó adag humor is volt. A „cigánykirály” emléket az ukrán folklór is őrzi.

A XVII–XVIII. században a „bal parti” (a Dnyeper bal partján fekvő, vagyis Kelet-) Ukrajnában a kozákokhoz hasonlóan a cigányokat is „ezredекbe” szervezték, élükön atamán állt. A „kisorosz” cigányokat a XVIII. században megkülönböztették az „oláh” cigányoktól, akiknek saját atamánjuk volt. A cigányok többsége a XVIII. század elején már nem folytatott nomád életmódot, hanem letelepedett. A sztyepvidéken elsősorban a lókereskedelem volt a jellemző foglalkozásuk. Járták persze a vásárokat, de csak nem túl nagy, 50–70 versztányi körzetben. A városokban – más népcsoportokhoz hasonlóan – külön utcákban laktak. Az adófizetés alapegysége a sátor volt. A cigányság között jelentős jövedelemkülönbségek voltak. 1772-ből fennmaradt egy bizonylat, amely szerint egy baturini cigány 200 rubelt adott kölcsön egy má-

sik cigánynak, ami akkor nagy összegnek számított. Ugyanakkor voltak szegények is, akik csak adományokból tartották fenn magukat. Az ukrán cigányok nagymértékben asszimilálódtak.

A XIX. század második felében azonban a vándorcigányok újabb tömegei jelentek meg az akkor az Orosz Birodalomhoz tartozó ukrán területeken: a rabszolgasorból felszabaduló moldvai és havasalföldi cigányok nagy számban hagyták el a román fejedelemségeket és árasztották el egész Európát.

A különböző évekből származó népszámlálási adatok összevetése azt mutatja, hogy a cigányok létszáma nő. A hivatalos statisztikán kívül célzott kutatások is folytak tényleges létszámuk pontosabb meghatározására. Így például kiderült, hogy a Kárpátalján az 1989. évi népszámláláskor kimutatott 12 131 fővel szemben 20,2 ezer cigány él. Túlnyomó többségük letelepedett életmódot folytat 49 településen. A legnagyobb telepek Beregszászon és Ungváron vannak (mindkét városban 1250 fő körül). Más ukránjai kisebbségektől eltérően, amelyek saját nyelvükön kívül többnyire ukránul vagy oroszul beszélnek még, náluk a roma után a második nyelv sok esetben a román és a magyar.

Az egykori Szovjetunióban kényszerrel telepítették le a cigányokat. 1956–1962 között a vándorcigányokat „parazita életmód” címén öt év kényszmunkára ítélték.

A cigányság egyik legfájdalmasabb problémája az alulképzettség. Az 1989. évi népszámlálási adatai szerint Kárpátalján mindössze 1 főnek volt felsőfokú végzettsége, középfokú szakiskolát 0,3, középiskolát 14,5, elemi iskolát 83 százalékuk végzett. Az iskoláztatás ellen hat a cigányság gettósodása is.

Öröndetes, hogy az 1990-es évek elejétől megindult a cigány kulturális és jogvédő szervezetek alakulása. A cigányok művelődési tevékenységét az ukrán állam támogatja, bár a rendelkezésre álló pénz kevés. Az ukrán cigányok szervezetei felvették a kapcsolatot a nemzetközi cigány szervezetekkel, ami többek között azt eredményezte, hogy eredményesebben tudták érvényesíteni érdekeiket a cigány holokauszt áldozatainak járó kárpótlás terén is.

Zoltán András

Kisebbségek Lengyelországban

Palcznę Tadeusz: Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce. = Przegląd Humanistyczny, 44. rok. 2000. 5. no. 1–15. p.

Szerzőnk mindenekelőtt a valamely kisebbséghez való tartozás megállapításának objektív és szubjektív kritériumait ismerteti. Szerinte az egyetlen objektív kritérium a származás, a többi (nyelv, azonosságtudat, vallás stb.) mind szubjektív, legalábbis vegyes. Szól arról, hogy a XXI. század gyorsan változó viszonyai között az azonosságtudat lehet kettős, akár hármas is. A modern társadalmakban a kisebbségi létre egyszerre hat a homogenizálódás és pluralizálódás, a globalizálódás és lokalizálódás, az asszimilálódás és multikultúra térhódítása.

A besoroláskor figyelembe kell még venni, hogy egy-egy adott kisebbségnek van-e anyaországa (ha van, nemzeti kisebbségről van szó), az hol kerül el (az adott kisebbség autochton voltát „igazolva” a szomszédságban-e vagy másutt, ami bevándorlásra utal). Amely kisebbségnek nincs anyaországa, azt etnikai kisebbségnek nevezzük. Az ilyen csoport vagy autochton, vagy bevándorolt.

Lengyelország lakosságának jelenleg mintegy 4%-a kisebbségi állampolgár, ami 1,5–1,8 millió lakost jelent. A második világháború előtt (más államhatárok között) a lakosság egyharmada volt kisebbségi.

	1931	1946	1962	1978	1990
1. Anyaországgal rendelkező kisebbségek					
1.1. Autochtonok					
– csehek	38	5	2	5	3–5
– fehéroroszok	990	150	165	160	250
– litvánok	83	10	10	12	20
– németek	741	3300	3	5	450
– szlovákok	–	25	21	18	17
– ukránok	4442	650	180	220	350
1.2. Bevándorlók					
– görögök	–	–	10	8	5
– oroszok	139	20	19	–	50–100
– örmények	5	4	3,5	3,5	3,5
– vietnamiak	–	–	–	–	5–20
– zsidók	2733	300	31	7	5–10
2. Autochton etnikai kisebbségek					
– kasubok	500	500	500	500	500
– lemákok	–	200	150	150	100
– mazurok	30	20	15	10	7,5
– varmiakok	(lényegében pusztán történeti emlékeztető népcsoport)				
3. Bevándorolt etnikai kisebbségek					
– karaimok	2	–	0,5	0,3	0,2
– óhitűek	10	3	3	2,8	2,6
– vromák	50	30	35	30	30
– tatárok	4	3	2	1,5	1,5

A teljességhez tartozik, hogy az országban évről évre növekszik az emigránsok száma, s mintegy 800 ezerre tehető az országban félig-meddig illegálisan tartózkodóké. Ez utóbbiak túlnyomó része orosz, ukrán és román.

Elméleti-elvi közléseit követően szerzünk táblázatos formában adja meg az országban élő kisebbségek számát, valamint e szám 1931 és 1990 közötti alakulását (ezerben):

A táblázat több helyütt „hullámzó” adatai ránézésre is arról tanúskodnak, hogy a lengyelországi kisebbségek egyikét-másikat a gázkamra, a kitelepítés, az önkéntes áttelepülés

(kivándorlás), a kényszerű statisztikai „rejtezkedés” és az asszimiláció tizedelte meg, sőt: majd hogy nem eliminálta. Ezért szerzőnk a statisztikát nemzetiségenként részben értelmezi, részben kiegészíti (az ország, amelynek a területén élnek, kompaktan-e, avagy szórványban, történelmileg mi a magyarázata az országban való jelenlétüknek, milyen vallásúak, vannak-e iskoláik, egyesületeik, sajtójuk stb.).

Futala Tibor

A fehéroroszországi lengyel kisebbség

Kruczkowski, Tadeusz: Polacy na Białorusi - terajniejszość i przyszłość. = Więź, 2000. 4. no. 113–121. p.

A fehéroroszországi lengyelek autochtonok: nem ők költöztek más országba (kényszerből), Lengyelország hagyta el őket. A második világháború előtt a mostani fehéroroszországi lengyel kisebbség túlnyomó része három elcsatolt lengyel vajdaságban élt. Akkoriban a három vajdaság lengyel lakossága kb. 2 milliót tett ki, a teljes populáció 44%-át, miközben – s ez is „lengyelségi” mutató – a lakosság 38%-a volt római katolikus.

Jelenleg a háborús és áttelepítési veszteségek, továbbá a fehérorosz állam asszimilációs nyomása miatt az 1999. évi népszámlálás mindössze 319 ezer lengyelt mutat ki, akik közül csak kb. 20% vallja anyanyelvének a lengyelt. Ha mindez így megy tovább, 10–20 év múlva nem nagyon lesz lengyel Fehéroroszországban, legalábbis hivatalosan nem.

Noha a nyolcvanas évek utolsó harmadában a fehérorosz és mögöttük valójában az orosz magatartásformák enyhítették valamelyest a lengyelek elnyomását, szinte teljes jogfosztottságát (néhány tucat lengyel iskola nyílt, sajtóorgánium indult, megalakult – több átszervezést követően – a fehéroroszországi lengyelek egyesülete), a kisebbségi lét továbbra is diszkriminációknak van kitéve. A fehérorosz értelmiség körében (orosz „sűgásra”) az a mondás járja: a paraszt nem lengyel, hanem katolikus fehérorosz, aki lengyel, az nemes, a lengyel pedig a fehéroroszok ellensége, Fehéroroszország gyarmatosítója.

Ebben a légkörben a lengyel egyesület ahelyett, hogy intenzíven védené a lengyel kisebbség érdekeit, belegabalyodik a belpolitikai küzdelmekbe, a római katolikus egyház pedig, mondván: a hívek közül kevesen tudnak már jól lengyelül, egyre inkább önként asszimilálódik a többséghez. A beszámoló szerzője háborogva nehezményezi, hogy a lengyel állam majdnem „ölbetett kézzel” szemléli ezt a felgyorsuló asszimilációs folyamatot, ahelyett hogy erőteljesen sikra szállna a fehéroroszországi lengyel iskolaügy elesettségének felszámolásáért, a grodnói lengyel főiskola létrehozásáért, a lengyel nyelvű katolicizmus fennmaradásáért.

A Fehéroroszországtól megkívánt „lengyelségpolitika” azonban csak akkor volna hatásos, ha a Lengyel Köztársaságnak kéri lelt, a mában és a távlatokban egyaránt gondolkodó keleti politikája volna a lengyel kisebbségeket illetően. Ez egyelőre hiányzik, ami miatt legfeljebb rögtönzések folynak e téren. Egyébként Fehéroroszországnak is „kifizetődne” tisztességes kisebbségpolitikát folytatni, amely „lengyel igazolással” segítené hozzá az országot Európa elérésére, illetve az európai családba történő belépésre.

Futala Tibor

A fehérorosz tatárok társadalmi beágyazottsága

Kanapackē Ībragēm: Belaruskai tatary āk skladovaā častka agul' naj supol' naseč
 = Dubāneckē Čduard (rēd.): Nacyānal' nyā pytannē Mōnsk, BelaruskēKnēgazbor, 2001
 (= Belaruska – Albaruthenica 22). 203–211. p.

A legutóbbi (1999) fehéroroszországi népszámlálás szerint a Fehérorosz Köztársaságban 10 089 tatár élt, ami azt jelenti, hogy az ezt megelőző tíz évben a tatárok száma az országban mintegy két és félezer fővel csökkent. Fehéroroszországban, akárcsak a szomszédos Litvániában és Lengyelországban, a tatárok szórványban élnek. A legnépesebb tatár közösségek Minszkben és a Minszk megyében (oblast') vannak (3841 fő), élnek még tatárok továbbá Hrodna (Grodno) megyében (2 155), Vicebszk (Vityebszk) megyében (1 258), Homel megyében (1 127), Breszt megyében (933) és Mahiljov megyében (775). 8 327 tatár él a városokban, 1 762 pedig a falvakban.

A Fehéroroszországban élő tatárok – ha eltekintünk az itt élő csekély számú krími (36 fő) és szibériai (21 fő) tatároktól – két alapvető csoportra oszlanak: az „őshonos” fehérorosz vagy másképpen litván tatárookra, akik több hullámban – kezdetben az Aranyhordából, majd annak XV. század végi felbomlása után főleg a Krími Kánságból – érkeztek, valamint a „későbbi” tatárookra, akik azután kezdtek itt megtelepedni, hogy a fehérorosz területeket a lengyel–litván állam három felosztása nyomán az Orosz Birodalomhoz csatolták. Ezek a Volga-vidékről, az Urálból, Szibériából és a Krímből érkeztek. Viszonylag sok tatár érkezett Fehéroroszországba azután, hogy olajlelőhelyeket tártak itt fel.

Az orosz és a szovjet, de még a legutóbbi fehérorosz népszámlálás során sem különböztették meg a fehérorosz tatárokat, noha például a krími és a szibériai tatárok kaptak külön rubrikát. Köztudott, hogy a fehérorosz tatárok mind nyelvükben, mind szokásaikban eltérnek a többi tatár népcsoporttól.

A fehérorosz tatárok külön nép, amely már hat évszázada él a mai Fehéroroszország, Litvánia és Lengyelország területén, és a XIV–XVII. század folyamán a Litván Nagyfejedelemség szervezeti keretei között formálódott külön etnikummá akkor, amikor az Aranyhorda fennállása, majd felbomlása időszakában etnikummá formálódott a többi, a közös „tatár” nevet továbbra is viselő török nyelvű népcsoport. A fehérorosz területen való megtelepedésükről a XIV. század elejéről származnak a legkorábbi értesülések. Giedymín, Kiejstut és Olgierd nagyfejedelmek azért állították szolgálatukba az Aranyhordából érkező tatárokat, hogy segítségükkel eredményesebben tudjanak küzdeni a balti német lovagrend ellen. Különös gonddal viseltetett a tatárok irányában Vitovt (Witold, Vytautas) nagyfejedelem, aki elsősorban mint ügyes lovasokra számított rájuk, s a nagyfejedelemség nyugati határán, valamint a jelentősebb várak körül telepítette le őket.

A tatárok nemzetségek szerint telepedtek le a fehérorosz területeken, hadi szerveződésüket is a családi-rokoni kapcsolatok szerint alakították ki. A Litván Nagyfejedelemség tatár lakosságát a XVI–XVII. században társadalmi és gazdasági szempontból három nagy rétegre lehet osztani. A legelőkelőbb csoportba tartoztak az aranyhordabeli kánok leszármazottai, akik hercegi címet kaptak. Hatalmas birtokokkal rendelkeztek, amelyek fejében katonai szolgálattal tartoztak. A második csoportot az egyszerű harcosok utódai alkották. Ők kisebb földbirtokot kaptak, amelyért a katonáskodáson kívül más szolgálattal (fuvarozás, futár- és őrszolgálat) is tartoztak a nagyfejedelemnek. E csoport tagjai 1561-ben, illetve 1568-ban nemességet kaptak II. Zsigmond Ágost királytól. A harmadik csoportot a városi tatárok alkották, ez volt a fehérorosz tatárok legszegényebb rétege. Eredeti hazájukban is szegények voltak, nem a feudális uralkodó réteghez, hanem az egy-

szerű harcosok közé tartoztak. A városokban telket és kertet kaptak, és ugyanolyan kötelezettségeik voltak, mint a polgároknak: fejadót fizettek. Legtöbbször tímárok, kertészek és állattenyésztők voltak.

A XVII. század második felében a családi-nemzetségi kötelékek fellazulnak, a tatárok szláv vezetéknevet vesznek fel. A Litván Nagyfejedelemségben uralkodó vallási türelem ellenére a tatárok nem vehettek részt az országgyűlés és a megyegyűlések munkájában, nem tölthettek be magasabb állami tisztségeket. Sok tatár tűnt ki viszont a diplomáciai szolgálatban, közülük kerültek ki a „tatár írnokok”, akik a tatár és a török nyelvű iratokat fordították, vagy tolmácsként vettek részt a krími tatárokkal és a törökkel folytatott diplomáciai kapcsolatokban.

A tatárok kezdetben a Litván Nagyfejedelemség központi területein telepedtek le, ott, ahol a fehérorosz etnosz is kialakult. Új hazájukban beilleszkedtek a többi itt élő nép közé. Egyenrangú polgárai lettek a Litván Nagyfejedelemségnek, háború esetén annak védelmezőiként léptek fel. Nemcsak a nyugat felől támadó ellenség (a lovagrend), hanem a keleti (Moszkva) és a déli (krími Kánság) irányból érkező támadásokkal szemben is felhasználták őket.

A XVI–XVII. század folyamán a Litván Nagyfejedelemségben élő tatárok fokozatosan elhagyják nyelvüket, áttérnek a fehérorosz, később a lengyel, még később az orosz nyelvre. Szent könyveiket lefordították új anyanyelvükre, de az arab betűs írásmódot megtartották. Így alakult ki az itteni tatárok fehérorosz nyelvtörténeti szempontból is igen fontos arab betűs fehérorosz nyelvű irodalma.*

Ma a fehéroroszországi tatárok többsége a fehérorosz nyelvet vallja anyanyelvének. Hagyományos lojalitásuk a többségi nemzet iránt abban is megnyilvánult, hogy 1995-ben, a Lukasenka-féle népszavazás idején egyetlen fehéroroszországi nemzeti kisebbségként nyilvánosan is kiálltak a fehérorosz nyelv és kultúra ügye mellett.

Zoltán András

Bulgária macedón dilemmája

Giannakos, Symeon A.: Bulgaria's Macedonian dilemma. = Journal of Southern Europe and the Balkans, 3. vol. 2002. 2. no. 153–170. p.

Bulgária 1393-tól 1878-ig volt török uralom alatt. Ekkor szabadították fel az oroszok, de Kelet-Rumélia a törökök adófizetője maradt. 1879-ben I. Sándor cár irányításával küzdenek az egyre erősödő orosz befolyás és a szerb betörések ellen. Az első Balkán-háborúban területét megnövelte, a másodikban azonban nagy veszteségek érték. Nem volt kedvezőbb a helyzetük sem az első, sem a második világháború után. Bulgáriában a rendszerváltás 1997-ben következett be.

Amikor Clinton elnök meglátogatta Bulgáriát, megköszönte az új kormánynak, hogy a NATO repülőgépei használhatták az ország légterét. Az elnök Bulgáriával folytatott tárgyalásai során nem foglalkozott az ország és szomszédai konfliktusaival, bár Szerbiát a

* Vö. Miškinienė, Galina: Seniausios lietuvių totorių rankraščiai (Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2001) című könyvének ismertetését: *Kisebbségkutatás* 10 (2001), 4: 167–168.

bolgárok „ösellenségnek” tekintik. Az országok közti feszültségek okai még mindig a múlt századi Balkán-háborúkra vezethetők vissza. Macedóniát a bolgárok „saját gyermek”-nek tekintik.

A kommunizmus alatt lefojtott nacionalista érzelmek csak növelték az emberek Macedónia iránti érzékenységét. A bolgár történészek azt állítják, hogy a középkorban Macedónia mindig bolgár uralom alatt állt. Ezért Bulgária egyetért azzal, hogy Macedónia külön váljon Jugoszláviától, és támogatja az erre irányuló törekvéseket. Bolgár és jugoszláv történészek a mai napig vitatkoznak Macedónia hovatartozása felett. A bolgárok elismerik ugyan Macedónia szuverenitását, de tagadják a macedón nemzeti identitás létezését. Azt is állítják, hogy nincs is önálló macedón nyelv, mert az nem más, mint egy bolgár nyelvjárás.

Bulgária regionális külpolitikáját tehetetlenség, bizonytalanság jellemzi, ami a rendszerváltás átmeneti időszakának befolyása alatt áll. Hozzájárul még ehhez a katonai erők felkészületlensége.

Bolgár politológusok azt vizsgálják, vajon a gazdaság megerősödése lehetővé teszi-e a hadsereg modernizálását. A jelenlegi helyzetben Bulgáriának egyszerű alkalma lesz egy új, a múlt hibáit kiküszöbölő tartósan stabil állam megszervezésére, melynek révén az ország a Balkán meghatározó tényezőjévé válhat. Ennek az ambíciónak a jegyében törekszik Bulgária a NATO elvárások mielőbbi teljesítésére.

Bulgária és Macedónia nagyságrendekkel növelheti kereskedelmi forgalmát. A két ország nem engedi saját területének igénybe vételét a másik ország elleni támadás előkészítésére. A két ország nem tűri saját területén a másik ország elleni propaganda-tevékenységet sem.

Bulgária pénzegysége a leva, már az IMF egyetértésével az euróhoz kötött. Az IMF 1999. márciusi jelentésében elismerően nyilatkozott az ország határozott gazdasági reformtörekvéseiről, a privatizáció előrehaladásáról, de még nem tartotta elégségesnek az eredményeket.

Bulgária és Macedónia között érzékelhető feszültség uralkodik a nyelvhasználat tekintetében. A bolgárok véleménye szerint országukban nincs macedón kisebbség, ezért fölöslegesnek tartanak mindenféle nyelvi rendezést, úgy vélik, létezik ugyan egy népcsoport, amely egy csak általuk használt olyan nyelvjárást beszél, de éppúgy bolgárok, mint a többség. (Ez a felfogás kísértetiesen hasonlít a románokéhoz a csángó magyarokra vonatkozóan.)

A valódi és tartós megoldás határozottan kizárna a nacionalizmus érvényesülését mind a területi, mind politikai és kulturális értelemben, és kifejezné a csökkenő nemzeti öntudat kulturális karakterének kodifikálhatatlanságát. A két ország többnemzetiségű kompozíciójának problematikája nem képes folyamatos gazdasági veszteségek elviselésére. Ami az IMF gazdasági jelentését illeti, azt javasolják, hogy mindkét kormány gyorsítsa még jobban a gazdasági átalakulást, szüntesse meg a korrupciót, és intézményesítse a kormányzat elszámoltathatóságának feltételeit.

Kádár József

Az EU kiterjesztése és a balti államok

Arnswald, Sven: *EU enlargement and the Baltic states. = The incremental making of new members.*
Ulkopoliittinen Instituutti & Institut für Europäische Politik 263 p.

A balti országok csatlakozása az Európai Unióhoz jelentős mértékben támogatja Észak-Európa hosszú távú stabilitását. Bár a balti államok figyelemre méltó eredményt értek el

gazdasági és politikai rendszerüknek EU-ba integrálása terén, mégis sok még a tennivaló az állami intézmények reformálása és átalakulása ügyében.

Az EU-nak is vannak feladatai e téren. Mindenekelőtt folytatnia kell a pénzügyi és technológiai szponzorálást a balti államokban is. Ennek egyik akadálya, hogy az EU-nak nincs egységes stratégiája a szervezet bővítésére. Az ilyen stratégiának szükségképpen tartalmaznia kell az Oroszországgal kapcsolatos politikai és katonai konszolidáció megalapozását, kisebbségvédelem intézményesítését és a gazdaság gyenge pontjainak feltárását a csatlakozást megelőzően.

Reális számítások szerint mindhárom balti állam tagja lehet a közösségnek az évtized második felében. Nem volt magától értetődő, de meglehetősen érdekes fejlemény, hogy 1997 decemberében legalább egy balti állam – Észtország – meghívást kapott az EU-tól felvételi tárgyalások megkezdésére. Az Európai Bizottság 1999. decemberi helsinki ülészakán meghívták Lettországot és Litvániát is, és ezek az országok azóta folyamatosan részt vesznek a felvételi tárgyalásokon. Megfigyelhető azonban, hogy ezek a tárgyalások nem zajlanak le olyan simán, mint ahogyan azt az új, belépésre várók elképzelték. Csak 1995-ben fogadta el az EU a balti államokat mint csatlakozásra jelentkezőket, ami természetesen kötelezettség nélküli, távoli lehetőséget jelentett a csatlakozásra. Az 1995–1999-ig terjedő időszakban a balti államok felkészültek a valamennyi EU-tagjelöltnek támasztott feltételek elfogadására, ami ma már része az EU bővítési stratégiájának.

A balti államok történelmi múltja – a Szovjetunió integráns részeként létezés – akadályozhatja, de legalábbis nehezíti a felvételi tárgyalásokat. Az EU-tagországok viszont kénytelenek szembenézni bizonyos kihívásokkal, melyek a balti államok jogilag teljes értékű csatlakozása után jelentkezhetnek. Ezek nem katonai jellegűek, de mégis csak veszélyforrások, úm.: nemzetközi szervezett bűnözés, illegális nemzetközi migráció, az emberi és kisebbségi jogok biztosítása körüli anomáliák, valamint a környezet szennyezése, a nukleáris biztonság – melynek problémáit a balti államok az 50 éves szovjet uralomtól örökölték –, és amelyek ma is kötődésre kényszeríti őket a nagy szomszédhoz. Nyugat-Európa attól tart, hogy ezek a jelenségek átterjednek területükre és a Balti-tenger az illegális kereskedelem tranzit útvonalává válik. Továbbá: a határok még most is vitatottak a balti államok és az Orosz Föderáció között, de az EU-nak számolnia kell a nagyszámú orosznyelvű kisebbséggel is. Ez az a pont, ahol az orosz tényező jelentős szerepet játszhat. Az orosz katonai egységeket kivonták a balti államokból, és – nagyon fontos – a három ország EU-csatlakozási lehetőségei ellen nem volt lényegbevágó tiltakozás Moszkva részéről.

Az EU bővítésének eddig négy, egymást követő állomása volt: először Dánia, Írország és az Egyesült Királyság csatlakozott 1973-ban, őket követte Görögország 1981-ben, majd Spanyolország és Portugália lett a közösség tagja 1986-ban, végül 1995-ben Ausztria, Finnország és Svédország csatlakozott az EU-hoz. Az EU bővítése nem jelenti, jelentheti a tagországok eddig elért eredményeiknek – különösen az igazságügynek és a honvédelemnek –, tehát a belső biztonságnak veszélyeztetését. A bővítést inkább úgy kell tekinteni, mint a nemzetközi bűnözés elleni harc eddiginél hatékonyabb útját.

A balti államok EU-hoz csatlakozásánál a következő kérdésekkel kell szembenézni: 1. Milyen kilátása van Észtországnak, Lettországnak és Litvániának arra, hogy felvegyék őket teljes jogú tagnak? 2. Hogyan fogja az EU rendszerébe beépíteni a balti régióban bekövetkező változásokat? 3. Hogyan fogja az EU saját bővítési projektjével elősegíteni saját védelmi vonalainak átrendezését?

A baltiák szempontjából az Európához csatlakozás korábban elsősorban külpolitikai kérdés volt, de ez ma már nagyobb részt belső, nemzeti és politikai megosztást eredményez. Ennek tükrében megfigyelhető, hogy az EU szerkezete és intézményei tipikusak és

normálisak, néha fájdalmas intézkedésekkel, de szükségszerűen lépésről-lépésre igyekeznek az európai politikát „belpolitikává” alakítani. Érdemes azonban visszatekinteni a Német Szövetségi Köztársaság egyesítése során néha drámai megjelenésben keletkezett nagy politikai és apró emberi problémákra.

A balti államoknak a helsinki határozatok azt jelentik, hogy végre feljutottak egy magasabb, közvetítő fokra külpolitikai elképzeléseik létráján, ami végül a teljes jogú EU-tagsághoz vezet, és így visszaintegrálódhatnak a nyugat-európai közösségbe. Az úton azonban külső segítség nélkül szinte lehetetlen végigmenni. Az EU tisztában van ezzel, ezért a balti államok számára több programot biztosított. Ilyen a PHARE-program, melynek igénybe vételével a piacátalakítási törekvések támogathatók. Az Európai Tanács 1999. március 24–25-én Berlinben megtartott ülésén új pénzügyi perspektívákat nyújtott a bővítés elősegítésére a 2000–2006-ig terjedő időszakra. Az államelnökök és kormányfők megállapodtak, hogy évi 1,56 milliárd euró nagyságrendű forrást bocsátanak a PHARE-program rendelkezésére.

Az EU-segítség két kulcsfontosságú területre összpontosított: költségvetés 30%-a intézményi, 70%-a pedig beruházási projektek megvalósítására szolgál. A PHARE-programtól 1992 és 1999 között Észtország 187 millió eurót, Lettország 248 millió eurót és Litvánia 328 millió eurót kapott. A SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development) hivatott segíteni a mezőgazdaság strukturális beilleszkedését és az elmaradottabb vidéki körzeteket, valamint a Közös Mezőgazdasági Politika megvalósítását. A SAPARD költségvetése a 2000–2006-ig terjedő időszakra 520 millió eurót tett ki. Az igénybevétel időben korlátozott: 2000. január 1-jétől a teljes jogú tagság elnyeréséig tart.

A pénzügyi támogatás mellett azonban vannak még olyan kérdések, melyek helyes megválaszolásakor a „leckét meg kell tanulni”. Az orosz krízis nem csak negatív hatást fejtett ki. Lehetőséget és lendületet adott a balti vállalkozások átalakítására, modernizálására. A vállalatok speciális munkaerőket képeztek ki, csökkentették a munkakényszert, és átirányították exportjukat. Tény az, hogy pl. a litván kivitel mindezek hatására 13%-kal növekedett. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy a balti vállalatok gyorsan tudnak váltani és alkalmazkodni az új környezethez. Végeredményben azt lehet mondani, hogy Észtország, Lettország és Litvánia fontos haladást ért el a gazdasági függetlenség elnyeréséért, és az orosz függőségből a szabadon választott EU-szervezetbe integrálódás felé halad. A következő tíz év kihívása lesz a reformok, a demokratikus folyamatok felépítése és elterjesztése, a magánvállalkozások fejlesztése és a nemzetközi integráció folytatása. Nem szabad azonban elfeledkezni a kis- és középvállalkozásokról, ezek fontosságát nem lehet túlbecsülni: a gazdaság sikeres átalakulása alkalmat ad az átszervezésre, innovációra és fejlődésre.

A tervezett és megvalósuló projektek csak belső és külső biztonság körülményei között képzelhetők el. Az EU-nak fontos szerepe van abban, hogy az átalakulás feltételei a Balti-tenger térségében biztosítottak legyenek. Ellentétben a NATO-val – csak meghatározott eszközökkel rendelkeznek, és módjuk van a biztonság fenntartására. Az EU-nak tovább kell fejlesztenie azt a képességét, hogy biztonsági ügyeit más országokkal rendezni tudja. Ezek nem katonai fogalmak, hanem tartalmazzák a gazdasági életet befolyásoló tényezőket, a környezeti és szociális gondokat. A NATO is szélesíti látókörét, de a Szövetség nem kíván kapcsolatban állni olyan államokkal, ahol a szervezett bűnözés működik, a határok ellenőrizhetetlenül átjárhatóak, ökológiai problémák vannak, és nagy az etnikai migráció.

A jövő jelszava: kooperatív biztonság, és ez vonatkozik a Balti-tenger körzetére is. Arra még senki sem tudja a választ, hogyan lehet a balti államokat NATO szervezetbe állítani? Ezt Oroszország egyértelmű provokációnak tekintené, és az is biztos, hogy a Balti-tenger térségében nem képzelhető el biztonság stabil Oroszország nélkül. A balti államoknak még az is feladatát képezi, hogy ezt a gondolatot, talán inkább ténynek nevezhető, elfogadtassák saját országuk népével. Figyelembe kell azt is venni, hogy a három balti államból kettőben – Észtországban és Lettországban – jelentős számú az orosz nyelvű kisebbség. Az Európai Parlament észrevétele szerint: ahogy az orosz kisebbséget kezelik a balti államokban, az a destabilizálódás veszélyét hordozza, és hátrányosan befolyásolhatja kapcsolatukat az EU-val, a NATO-val és Oroszországgal. Az Európai Bizottság és az Európai Parlament rendszeresen figyelemmel kíséri a helyzet alakulását. Az Európai Parlament többször nyomást gyakorolt a felvételre váró balti államokra, hogy tartsák be a koppenhágai politikai kritériumokat. Az EU politikájában fontos szerepet kap az emberi jogok és a kisebbségek védelme. Ezek alapvető elemei az EU céljainak. Az EU maastrichti szerződése (1993. november 1-jén lépett életbe) jelezte az EU politikájának új szakaszát, különös tekintettel az emberi jogokra és a demokratikus alapelvekre. Az Európai Parlament álláspontja szerint az EU politikájában elsőbbséget kell élveznie az emberi jogok érvényesülésének, és az EU-tagországok kötelessége válaszütemezkedéseket hozni ezek megsértői ellen. Az EU fejlesztési politikájának pedig fejlesztési kooperációkkal kell elősegíteni a konszolidált demokrácia kialakulását. Végeredményben azt lehet mondani, hogy összehasonlítva más politikai társulásokkal, az EU-ban található meg az emberi jogok legfejlettebb formája.

Az EU nemzeti kisebbségei különös védelmet igénylő csoportba tartoznak, mert minden kisebbséggel kapcsolatos feszültség közvetlen veszélyt jelent Európa békéjére! Európában is léteznek különböző vélemények, törekvések, miszerint az egyik felfogásban a kisebbség magas fokú integrálását a többségi társadalomba tartják támogathatónak, a másik viszont az asszimilációt tartja helyesebbnek. Az Európa Tanács kompromisszumos megoldást javasol. Az emberi jogoknak és a demokratikus alapelveknek a felek közös érdekévé kell válni, és a köztük kialakuló párbeszéd szerves részét kell képezzék. Ezt a nézetet az EU bizottsága nem találta hatásosnak. Az EU nem kíván passzív szemlélője lenni a balti eseményeknek. Különböző programokkal hozzájárul az emberi és kisebbségi jogok védelméhez. Projektekkel támogatják a rasszizmus és xenofóbia visszaszorítását, a szólás- szabadságot és konszolidált polgári társadalom kialakulását. Ilyen volt például a „Balladur Terv”, ami a balti államok és Oroszország között az orosz nyelvű kisebbség ügyében kialakult vitát csökkentette, ha megszüntetni nem is tudta. Az orosz kisebbség jelenléte a balti államokban nehezíti a nemzetépítési munkáját. Ellentétben az észtországi és lettországi helyzettel, Litvániában a lakosság összetétele szinte homogénnek mondható, 82%-a litván. Az orosz kisebbség mindössze 8%. Az állampolgársági törvény (1991) automatikusan adott minden lakosnak állampolgárságot, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű, mennyi ideje él az országban, vagy beszéli-e az ország nyelvét.

Ettől teljesen eltérő a kép Észtországban és Lettországban. Észtországban 400 ezer orosz él, ami 28%-ot jelent. Lettországban még több, az összlakosság 32%-a. A nagyszámú orosz jelentéket a Molotov–Ribbentrop-paktum után bekövetkezett orosz megszállás, majd a háborús események, az ezt követő deportálások és oroszok betelepítése eredményezte.

Észtország és Lettország 1991-ben nyerte vissza függetlenségét, és haladéktalanul elkezdtek a nemzet építését, ami az elvesztett államiség, a széttört kulturális örökség és a nemzeti identitástudat helyreállítását célozta. Az orosz etnikum nehezen tudta elviselni,

hogy hirtelen kisebbséggé váltak egy kis országban, mikor azelőtt egy nagyhatalom többségéhez tartoztak. Az oroszok kényszerítették a balti országok lakosságát az orosz nyelv használatára, így az oroszok nem tanulták meg a helyi nyelveket. Az 1991-es fordulat bekövetkeztekor és azóta is folyamatosan nehézségeket okoz. Észtország az állampolgárság megszerzését feltételekhez köti, melyeket az orosz kisebbség vagy nem akar, vagy nem tud teljesíteni. A feltételek közé tartozik a nyelv ismerete. Az EU PHARE-programjában segíti, és pénzbeli támogatással könnyíti a nyelvtanulást. Az észt kormány tárca nélküli minisztert nevezett ki az etnikai problémák koordinálására. Szervezetbe állították az „államnyelv”-oktatókat, hogy könnyítsék a kisebbség nyelvtanulását. Így jelentős haladás észlelhető e téren is. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az EU és más külföldi szervezetek nyomását az észt kormányra, ami felgyorsította a kisebbségi kérdések rendezését.

Lettország helyzete hasonló Észtorszáéhoz. Egy EU-vizsgálóbizottság 1998-ban megállapította, hogy a lett intézmények lassanként már teljesítik a koppenhágai politikai kritériumokat. Jelentős haladás mutatkozik a nem állampolgárok integrálása terén. Támogatják a lett nyelv tanulását. Az állampolgárság megszerzését szigorú feltételekhez kötik. Szavazati jog, közalkalmazotti munkahelyek, földtulajdonlás joga stb. csak állampolgárt illet meg. A lett nyelvtörvény 1998-ban lépett hatályba, még mindig nem konform a nyugat-európaival.

Végül is megállapítható, hogy amíg az EU-szerződés 6 (1) szakaszában lefektetett alapelveket, a balti államok nem sértik, és a koppenhágai politikai kritériumokat (intézményes stabilitás garantálja a demokráciát és a törvény szabályait) teljesítik, addig az EU a kisebbségek integrálásának kérdését elsősorban nemzeti vagy balti problémának és feladatnak tekint. Maradt még egy sajtóságos észrevétel az EU-tagországok részéről: előfordulhat, hogy az EU közvetlenül érintett lesz egy Moszkva és Tallinn/Riga között kialakult, az orosz kisebbség problémáit felölelő konfliktusban. Ez idő szerint lehetetlen egyszerű megoldást találni a konfliktus feloldására. A két balti államban élő oroszok többsége idővel integrálódik állampolgárként a nemzet többségébe, feltéve, ha mind Moszkva, mind Tallinn/Riga felismeri ezt a közös érdekű megoldást, ami mindkét fél számára elfogadható.

A kisebbségi problémákkal azonos vagy inkább még azt meg is haladó problémakör a környezetvédelem. Ezen belül is a nukleáris biztonság, ami jogi megközelítésen felüli prioritást igényel. A kérdés az, hogyan lehet a nukleáris biztonságot garantálni? A nukleáris biztonság az EU-tagságra váró közép- és kelet-európai országok valós politikai ügye és egyben kihívás az EU-bővítés folyamatában. A nukleáris biztonság hiánya fenyegeti a környezetet, és különösen érzékeny pont ez az 1986-os Csernobilban történt nukleáris robbanás óta. Az EU-tagállamok fokozott figyelemmel foglalkoznak a közép- és kelet-európai országok nukleáris biztonsági szintjével. Az EU Bizottság helyzetjelentése 1999-ben felveti a nukleáris biztonság magas szinten tartásának szükségességét az egész európai kontinensre kiterjedően. Az EU átfogó stratégiája ezen a területen nemcsak a nukleáris kockázat csökkentését célozza, ami összefüggésben áll a nukleáris energia nem katonai célú felhasználásával, hanem kiterjeszti az általános biztonsági szintet az energiatermelésre, valamint a nukleáris hulladék kezelésére.

Az EU segítsége kiterjed a tagfelvételre váró országok energiaszektorára a PHARE-program keretei között. Ezek nem csak segítséget jelentenek az érintett országoknak, de az EU ellenőrző funkcióját is megkönnyítik. Példa erre a svédek által adományozott ionhasító egység, amit az Ignalina Nukleáris Power Plant (INPP) kapott, és segítette a litván hatóságokat. A segítségnyújtás egyben önvédelem is volt a svédek részéről, mert az INPP nukleáris energiatermelő, a SZU-ból örökölt RBMK Csernobil-típusú üzem veszélyezteti a Balti-öböl térségét. A Nyugatnak az a célja, hogy hosszú távon biztonságot teremtsen a kontinensen, ideértve az elégtelen biztonsági rendszerrel működő erőművek alternatív

energiaforrásokkal való kiváltását. Ebben a kérdésben döntő lesz a „költség-haszon” kalkuláció, időtengelyre helyezve.

A balti államok problémaköre az EU-tagsághoz vezető úton igen súlyos teher, de legalább ugyanennyi gondot okoz az EU-tagországoknak is. Meghatározhatja bővítési politikájukat. Mindenesetre megállapítható, hogy a balti országok jelentős eredményeket értek el a gazdasági integráció vonalán. Piac szempontjából már közel állnak az EU-hoz.

Kritikus pont viszont a gyengén vagy egyáltalán nem őrzött határok helyzete. Ellensúlyozásképpen az EU foglalkozik azzal a gondolattal, hogy „Európai Határvédelmi Szervezetet” hoz létre, melynek feladata lenne a közösség valamennyi határőrizeti szervének ellenőrzése. Ami a honvédségi és állampolgári ügyeket illeti, az EU-nak kell többet tennie, mint amit eddig tett.

A balti államok környezeti problematikája nemcsak az országokat, de az egész Balti-tenger térségét érinti. Ez még hosszabb távon is sok nehézséget fog támasztani az EU-bővítés folyamán. A gyakorlatban a bővítés maradhat kis adagokra bontott, lépésről-lépésre terjedő integrációs folyamat, ami csak azokra az országokra vonatkozik, melyek teljesíteni tudják a belépés feltételeit. Más részről a Koszovó-dráma hátrányosan befolyásolja a bővítést, geopolitikailag stabilitási kérdések túlsúlyba kerültek.

„Helsinki” után még mindig hiányzik egy valóságos bővítési stratégia meghatározása. Ez különösen igaz Oroszország és a balti államok kapcsolatára, amikor a csatlakozás kérdése felvetődik. Az EU folyamatosan dolgozik a kollektív identitás megjelenítésén, tekintettel jövőbeni státusára, szerepére és erejére Európán belül és a világ ügyeit tekintve. Moszkva úgy értékeli az EU elsőbbségét, mint piacközösség, és jelentősen érintik a gazdasági veszteségek, amik a balti államok EU-hoz csatlakozása után érik majd. Moszkvában is vannak azonban gondolkodó emberek, akik felismerik a „schengenizálódás” hátrányait, a lengyelországi és a balti államok határ-, vámellenőrzése szigorítását és ennek következményeit. Talán ez enyhíthet a balti államok és Moszkva között kialakult viták hevesességén, különös tekintettel Kalinyingrád elszigetelődésének veszélyére. Remélhető, hogy az EU stratégiája, konfliktust feloldó törekvése csökkenti a potenciális ütközéseket a balti államok és Moszkva között, és a felszabaduló energiát a kontinens délkeleti felére lehet koncentrálni, az Európát érintő nagy balkáni problémák rendezésére.

Kádár József

Lidércnyomássá válik egy álom? Törökország belépése az Európai Unióba

*Aydinli, Ersel – Waxman, Dov: A dream become nightmare? Turkey's entry into the European Union.
= Current History, 100. vol. 2001. 649. no. 381–388. p.*

A gazdasági válsággal küszködő, koalíciós kormány által irányított török politika ingatag és átláthatatlan. Am legfőképpen gazdasági, biztonsági és vallási okok akadályozták Törökország felvételét az EU-ba.

Sokak csodálatára 1999 decemberében, Helsinkiben az Európai Tanács Törökországot a tagság várományosának minősítette. Ez új fejezetet nyitott Törökország és az EU kapcsolatában annál is inkább, mert 1997-ben Luxemburgban Törökország felvételi kérelmét vita nélkül elutasították. Törökország határozottan tiltakozott a döntés ellen, és Görögországgal azonos, diszkriminációtól mentes elbírálást követelt. A kérdés feloldására

Javier Solanát küldték Ankarába. A tárgyalásokat követően Ecevit miniszterelnök kijelentette, hogy Törökország hajlandó elfogadni az EU ajánlását. A helyzet zavarbaejtő lett. Úgy látszott, hogy a helyi politika megosztottsága nem ad lehetőséget konszenzusra, és az EU-hoz csatlakozást összeomlással fenyegeti, hacsak nem sikerül átrendezni a belpolitikai térképet.

Az Európához csatlakozás Törökország évszázados álma. Már 1719-ben az Ottomán Birodalom első párizsi követe is azt a feladatot kapta, hogy mérje fel az európai civilizáció átültetési lehetőségét. Majdnem kétszáz évvel később, 1913-ban a török elit képviselőiben egy újságíró úgy fogalmazott, hogy nincs két civilizáció, csak egy, ami az európai. A vesztes első világháború után Musztafa Kemal reformjai közelítették Európához. Mint első köztársasági elnök 1924-ben kijelentette, hogy a Török Köztársaság barátja minden civilizált nemzetnek. A második világháború után kialakult két szuperhatalom versengése nem változtatott Törökország európai integrációs törekvésein. Az 1980-as évektől kezdődően az európai integráció a gazdaság területéről egyre inkább politikai síkra terelődött. Ezt a drámai változást a török államvezetés nem érzékelte, és vakságukért drágán kell megfizetniük. Mindaddig, amíg Törökország Európához csatlakozásának kívánságát inkább csak elvont eseményként képviselte, sem mint határozott politikai akaratként, az európaiak is kartávolságra tartották a törököket maguktól. Minden megváltozott 1999 decemberében. A labda hirtelen a törökökhöz került, mert nekik kell az EU feltételeit gazdaságilag, belpolitikailag teljesíteni. Neuragikus pontjai a felkészülésnek: a kurd kisebbség helyzetének rendezése, Ciprus felének megszállása következtében a feszült viszony a szintén NATO- és EU-tag Görögországgal.

Az Európai Miniszterek Tanácsa Nizzában 2000 decemberében hosszadalmas, de kicsinyes alkudozások után megállapodott Törökországgal. A partnerségi dokumentum végül három terület reformját határozza meg: a török és EU-jog és -joggyakorlat megfeleltetése (brüsszeli zsargonban *Acquis Communautaire*); gazdasági reformok keretében alapvetően neoliberális gazdasági konszolidáció megvalósítása; végül politikai feltételként a kisebbségi kérdések és Ciprus helyzetének rendezése. Az európai politika irányítói megértették, hogy nem lehet az egyik kezét kinyújtani Törökország felé, a másikkal meg elutasítani.

A partnerségi dokumentum nagy vitákat váltott ki a két szembenálló tábor, a reformerek vagy Európa-párti és a tradíciókhoz ragaszkodók vagy Európa-ellenesek között. A tradicionalisták kivárást javasolnak, amíg a török társadalom elég érett lesz a valódi demokrácia befogadására. A vita hevében olyan szubjektív hasonlatok is elhangzottak, mint „ha Önnek lenne egy 13 éves lánya, kiengedné az éjszakába?”

Más politikai körök – az intellektuelek – sürgetik a gazdasági és politikai reformokat, hogy Törökország mielőbb alkalmas legyen az EU-hoz való csatlakozásra. A jelenlegi helyzetben azonban a reformokat sem lehet gyorsan bevezetni. A szakadást a két török értelmiségi tábor között a reform-folyamatok „sebességének” meghatározása is előidézí. A közelmúltban vitatkoztak erről a török „republikánusok” és a „demokraták”. A republikánusok a Kemal-féle modernizált, állam által irányított biztonságos politikát képviselik, és a demokraták „államellenes” retorikáját veszélyesnek tartják. Mindenesetre, amíg a vita folyik Törökországban, addig Brüsszelnek nem kell tartania a belépés feltételeinek teljesítésétől. Az EU csatlakozási ajánlata Törökországnak olyan, mint egy jól tervezett álruha, melyben Európa folytathatja elutasító politikáját.

A török értelmiség megosztottsága talán legélesebben a kurdkérdés vonalán tapasztalható. Általában a törökök mindig gyanakodva figyelték Európa állásfoglalását a kurdok ügyében. Az Európa-ellenes tábor úgy véli, az egész csatlakozási folyamat csak arra való, hogy a kurd kisebbség ügyét a török érdekeket figyelmen kívül hagyva Európa számá-

ra megnyugtató módon rendezzék, így a nyelvhasználat jogát, kulturális, személyiségi stb. jogok érvényesülését.

A katonai vezetés határozottan ellenzi a kurd kisebbség jelenlegi helyzetének megváltoztatását mondván: a kurdok terroristák, és terroristáknak nem lehetnek jogaik.

A katonai vezetés fő szövetségese a szélsőségesen jobboldali Nemzeti Cselekvés Pártja, amelynek vezetője Devlet Bahceli, akinek véleménye szerint a kurdok el akarnak szakadni Törökországtól, és önálló állam létrehozását tervezik.

Ezzel ellentétben az Európa-párti integralisták Anyaország Pártja, melyet Turgut Özal alapított, és jelenlegi vezetője, Mesut Yilmaz fennen azt hirdeti, hogy Európába az út Diyarbakir-on át vezet (Diyarbakir a legnagyobb kurd lélekszámú város Törökország délkeleti részén).

Ecevit miniszterelnök hajlandó lenne oktatási engedményeket tenni a kurdoknak, és néhány órás TV-adást is engedélyezne számukra. Ezt meglepő módon támogatta a Nemzeti Biztonsági Szolgálat is arra hivatkozva, hogy így legalább ismertetni lehet a török intézkedéseket, mert a kurdok nagy része nem is tud törökül.

A törökök európai álma lassan lidércnyomássá válik a török polgári és katonai vezetés szemében.

A török koalíciós kormány 2001 első hónapjaiban tervet készített az EU-hoz csatlakozás feltételeinek teljesítésére. Ez a terv többek között tartalmazta, hogy török állampolgárok különböző nyelveken beszélhetnek, de az ország hivatalos nyelve a török. A végrehajtási utasításban azonban a Nemzeti Biztonsági Tanács már rögzítette, hogy ez a szabadság nem vonatkozik szakadárookra és széthúzó elemekre. A kormány a dokumentum politikai kritériumok szakaszában „gondolat- és szólásszabadság” alcím alatt, a prioritások első mondatában azt állítja, hogy a szabadságnak ez a fajtája az EU normáin alapszik. A dokumentum a „konszenzus” érzékenységet manifesztálja.

Az Egyesült Államok jó néven venné, ha a NATO-tag Törökországot az EU tagjai közé fogadná. Az EU viszont nem támogatja a török reformtörekvéseket, visszatartja a Törökországot megillető pénzügyi alapokat, ami semmi esetre sem pozitív jelzés Ankara számára. Ha az EU-bővítés első szakasza lezárul, Törökország számára még nehezebb lehet majd a csatlakozás jelenleg kínált javainak elnyerése.

Kádár József

A terrorizmus ürügyén a kurdkérdésről

Boulanger, Philippe: A propos de terrorisme, la question kurde. = Défense nationale, 58. vol., 2002. 2. no.

A kurdok kb. Franciaország méretű területen élnek, amely azonban megoszlik Törökország, Irán, Irak, Szíria fennhatósága alatt. 35 millió fővel ők alkotják a Közel-Kelet negyedik legnépesebb etnikumát. Az elnyomás vagy az asszimilációt jut nekik osztályrészül. Felszabadító mozgalmuk – különösen 2001. szeptember 11. óta – terrorizmusnak minősül.

A kurdok pedig történelmi nép, indo-európaiak, a médek leszármazottai. A kurd az iráni nyelvek közé tartozik, sok dialektusa ismert. Latinbetűs, írott változatát, a kurmandzsit használja mintegy 70%-uk. A déli változatot az arabhoz hasonló karakterekkel írják, és soraninak nevezik. Az iszlám hódítások (VII. század) előtt tűzimádók voltak, ma többségük szunnita muzulmán, és akadnak szektás csoportok, amelyeket tévesen „ördögimádónak” neveznek, jóllehet inkább az ősi, zoroaszterizmushoz állnak közel. A történelmi

Kurdisztán geopolitikailag fontos szerepet játszott gazdag kőolaj- és vízkészleteivel, természeti kincseivel. Az I. világháborút követő Sevres-i béke értelmében független államot kellett volna alapítaniuk. Mustafa Kemal azonban olyan, a nyugati szövetségesek számára sorsdöntő csatát vívott a görögökkel a Dardanelláknál, hogy jutalmul megkapta a kurdok területének egy részét (1923.). 1925-ben a kőolajban gazdag Mossul-vidéket a szülőföldjükhöz csatolták. A saját érdekeit eredményesen képviselni képtelen népcsoportot egyébként nem hívták meg a különféle békétárgyalásokra. Maradt tehát számára az alávetett sors, vagy a lázadás Irak és Törökország ellen. Az iraki diktátor, Szaddám Husszein, 1991 márciusában, a nyugatiak által felbátorított iraki kurdok lázadásakor gáztámadást intézett ellenük. Az ENSZ által védett, mintegy 40 ezer km²-es területre kb. 2 millió kurd került, akik nagy nyomorban élnek. Akik viszont nem húzódtak erre a területre, azokat arabbarátsággal vádolják. Az Európába, önkéntes száműzetésbe igyekvők száma rendkívül megnőtt.

Kurdisztán Demokratikus Pártja (PDK), élén Massud Barzanival, illetve Kurdisztán Patrióta Uniója (UPK) Jalal Talabani vezetésével, 1992 óta folytonos ellentétben állnak egymással.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1986-os határozata értelmében Bagdad csak korlátozott mennyiségű kőolajat adhat el. A befolyó összeg egy számlára kerül, amelynek 54%-át iraki élelmiszer- és gyógyszerimportra, 13%-át a kurd autonómiára, maradékát pedig a kuwaiti háború áldozatainak megsegítésére kell fordítani. Ez a határozat közvetlenül érinti az iraki kurdokat, 1996 óta majdnem 700 millió dollárt kaptak, melyet vezetőik igyekeznek a nép javára fordítani. Két egyetemük működik 125 ezer tanulóval az összes fakultáson, ahol arab, kurd és angol nyelvű az oktatás. Ugyanakkor délen az elemi iskola elvégzése még nem kötelező. Irak Kurdisztánjában összességében bizonytalanság uralkodik: autonómiája leginkább Irak jövőjétől függ.

Törökország kurdjaival kissé más a helyzet. A Kurd Munkapárt (PKK) feje, Öcalan pere jól példázza a török demokrácia hiányosságait, a hunta erejét. Az ország egyharmadán élő kurdok fejletlen gazdasági körülmények között, a török hadsereg és az őket támogató kurd milicisták felügyelete alatt él. 1984 augusztusa óta Törökország, amikor a PKK meghirdette hivatalosan is a harcot ellene, nem hajlandó tárgyalni. Pedig azóta kb. 80 milliárd dollárt költött a kurd terrorizmus elleni harcra. A török társadalom valójában kész a tárgyalásokra, hiszen az ország 63 millió lakosából 20 millió a kurd. A felső vezetés azonban egyszerűen csak terroristának nevezi őket, és hallani sem akar politikai/kulturális autonómiájukról. A kurdok kifejezett hátrányára, Törökország jó geopolitikai helyzetüket kihasználva igyekszik előnyökhöz jutni. Ez egyrészt az Európai Unióhoz való csatlakozási törekvéseiben mutatkozik meg, másrészt az amerikai–izraeli–török tengely kiépítésében, valamint a környező országokkal ápolott jó viszonyában. A kurdoknak a terrorista szerepkör marad ilyen fontos célok megvalósítása mellett. A mindenható KGB még annak idején támogatta a kurdokat, a Szovjetunió bukása után pedig számtalan kurd küldöttséggel tárgyaltak már Moszkvában. Öcalan perét is igyekeztek jól fölhasználni Törökországgal szemben. A CIA-t, amelynek az iraki kurdok között vannak kapcsolatai, határozottan zavarja a PKK befolyása. Amerika ugyanis jól jár a legolcsóbb (barrelenként 1 dollár) kőolajjal.

Úgy tűnik, Kurdisztán a nemzetközi politika egyik fontos ütközőpontja, a kurd autonómia azonban sem Törökországnak, sem Iraknak nem illik stratégiájába. Nemrégiben az iraki antiterrorista kampány kiterjesztése ellen is tiltakozott a török vezérkar egyik tábornoka, Husszein Kivrikoglu mondván, hogy az akció a független kurd állam létrehozásához vezethetne. Amerika érdeke tehát a kurdkérdés mederben tartása.

A törökök egy kicsit még mindig az Ottomán Birodalom nosztalgiájában élnek, ugyanakkor nyomasztólag hat rájuk az eltagadott örmény genocídium emléke, valamint a szomszédos Szíriától elbitorolt néhány város kérdése (Alexandrette, Antioche). A „harmadik körben” Kurdisztánnak adott engedmények éppen ezért mélyen traumatizálják. A törökök egy része úgy látja, hogy a kurdok „meg akarják osztani az országot.” A kurdok – jelenlegi vitalitásukat figyelembe véve – 2025-re többségben lesznek Törökországban! S már most is megfigyelhető, hogy nemcsak az olyan nagyvárosokba, mint Izmir és Isztambul költöznek be, hanem a kisebbekbe, mint Adana és Mersin is, alaposan átrajzolva ezzel az ország térképét.

Damaszkusz politikája 1980 és 1998 között egyértelműen Öcalant támogatta. Vízet kaptak cserébe a PKK kiképzéséért, támogatásáért, valamint olykor exportálták saját kurdjait a törökökhöz. 1998-ban azonban, az akkori szíriai vezető fia, Bashar el-Assad meggyőzte apját, hogy a PKK törökországi támogatását számolja fel, ha nem akar konfliktusba keveredni Amerikával és Izraellel. A geopolitika tehát ismét a kurdokat sújtotta!

A kurdok autonómiája tehát csakis annál a tárgyalóasztalnál dőlhet el, ahol a négy érintett ország képviselői, ők maguk, valamint az Egyesült Államok és az Európai Unió megbízottai is ott ülnek. Az idő azonban addig is a határokat átlépő geopolitikának kedvez.

Kakasy Judit

Megosztott palesztinok

Shikaki, Khalil: Palestinians divided. = Foreign Affairs, 81. vol. 2002. 1. no. 89–105. p.

A második palesztin intifádával kapcsolatban, mely 2000 szeptemberének végén kezdődött, a legközelebb az jár az igazsághoz, aki szerint ez az ifjabb nemzedék műve. Az ifjú palesztin nacionalisták nemcsak Sharon látogatására, a megrekedt békefolyamatra adtak ily módon választ, hanem az idősebb nemzedék kudarcaira is. Az ifjabbak erőszakhoz folyamodtak, hogy rábírák az izraelieket, vonuljanak vissza (egyoldalúan) a nyugati parttól és a Gáza-övezetből, ezzel egyidejűleg az idősebb palesztin harcosokat is meg akarták győngíteni és kimozdítani állásaikból.

Az újabb, a több mint egyéves intifáda után is folytatják harcukat.

Az intifáda két lényeges trendet fogalmazott meg a palesztin politika és társadalom számára. Az első, az idősebb és a fiatal nemzedék közötti szakítás szükségessége, Izraellel a tárgyalások rövidre zárása. A második pedig, hogy a palesztin nemzeti vezetésben egyértelműen le kell építeni a szélsőséges iszlám Hamasz befolyását.

Az 1993–2001 között zajló, Oslóban kezdődött izraeli–palesztin békefolyamat mélypontjához jutott. Arafat népszerűsége Netanyahu miniszterelnöksége idején még szinte töretlen volt, Barak és Ariel Sharon idejében erősen csökkent. A Clinton amerikai elnök által szervezett camp-davidi megállapodások idején ismét többen szavaztak bizalmat neki, majd egy év elteltével elvesztette ezt a helyzeti előnyt. A mostani intifáda arról győz meg sok palesztint, hogy az erőszak, az öngyilkos és egyéb terrorakciók eredményesebbek, mint a tárgyalások. 2001 júliusában az iszlámisták népszerűsége jelentősen megnőtt, támogatottságuk a nacionalistákkal közösen átlépte a 30%-ot is.

Nemcsak az összeomlott békefolyamat, a megromlott életszínvonal sodorta vesztes pozícióba Arafatot és a Fatahot. Az elmúlt hat évben a palesztin demokrácia is kedvezőtlen irányba haladt, fölerősödött az állami korrupció. Az intifáda csak fokozta a palesztinok kiábrándulását.

A könyörtelen izraeli megszállás, a palesztin területek lezárása, a megszorító intézkedések végéig vitele gyakorlatilag megbénították a civil palesztin társadalmi és gazdasági életet.

1967 és 1994 között a palesztin nemzeti vezetés gyakorlatilag szétszórtságban, a Jordánon túl, Libanonban, Tunéziában élt. Az első intifáda, 1987–1993 idején próbálkozott a vezetés kívülről beküzdeni magát a politikába. 1994-ben sikerült megalakítaniuk a palesztin hatóságot a nyugati parton és a Gáza-övezetben. Belső ellentétek nehezítették ezt a lépést, hiszen a „régí”, „idősebb” káderek nem minden ellenállás nélkül hagyták bekerülni a fiatalabbakat a vezetésbe. Az idősebbek, inkább 50 év fölötti férfiak, politikai tevékenységüket egyébként ugyancsak Palesztinán kívül végezték. Egy részük a Fatah tagja is egyúttal. E csoport ismertebb nevei: Mahmud Abbas (más néven Abu Mazin), Ahmad Qurie (más néven Abu Ala), és Nabil Sha'ath. A fiatalabbak 40 év alattiak. Közülük nem egyet halálig köröztek az izraeliek, mint Sami Abu Samhadanehet vagy Aatif Ebiatot. A „tiszteltreméltóbbak” Marwan Barghouti, Husam Khader is inkább a Fatahon belül tudtak befolyást szerezni, illetve annak félkatonai szervezetében, a Tanzimban.

A fiatalabbak, a fegyveres fellépés miatt is, határozottabb álláspontot képviselnek a második intifáda alatt. Szerintük nem új nemzeti intézményekre van szükség, hanem a régieket kell megújítani. A régiék vezetőségében világos hierarchia uralkodik. Az újak szintén elismerik Arafatot, de nem tőle várják saját legitimálásukat. Ellenkezőleg, Arafat érezte úgy, hogy igazolnia kell hitelességüket, tolerálva az iszlámistákkal való szoros kapcsolatukat, illetve az izraeli hadsereg elleni erőszakos fellépéseiket. Az ifjak azonban még többet szeretnének. A korrupció megszüntetését követelik, és még több fegyveres harcot Izraellel. Nemzeti egységkormány létrehozását szorgalmazzák, amelynek törvényességét, független törvényhozását, hatékonyabb közigazgatási intézményeit a nemzetközi közvélemény is támogatná. Az ifjak azt szeretnék, ha Arafat színt vallana, és nyíltan vállalná az intifáda céljait és módszereit, és elrendelné a Palesztin Hatóság biztonsági erői számára a nyílt, fegyveres harcot. Az „öreg harcos” azonban kételkedik az erőszak eredményességében és a legkisebb fegyveres beavatkozást is kritikával illeti. Sokan azonban a régiék közül úgy vélik, Arafat csak egy békekötés minimális reményével tudja meggyőzni az ifjakat, addig is azonban szükség van esetenként kisebb harcokba bocsátkozni. Majd ha eljön a fegyveres összecsapások vége, a korábbi résztvevők hitelesebben tudják meggyőzni azokat, akik még folytatnák a harcot – okoskodnak.

Sokan a régiék közül távolságtartásra törekedtek a palesztin hatóságtól, és valamiféle új politikai reformmozgalom szervezésén munkálkodtak. 2001 januárjában pl. a korrupció megszüntetésére szólították föl a szervezetet. A legnagyobb különbség az ifjak és az idősebbek között a győzelem megítélésében van. Arafat csoportja olyan megállapodásra törekszik, amelyben a megszállás végeztével a helyi vezetők még évekig a helyükön maradnának. A fiatalok viszont Izrael azonnali kivonulását vagy különválását követelik, ezzel a nacionalista célok közvetlen megoldódának, és az ifjak kerülhetnének hatalomra. A vezetésbe az iszlámistákat is bevonnák, hiszen azok még az első intifáda idején párhuzamos kormányzást vezettek be, saját intézményi háttérrel, fegyverekkel. Az ifjabbak tehát nacionalisták is, egy részük a kegyetlen iszlámistákkal is szövetségre lépne, egy részük nem helyesli az erőszakot, abban viszont valamennyien egyetértenek, hogy az öregek béketárgyalásai drámai tévedésként értékelhetők.

Kezdetben a palesztin hatóság örült az új intifádának, mert abban bízott, hogy így erősebbek lesznek a tárgyalóasztalnál. Az ifjak viszont arra a következtetésre jutottak, hogy csakis népi fegyveres harccal lehet véget vetni az elnyomásnak. Ennek ellenére a palesztinok és az izraeliek többsége mégis a tárgyalásos megoldást tartja a kívánatos rendezésnek. Ehhez azonban egy sor körülménynek kellene megváltoznia, amelyre ma nem sok remény

látszik. Például, hogy az izraeli kormányba olyan politikusok kerüljenek, akik kevésbé makacsul ragaszkodnak egy nagy-Izrael ideológiájához, akik hajlandók lennének kivonulni az összes, 1967 óta megszállt palesztin területről, cserébe elfogadnák, hogy a területükön maradt palesztin népesség az ő ellenőrzésük alatt marad. Másodjára pedig szükség lenne egy elkötelezett amerikai kontrollra, amely végigkísérné a folyamatot. Harmadszor pedig az öreg és ifjú palesztinok egységes álláspontra kellene, hogy jussanak céljaikat illetően. Eközben is egy stabilizációs intézkedés-sorozatot lehetne foganatosítani: az erőszak minden formájának véget vetve, az intifáda előtti hadsereg felállításához visszatérni, a betelepítéseket felfüggesztetni, a folyamatban lévő ügyeket befejezni és a döntő státusról szóló megbeszéléseket újrakezdeni. A stabilizálás multinacionális ellenőrzést igényel.

A stabilizációs csomagnak közép- és hosszú távon a következőket kell biztosítani a palesztin nép számára: 1. az izraeliek kivonulnak a Gáza-övezetből, 2. folyamatosan visszavonulnak a nyugati partról, 3. a palesztin államiságot visszaállítják, 4. meghosszabbítják a nemzetközi monitoring mandátumát az izraeli csapatkivonások dolgában.

A 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadás kétségkívül félelmet keltett a palesztin-kérdés minden érintett résztvevőjében. Az Egyesült Államok azonban – váratlanul – az arab és az iszlám erők segítségét kérte a terrorizmus elleni harchoz. Arafat ezt a helyzetet a belső ellenzék megnyugtására próbálta meg fölhasználni. Sharon és titkoszolgálat, akik minden megmozdulás mögött Arafat kezét sejt, levonta a következtetést, hogy Arafat többé nem tárgyalópartner. S noha a palesztin, erőszakos cselekmények hirtelen 80%-ban visszaestek, az izraeli fél elhatározta, hogy lépésről-lépésre delegitimálja Arafatot.

A második intifáda óta Arafat és régi harcostársai kötéltańcot járnak. A radikálisok és az utca népe – minthogy a palesztin hatóság többé nem élvez egyeduralsmat palesztin területen sem –, bármikor megkérdőjelezhetik Arafat uralmát. Nem játszhatja be felé az izraeli lakáj szerepét, míg ha eredménytelenül tárgyal, őt teszi felelőssé minden palesztin. Személye ebben a pillanatban még az egyetlen összekötő kapocs az ifjak és az idősek, a radikálisok és a békepártiak között. A külső, amerikai támogatás hiányában tehát egy kiút mutatkozik Arafat számára: a palesztin erőket integrálva belső, politikai reformot kell végrehajtson, különben megbukik.

Kakasy Judit

Demokratikus átmenet Indonéziában

Feillard, Andrée [szerk.] : *Indonésie : la transition démocratique. = Problemes politiques et sociaux*, 2002. 868. no. 1–95. p.

A csaknem száz oldalas összeállítás a világ negyedik legnépesebb országának (210 millió lakos 1990-ben) közelmúltbeli eseményeit elemzi. Képet kapunk arról, hogy a földkerekség létszámbelileg első muzulmán országa, ahol mintegy 17-18 millió keresztény is él, és kb. 600 nyelvet használnak, hogyan viszonyul a nemzetközi terrorizmushoz, illetve a jogállami elvárásokhoz. A tematikus szám szerkesztője, Andrée Feillard, a CNRS kutatója; az egyes cikkeket a térséggel behatóan foglalkozó egyetemi kutatók, előadók, illetve újságírók írták.

Harminkét év után, 1998. május 21-én hirtelen véget ért Indonéziában az önkényuralom korszaka. Szuharto elnököt az egyetemisták, saját miniszterei és a hadsereg egy ré-

sze lemondásra szólította föl. Régi támogatói, az Egyesült Államok és a Nemzetközi Valutaalap azonnal gazdasági korlátozásokat léptetett életbe az országgal szemben.

A Suharto-rezsimtől a teljes demokráciáig hosszú út vezet. A levitézlett rendszer mindenütt jelen van: a korrupt intézményekben, a vallási és gazdasági klientúrát kiépített politikai pártok tevékenységében, az 1965 óta meghonosított „kettős funkciójú” hadseregben (a tisztek politikai és katonai posztokat is betöltenek), az elnöki család barátainak körében. Suharto vasmarokkal kormányzott; a 90-es évekre már nyilvánvaló lett, milyen sokba kerül az országnak a baráti kör „kapitalizmusának” fenntartása. Egyedül a korábbi elnök, a Szukarno lánya által vezetett, kicsinek számító Indonézia Demokratikus Pártja tett valamit (a kézművesipar évi 5–7%-os növelésével) az 1982 óta csak a kőolajiparból származó, egyre csökkenő jövedelem ellensúlyozása érdekében. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank kedvencének számított ekkoriban Indonézia.

A gazdasági növekedés elfödte az országon belüli demokratikus ellenzék és az iszlámhívők elégedetlenségét. Ez utóbbi sokallotta a sino-indonéz dominanciát a gazdasági életben, valamint a kereszténység terjedését a szigetvilágban. Az Egyesült Államokat elsősorú közellenségnek kezelte mindig is. A tényekhez tartozik az is, hogy az 1955-ös választásokon 16,4%-ot szerzett Kommunista Pártot 1966-ban betiltották. De így járt még 1960-ban, az iszlám állam megalakítására törekvő Masyumi pártja is, valamint az Indonéz Szocialista Párt is. 1973-ban gyakorlatilag két gyűjtőpárt alatt egyesültek a politikailag aktív tagok. A kevésbé koherens, ún. Fejlődés és Egység Pártja alatt, valamint az egyre radikálisabb DDII, röviden Dewan Dakwah égisze alatt. Ez utóbbi alapvetően az iszlám dominanciát tűzte ki céljául, s valószínűleg az 1990-es években.

Suharto korrupt országlása alatt erős kínai-ellenesség alakult ki Indonéziában. Ugyanis a sino-indonézek, akiknek mindössze 3% az aránya az összlakosságban belül, a gazdaság 65%-át tartották ellenőrzésük alatt. Többségük ma is a közép-, illetve a felső középosztályhoz tartozik a társadalmi ranglétrán. A társadalmi feszültségek további erősítője az a folyamat, amely a 60-as évek végén, az ateizmus betiltásával kezdődött. Őt hivatalos vallás között választhatott ekkor az egyén, s noha összesen 1,5 millióan választották ekkor a kereszténységet, az ellenük folytatott hisztéria újra és újra lábra kap.

Suhartót, harminckét éves uralma alatt mindvégig nyugtalanította a politikai ellenzék. 1974-ben a Tanjung Priok zendülés, 1988-ban a hadsereg egy részének lázadása. 1998-ra mintegy 15-25 milliárd dollárt élt föl az elnök és családja. A kelet-közép európai változások hatására Suharto muzulmán vallású indonéz értelmiségiek pártjának megalkulását szorgalmazta (ICMI). Ezzel a politikai iszlám előretörése még nagyobb lendületet vett. A reformista és inkább tradicionális iszlám hívei azonban nem tömörültek valamennyien az ICMI-be. A liberális Abdurrahman Wahid, a legnagyobb muzulmán szervezet, a Nahdlatul Ulama (NU) vezetője nem könnyítette meg az iszlám egységet kíváncsolni kívánó kormányzat helyzetét. 1993-ban inkább szövetségre lépett a korábban jelentéktelen Indonézia Demokratikus Pártjával, melynek fejéül a volt elnök, Szukarno lányát, Megawati Soekarnoputrit választották. 1996-ra, a Suharto-ellenes szövetséget szekularitás, egyben nemzeti jelleg határozta meg.

Az ázsiai válság 1997-re oly mértéket öltött, hogy valamennyi demokratikus erő Soekarnoputrihoz és pártjához kereste a jó kapcsolatot. Ebben az évben a korábbi szövetséges, a reformista iszlám Amien Rais is háttérbe fordított Suhartónak. Rendkívüli szárazság, gyakori tüzesetek tetézték a bajokat. A radikalizálódó társadalmi elégedetlenség közepette (halálos áldozatokkal elfojtott tüntetések, stb.) 1998. május 21-én Suharto B. J. Habibi al-elnöknek átadta a hatalmat. Habibi 17 hónapig játszotta vezető szerepét. Ezalatt kiírta – 1955 óta először – a szabad törvényhatósági választásokat, amelyet Megawati pártja fölé-

nyesen, 34%-kal megnyert. A megosztott iszlám szavazók a „Középtengely” koalícióba tömörültek. Csalódottságukat növelték a kelet-timori események, ahol mintegy 2000 polgári áldozatot követelve, népszavazás eredményeként megszületett a függetlenség.

Habibi elnöksége idején fontos törvények születtek, a legjelentősebb a 22. számú, amely a regionális autonómiát mondja ki. Eszerint a főváros, Dzsakarta ellenőrzi a pénzés külügyeket, a törvényhozást, a honvédelmet és a vallást, az egyes országrészek jövedelmi viszonyaiért azonban a helyi közigazgatás a felelős.

1999-ben, némi meglepetésre Abdurrahman Wahid kapta a legtöbb elnöki szavazatot, helyettese pedig Megawati asszony lett. Wahid, vallási tekintetben hagyományos muzulmán, a szufizmushoz áll közel. Nagyapja alapította a Nahdlatul Ulama mozgalmat 1926-ban, melynek ma 35 millió követője van. Apja vallásügyi miniszter volt 1953-ban bekövetkezett, váratlan haláláig. A politikai iszlám szempontjából Wahid győzelme példa nélküli. A szekuláris demokraták, a misztikus jávaiak és a nem muzulmánok egyaránt örültek, hogy egy politikai értelemben liberális muzulmán értelmiségi tölti be az elnöki posztot. Személyében garanciát láttak az ország újraegyesítésére, valamint az 1997 óta késlekedő gazdasági újrakezdésre. Wahid „középpolitikája” először ott vált kérdésessé, amikor bejelentette: felújítja Izraellel a külkapcsolatokat. Az iszlám radikálisok árulásként fogták föl ezt, és óriási tüntetésekkel tiltakoztak ellene. Fél évvel később újabb lehetetlennek tűnő javaslattal állt elő, hogy tudniillik legyen ismét törvényes a kommunista párt Indonéziában. Ezzel egy időben a radikális iszlám is egyre nagyobb teret nyert a főváros körzetében. Wahid a széles alapon nyugvó koalíciós kormány kinevezésével kívánta a társadalmi békét helyreállítani. A gyakorlatban azonban egymás után visszahívott két, nem a saját pártjához tartozó minisztert is. Hamarosan viszont zöld utat adott a hadseregben jó néhány olyan személynek, akiknek valamilyen módon részük volt a kelet-timori vérengzésekben.

Két korrupciós ügylet is terhelte Wahid számláját: a Bulogate és a Bruneigate. Ez utóbbitan állítólag ő személyesen fogadott el 2 milliárd dollárt a Brunei szultántól, igaz, ezt Aceh fejlesztésére fogadta el. A demokratikusan választó Nemzetgyűlés azonban elmozdította helyéről Wahidot, és ugyanakkor, nagy többséggel megválasztotta Megawati asszonyt elnöknek 2001. július 23-án.

Megawati, a 54 éves politikus asszony, akinek sok ellenfele akad nő volta miatt a konzervatívok körében. Kétségtelen: katasztrofális gazdasági helyzetet örökölt. A külföldi beruházók elmenekültek Wahid országlása alatt. A rúpia mélyrepülésbe kezdett, 2001 nyarára 11 300 rúpiát adtak 1 dollárért. Az ország külső adóssága 2001 végére 137,2 milliárd dollár lett, ami majdnem megegyezik a bruttó nemzeti jövedelemmel. Megawati asszony drámai körülmények között kezdett mandátuma kitöltéséhez. Néhány nappal megválasztása után megölték azt a bírót, aki Szuharto fiát börtönbüntetésre ítélte. Egy függetlenségi harcost ugyancsak meggyilkoltak. A Szovjetunió szétesése után Indonézia folyamatosan a balkanizálódás jegeit vonultatja föl. A különféle régiók, mint Aceh, Pápua-föld, Malukku helyi konfliktusait erőszakkal vagy párbeszéddel lehet-e megoldani? Ugyanezekben a térségi zavargásokban faült odáig a helyzet 1957-ben, hogy Szukarno rendkívüli állapotot hirdetett ki. Most, az utóbbi évek véres eseményei erősen veszélyeztetik megint a demokratizálódási folyamatot. A hadsereg igencsak vitatható szerepet vállalt magára az egyes „rendcsinálások” során. Az Emberi Jogok Indonéz Bizottsága továbbra is vizsgálódik a gyanús esetekben, és egy, a dél-afrikaihoz hasonló társadalmi megbékélési folyamat megteremtését tartja kívánatosnak.

Az új demokrácia kialakításához nemzetközi támogatás szükséges. A kelet-timori eseményeket követően Washington felfüggesztette katonai segélyeinek egy részét. Kérdés, hogy az emberi jogok terén gyakorolt nyomás elegendő lesz-e ahhoz, hogy Indonézia szerepet vállaljon a nemzetközi terrorizmus ellenes harcban. Vajon egy ilyen harc képes lesz-

e elősegíteni a reformfolyamatot? Egy bizonyos, hogy a vezető indonéz körökön múlik, hogy az ország visszasüpped-e az elnyomó, önkényuralmi rendszerbe, vagy továbbiakban a demokratikus jogállam megvalósítását szorgalmazza.

Kakasy Judit

Az amerikai patriotizmus

Skawinska, Joanna: *Amerykański patriotyzm*. = *Więź*, 2002. 2. no. 59–61. p.

Lengyelországban gyakorta mondogatják: az amerikaiak és az oroszok „egy húron pendülnek”. Egyaránt jellemző rájuk az imperialista mentalitás, a nagyhatalmi gőg, a grandiozitás iránti infantilis vonzódás, a kritikus és európai rafináltság hiánya. A szovjet forradalmi filmek és az amerikai westernek ugyanazokat a sémákat követik.

Eltekintve az amerikaiak technikai-technológiai fölényétől, ezekben a lengyel vélekedésekben látszólag sok igazság van. De: az amerikai, mégha olyannyira, egészen a hengegesség is büszke az ország technikai-technológiai fejlettségére, az orosztól eltérően közömbös a külső hatalom gyakorlásával szemben. Az amerikai fegyveres erők külföldi bevetéseit, miközben elismeri, hogy szükség van rájuk, apatikusan veszi tudomásul. Egszerűen nincs szüksége arra, hogy hazája hatalmát militarista cselekmények révén is fitogtassa. Ezzel szemben úgy véli, hogy Amerikának morális kötelezettsége, hogy megvédje az emberi szabadságjogokat. Miközben fiait nem hajlandó az „amerikai érdekek” oltárán feláldozni, viszont annál inkább, ha valaki szabadságának és méltóságának védelmére érdekében kell az áldozatot meghozni.

Az ímént felsorolt nézetek-állásfoglalások igencsak naivak, és nincs semmi közük az amerikai legfőbb adminisztráció meghozta döntések okaihoz. Az amerikai stratégiák az átlagos amerikaiaknak a hatalmi elit irányában tanúsított közömbössége következtében ugyan széles mozgástérrel rendelkeznek, de ennek is vannak „ennél ne tovább” határai a közvélemény időnként feltámadó lelkiismeret-furdalásai miatt.

Mégis: e soknemzetiségű államban általános az „amerikai vagyok” kijelentésben koncentrálódó patriotizmus. Ennek alapja a lakosság származásának sokfélesége miatt nem lehet a történelem, a közkeletűen folyamatos ide-oda költözködések miatt pedig a „kis hazához”, a szülőhelyhez való ragaszkodás sem. E patriotizmus igazi, tényleges alapja a kétszáz éves Alkotmány, amelynek alanya nem az etnikai értelemben vett nemzet, hanem azok az emberek (we, the people), akik közös etikai és morális elvek körül egyesültek, akik elhatározták egy olyan állam létrehozását, amely megvédi szabadságukat, és amely valamennyi tagja számára garantálja ugyanazokat a jogokat és lehetőségeket. Az amerikai mentalitás alapja a saját szabadságban és lehetőségekben való meggyőződés, amely korántsem csak a saját egyéni sorsot határozza meg, hanem hatással van a valóságra és a kormány által meghozott döntésekre is.

Amerika, főként az értékek és a szabadság amerikaiak által kiküzdött hierarchiája eleni 2001. szeptember 11-i támadás után ezért lett a lakosság 80%-a számára személyes tragédia. A terrorizmus elleni harcot nem a biztonságérzet megsemmisítése miatti sértődöttség táplálja elsősorban, hanem az a meggyőződés, hogy elnökük mögé e harcban a lakosságnak azért kell „egyemberként” felsorakoznia, hogy az ellenség ne tudja tervét, az amerikaiak által kiépített jogok és értékek elpusztítását végrehajtani.

Ennek a patriotizmusnak azonban hátulütői is vannak. Az egyik legmeghatározóbb az a meggyőződés, hogy az az állam, amelyet az amerikaiak építettek ki, illetve azok az

alapelvek, amelyekre támaszkodik, tökéletesek és egyetemesek. Olyannyira tökéletesek és egyetemesek, hogy érvényesítésük az egyetlen hatékony gyógyszer az emberiség valamennyi problémájának kiküszöbölésére. Minden bizonnyal ez tekinthető jelenleg Amerika alapvető gyöngeségének.

Futala Tibor

Új irányzat a világpolitikában: Latin-Amerika nemzetközi szerepe

Neue Orientierung für Lateinamerika. = Internationale Politik, 2001. 9. no. 1–134. p.

Von Wilhelm Hofmeister, a Konrad Adenauer oktatási központ São Paulo-i vezetője szerint Latin-Amerika relatíve csendes, mégis aktív szereplője a nemzetközi politikának. Mivel a szubkontinens válságai és konfliktusai inkább helyi természetűek, nem fenyegetik sem a nemzetközi biztonságot, sem a nemzetközi gazdasági és pénzügyi rendszereket, így Európa csak időszakosan figyel Latin-Amerika fejlődésére. Ezzel szemben az USA világosan felismerte, hogy Latin-Amerika a sokrétű regionális világban és a globális bizonytalanságban hozzájárul a nemzetközi kapcsolatok pozitív alakulásához, stabilitásához – és ezenkívül mint a térség gazdasági tényezője üzletileg sem elhanyagolható terület. Ezért érdekelt az USA abban, hogy a nyugati féltekén egy amerikai szabadkereskedelmi zóna (FTAA) keretén belül a kapcsolatokat szorosabbra fűzzék. A latin-amerikaiak határozott érdeke viszont a lehető legszélesebb körű politikai, gazdasági és társadalmi külkapcsolatok megvalósítása. Nem akarnak egyoldalú függőséget. Sokkal inkább szeretnék a globalizált világ nemzetközi rendjének tagja lenni: folyamatosan részt vesz a nemzetközi regionális vitákban, és komoly tényezője a fejlődési folyamatoknak. Már a hatvanas és hetvenes években közreműködött például a kereskedelmi feltételek (Terms of trade), a függőségelmélet és a felszabadítás elméletének megvitatásában, vagy az Egyesült Nemzetek fórumain behatóan követelte az új világ gazdasági rend kialakítását. A latin-amerikai országok aktív szerepet vállaltak a „Group 77”-ben és a „blokkmentes” mozgalomban. Nem utolsósorban a nyolcvanas évek végén megvalósított közép-amerikai rendezésig a régió ismételtén a Kelet-Nyugat ellentétek kirobbanásának színtere volt. Amiből még megmaradt például az USA Kubához fűződő neurotikus viszonya.

Akorábbi makacs, különleges szerep betöltésére irányuló törekvéseket feladták, ma Latin-Amerika a nemzetközi rendszer központi áramlatának része. A politikai, gazdasági és tudományos elit elismeri és elfogadja az aktuális eszmecserék szükségességét (mainstream) és az ebből fakadó konzekvenciákat. Ez a felfogás, változás az USA feszültségcsökkentő viszonyaihoz alkalmazkodik. A régió képviselőitében szakemberek töltenek be vezető pozíciókat multilaterális intézményekben. Brazília, Argentína és Chile elnökei az elmúlt években részt vettek az európai szociáldemokraták vezetőinek találkozáján az amerikai elnökkel, Bill Clintonnal együtt, ahol a haladó kormányzat (progressive government) kritériumairól tárgyaltak.

Hasonlóképpen a konzervatív néppártok a tradicionálisan európai résztvevők mellett mindenekelőtt latin-amerikai politikusok voltak jelen. A nemzetközi gazdasági és vállalkozói körökben latin-amerikaiak mint például a jelenlegi mexikói elnök, Vicente Fox vagy az argentin gazdasági miniszter, Domingo F. Cavallo, új típusai a világra nyitott rámenős és a globalizációban hívő menedzsereknek.

Természetesen nincs minden latin-amerikai állam azonos módon jelen a nemzetközi színtereken. Brazília hosszú évek óta szeretné, ha „világhatalom”-nak ismernék el, és

ezért a regionális együttműködésben évek óta csak mérsékelt figyelemmel tevékenykedik. Csak az utóbbi időben tapasztalható szűk regionális kooperációs szándék annak érdekében, hogy saját hangját nemzetközileg is felerősítve hallhatóvá tegye. Mexikó korábban szívesen foglalt el progresszív kontrakconcepció álláspontot nemzetközi fórumokon, utoljára gazdasági problémái és félhivatalos kormány-rendszere miatt a beleszólási jog-féle vitában meghátrálni kényszerült. Az első demokratikus rendszerváltás után, 2000-ben kapott csak nemzetközi elismerést. Venezuela fontos olajtermelő állam, tagja az OPEC-nek, populista, az USA-val távolságot tartó, megfontolt elnöke, Hugo Chavez nemcsak Castrónak udvarol, hanem 2000-ben kifejezve saját akarátát, felkereste Líbiát és Irakot is. Argentína és Chile hosszú évek tradícióit követve részesedik a nemzetközi fejlesztésekben, és együttműködik a nemzetközi szervezetekkel; európai gyökereik alapján ezek az országok a Nyugat részének tekintik magukat.

A szubkontinens többi országa csak kisebb súllyal képviseli magát a nemzetközi színtereken. Mindenesetre a régió az Európai Unió mellett a regionális intézmények és a politikai koordináció legsűrűbb hálózatával rendelkezik. Ezen keresztül a kisebb országoknak is lehetőségük van beleszólási joguk érvényesítésére. Így történhetett, hogy Latin-Amerika országai egyeztetett álláspontot tudtak képviselni nemzetközi kérdésekben.

A politika koordinációja

A politikai koordináció fontos fóruma az 1986-ban létrehozott Riói Csoport, amihez 2000 óta a szubkontinens valamennyi országa csatlakozott. Ennek keretében évenként találkoznak a latin-amerikai és a Karib-térség államelnökei, hogy politikai helyzetüket a regionális és internacionális kérdésekben egyeztessék. Az Európai Unióval 1990 óta az éves konzultációs fórumon intézményes párbeszédet folytatnak külügyminiszeri szinten; mindkét régió állam- és kormányfőinek csúcstalálkozóját 1999 óta a Riói Csoport koordinálja. A társulás a közelmúltban lépett fel az Egyesült Nemzetek szervezetén belül mint Latin-Amerika erős képviseleti grémiuma. Az utolsó állam- és kormányfői csúcstalálkozón – 2001. augusztus 17–18-án – Santiago de Chile-ben olyan nemzetközi kérdésekben is állást foglaltak a csoport tagjai, mint a globális pénzügyi rendszerek vagy a humanitárius intervenciók.

Nemzetközi gazdasági és pénzügyi kérdésekben elért pozíciókat is a Latin-Amerikai Gazdasági Rendszer (SELA) alakítja ki. Emellett olyan szubregionális integrációs egyesülések, mint a Mercosur, az Andok-Csoport vagy a Közép-Amerikai Egyesülés igen aktív szereplők a nemzetközi együttműködések, mert ezek a csoportok – álláspontjukat összehangolva – közösen; két- vagy többoldalú tárgyalásokat folytatnak a szubkontinensen kívüli országokkal, megállapításokat kötnek, és állást foglalnak nemzetközi kérdésekben, mindenekelőtt a kereskedelemre vonatkozóan. Az eszközök és lehetőségek sokasága persze még nem bizonyítja az eredményességet. A valóságban a vélemények sokfélesége nem könnyíti meg a regionális koordinációt. Ehhez tartozik még Latin-Amerika súlya a nemzetközi szervezetekben, természetesen a maga reális, korlátozott tartalmi hatalmi eszközeivel, azaz jelentősége a gazdaságban, a technológiában, illetve katonai erőinek fenyegetési potenciálja. A világméretű hangzavarban azoknak a hangja, akik a Nemzetközi Valutaalapnál (IMF) segítyt, hitelt kérnek, a szavuk alig hallható. Így gyengíti ez idő szerint az argentin gazdasági krízis (regionális hatásai miatt) a Mercosur nemzetközi tárgyalási pozícióját. Mivel a katonai kiadások az utóbbi években erősen korlátozódtak, a nemzetközi biztonságot semmi nem fenyegeti. Mindemellett Latin-Amerika országai a nemzetközi politikában határozottan fejtik ki véleményüket.

Latin-Amerika intézményeinek stabilitásával és megbízhatóságával támogatja a nemzetközi szervezeteket. Ez a földrész volt az első az úgynevezett fejlődő térségek sorában, ahol megteremtették a demokratikus intézményeket, és bevezették a piacgazdasági reformokat. El kell gondolkodni azon, vajon befolyásolt-e ez a fejlődési folyamat más régiókat. Mindenesetre a térség ezekkel a reformokkal nagy lépést tett a modernizáció, a gazdasági-politikai megerősödés és intézményeinek átláthatósága irányába. Ez nemcsak a kormányokra, az államok berendezkedéseire és a gazdaságra vonatkozik, hanem a parlamentre, a választási szabályokra és a társadalmi intézményekre is. Természetesen mindazon területeken komoly problémák vannak még, de ilyenek máshol is előfordulnak. Paraguayban, Peruban vagy Ecuadorban amikor krízishelyzet alakult ki, működtek a demokratikus intézmények. Ez nem volt mindig így. Más földrészekkel összehasonlítva, a nemzeti vagy regionális instabilizálódás problémáit tekintve. Latin-Amerika demokratikus rendjének konszolidációja nagy eredménynek értékelhető. A demokráciáról alkotott európai és észak-amerikai elveket, fogalmakat sehol sem fogadták be ennyi korlátozással mint ebben a térségben. A régió országai ma ezért nem osztoznak a globális problémákban, hanem inkább részesei a megoldásra irányuló erőfeszítéseknek.

Lehetőségeiken belül néhány latin-amerikai országot vesz a nemzetközi érték-párbeszédben (Észak–Dél). Ez vonatkozik például Latin-Amerika és Ázsia kapcsolatára, amikor a politikai rend kérdéseit és a regionális integrációs folyamatokat érintő tapasztalatokat beszélnek meg. Dél- és Kelet-Európával folytatott párbeszédet a számtalan bevándorló csoport eredeti hazájukkal fenntartott kötődése támogatja. Ez vonatkozik például Latin-Amerika és Ázsia kapcsolatára, melyben többek között megbeszélnek a politikai rend kérdéseit és a regionális-integrációs folyamatok tapasztalatait. A párbeszéd Délkelet-Európával, főleg az igencsak felduzzadt migrációs hullámot érintő kérdésekkel foglalkozik, s ennek mintájára együttműködés alakulhat ki az afrikai országokkal. Ez közvetít fontos tapasztalatokat a politikai és gazdasági reformok megvalósításához.

Az európai külügyminisztereknek egyszer tárgyilagosan kellene megvizsgálniuk, vajon nem a latin-amerikaiak „harmadik ország felé irányuló kezdeményezései” volnának hatékony kiegészítő eszközei a saját érdekeiknek megfelelő politikai stabilitás eléréséhez szerte a világban.

A katonai biztonság terén is látványos felkészültség mutatkozik. A régió, összehasonlítva más földrészek konfliktusaival, relatíve zavarmentesnek mondható. Eltekintve néhány nézeteltéréstől, nincsenek határviták és bilaterális konfliktusok. Még pár évvel ezelőtt a nemzeti biztonság-doktrínák sok konfliktus bekövetkezésének hitét táplálták, amivel többek között a magas katonai költségvetés és a hadsereg kiemelkedő politikai szerepét támasztották alá. A demokratizálódás folyamán ezek a hipotézisek eltűntek.

Az utóbbi húsz évben megkötött különféle szerződéses megállapodásokkal félretették a tradicionális nézetkülönbségeket, visszafogták a hadikiadásokat, bizalomerosztó intézkedéseket hoztak a szubregionális integrációs folyamatok kiteljesítése érdekében. Brazília és Argentína beszüntette atomprogramját, ami mindig azt a gyanút táplálta, hogy mindkét ország kiépíti nukleáris fegyvertárát; 1998-ban aláírták az atomcsend-egyezményt, de már 1994-ben egy regionális megállapodás készült Latin-Amerika és a Karib-tenger térsége között a nukleáris fegyverek továbbadásának tilalmáról.

Ez idő szerint leginkább Kolumbia a destabilizáló tényezője a térség biztonságának, mert magatartása érinti a szomszédos országokat. Ezenkívül az USA jelentős katonai segítséget nyújt az országnak; Izrael és Egyiptom után Kolumbia részesül a harmadik leg-

nagyobb külföldi segélyben. Nem utolsósorban az USA jelentős katonai elkötelezettsége által okozott gond, azaz kolumbiai jelenléte, Dél-Amerikát arra készteti, hogy érdekeinek megfelelően intenzív tárgyalásokat kezdjen egy „humanitárius beavatkozás”-ról. Az, hogy a NATO néhány évvel ezelőtt ENSZ hozzájárulás nélkül bombázta Jugoszláviát, Latin-Amerikában zavart keltett, azt értetlenül fogadták.

A kolumbiai konfliktust a nemzetközi biztonság más szemszögéből kell vizsgálni, mint a balkánit, mert itt néhány állam érintett és érdekelt a drogkereskedelemben és a szervezett bűnözésben. Kolumbiából, Peruból és Bolíviából származik a világ majdnem teljes kokaintermelése. Ennek nagy részét az USA-ba csempésszik, de Európa és Ausztrália is fokozatosan bekerült a felvevők sorába. Latin-Amerikában a termelő- és tranzitországok, bár csatlakoztak a világsszerte működő kábítószer-ellenes hatóságokkal létesült kooperációhoz és a biztonsági szervezetekhez – mégsem fogadják el, hogy a kábítószer elleni küzdelem terheit egyedül viseljék, mert a termelést az iparilag fejlett országokban jelentkező fogyasztási igény határozza meg. Ezért követelnék több támogatást gazdasági és szociális programjuk fejlesztéséhez, amivel kiváltható lenne a leállított kokaintermelésből származó bevételkiesés a termelők részére. Kolumbia csalódott az Európából elégtelen mértékben érkező segítség miatt.

Békemissziók

Latin-Amerika országai a kollektív biztonságnak egy másik területén is aktivizálódtak: katonai kontingensekkel vettek részt az ENSZ békefenntartó missziókban, melyek jelentősége a világ kettészakadásának megszűnte után növekvőben van. A latin-amerikai országok a katonai diktatúrák éveiben ilyen missziókban nem vettek részt, de újabban Argentína, Chile és Uruguay viszonylagos aktivitást mutat.

Részvételük a missziókban több feladattal jár, úm.: béke helyreállítása konfliktusokkal terhes térségben, ahol egyúttal saját külpolitikai helyzetüket is erősíthetik; egyidejűleg a katonai diktatúra idején rájuk nehezedő elszigeteltség feloldódik, és így ezek az országok újra csatlakozhatnak a nemzetek közösségéhez. További előnyök származnak a katonai kontingens számára, felkészültségük, felszerelésük összehasonlíthatóvá válik más országok hadseregének eszközeivel és szervezeteivel.

A nagy cél az, hogy az ENSZ keretén belül a multilaterális szervezetekben nagyobb beleszólási jogot kapjanak. Brazília különben is jelentősebb szerepet igényel magának a globális kérdések megvitatásában, és ezt már be is jelentette az ENSZ Biztonsági Tanácsának. Ambícióit természetesen nemcsak az ENSZ strukturális átalakítása, reformálása hátráltatja, hanem az a gyanakvás és visszatartó erő, ami Argentína, Mexikó és más szomszédos ország részéről jelentkezik, mert nem kívánnak hozzájárulni a térségben Brazília kiemelt vezető szerepének kialakulásához.

Gazdaság

Latin-Amerika majdnem minden országa az utóbbi években komolyan törekedett nemzetgazdaságának nyitására és arra, hogy bekapcsolódjék a világpiac vérkeringésébe. Latin-Amerika ma a Föld legnyitottabb térsége. Részesedése a világ kereskedelmében 6%, a külföldi közvetlen befektetések összege ennek 10%-a. Brazília volt (Kína mellett) 2000-ben a legnagyobb befogadója a külföldi tőkebefektetéseknek 34 millió dollárral. A latin-amerikai piac jelentősége az utóbbi években nagymértékben növekedett. A kilencvenes évek végéig az USA többet exportált Brazíliába, mint Kínába, és egyes előrejelzések sze-

rint 2010-ig többet fog szállítani Latin-Amerikába, mint Japánba és az EU országaiba együttvéve. Braziliát tartják az USA, Kína, Japán és Németország után a fogyasztási cikkek ötödik legnagyobb felvevőpiacának.

A régióban vitathatatlanak tartják, hogy az országoknak kedvez a nemzetközi kereskedelem bővülése. Mindenesetre vannak korlátozó tényezők, melyekkel a dömpingárúk beáramlását gátolják. A tárgyalásokon az amerikai szabadkereskedelmi zóna kialakításánál ezek a nem szabályozott kereskedelmi akadályok nagy szerepet játszanak. Ez különösen vonatkozik a környezet-, munka- és szociális normákra, vagy az egészségügyi- és higiénias előírásokra, amiket a szubkontinens országai nem, vagy csak nagy erőfeszítéssel tudnak teljesíteni.

A szabályozott és nem szabályozott kereskedelmi korlátok csökkentését árukra és szolgáltatásokra vonatkozóan egy új tárgyalási fordulótól várják, amit a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) keretén belül tartanak. Ettől várják az USA agrárexport-támogatásának eltörlését és az európai belső piac megnyitását számukra. Brazília panaszt emelt a WTO-nál az USA agrárpolitikája miatt. Ezenkívül támogatja Kína belépési kérelmét a WTO-ba. A kvázi-fejlett ipari országok társulási stratégiája Kínával és Indiával erősítheti tárgyalási pozícióikat, és megakadályozhatja a kereskedelmi megállapodások kijátszását a fejlett ipari országok javára.

Ez világossá teszi, hogy a piacnyitás és a szabad világkereskedelem csak addig élvez politikai támogatást, amíg az országok valóban együttesen vesznek benne részt. A struktúraváltás politikájának előnyei egy jó évtized múlva csak egy szűk réteg javára koncentrálnak. Várható a szegénység és erőszak növekedése, elterjedése széles néprétegekben, és ezek ezt nem fogják a globalizáció nyereségének tekinteni. A Genovában tartott G8-as csúcstalálkozó alkalmával sok kritikai észrevétel hangzott el a jelenlegi gazdasági és pénzügyi rendszerek értelméről és hasznosságáról. Bizonyosra vehető, hogy a latin-amerikaiak a jövőben nagyobb erőfeszítést tesznek majd egy igazabb rend és azonos jogokat biztosító adminisztráció érdekében (még akkor is, ha természetesen otthon még saját szociális és társadalmi, politikai feladataikat is teljesíteniük kell).

Pénzügyek

A nemzetközi pénzügyi rendszer jelenléte és működése különösen fontos a térség számára. A nemzetközi pénzpiac rendkívüli kiterjedése, az ügynökök és eszközök, valamint a rövid lejáratú befektetések ingadozó bizonytalansága új eszközöket követel, hogy a pénzügyi krízisek elkerülhetők legyenek, melyek sok évi fejlesztés munkáját és eredményét néhány nap alatt megsemmisítik. Amikor 1998/99-ben Ázsiából és Oroszországból kiinduló pénzügyi krízis Latin-Amerikában a vártnál csak kisebb mértékben hatott, ez annak volt köszönhető, hogy közben erőteljes szanálások történtek a költségvetésben és visszatartó pénz- és rugalmas váltoárfolyam politikát alakítottak ki. A latin-amerikaiak ugyanakkor tudják, hogy még sokat kell fáradozniuk. Egyidejűleg követelik a nemzetközi pénzintézetek reformját, melyek megfelelő keretet adnak a pénzpiacok stabilitásának és a váltoárfolyamoknak, valamint kivételes helyzetekben megszabott fizetésiméreg-segítséget nyújtanak azoknak az országoknak, amelyeknek a csatlakozási feltételeket teljesíteniük kell.

Ez nem valamiféle kritikája a Nemzetközi Valutaalap bizonyos utasításrendszerének. Mindenesetre elvárhatók a pénzügyi helyzetekre vonatkozó kiegészítő intézkedések, amiket minden ország nemzeti bankja és pénzügyi szerve azonos normák szerint tud a felügyeletnél és szabályozásnál alkalmazni. Egyúttal remélhető a hitellehetőségek javulása átlátható, meghatározott és diszkriminációtól mentes mechanizmus keretén belül,

hogy a szükséglet látó országok lehetőleg gyorsan fizetőképeseek legyenek, és hozzájárjenek a nemzetközi pénzpiacokhoz.

Szabadalmi jog

A szabadalmi jog és a szellemi tulajdon kezelésének kérdései nemzetközileg vitatott tárgyalási témák, de ezen belül is Brazíliának sajátos nézetei vannak. A brazil törvények megengedik, hogy szükség esetén helyi vállalatok gyógyszergyártás céljára akkor is alkalmazhassanak külföldi szabadalmat, ha erre a licenc nem áll rendelkezésre. Ez, bár a nemzetközi szabadalmi jog és a szellemi tulajdonjog megsértése, költségkímélő megtakarítást és a lakosság ellátását teszi lehetővé. Amerikai gyógyszergyártók már panaszt emeltek a WTO-nál, Brazília azonban ismételt megkapta az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának, WTO-nak és sok fejlődő országnak a támogatását. Az amerikaiak 2001 júniusában visszavonták panaszukat, és kompromisszumos megoldást kínáltak.

Latin-Amerika, illetve a régió egyes országai rendszeresen részt kívánnak venni a nemzetközi politika jövőt érintő megbeszélésein. Az öröklött ideológiai pozíciók ma már nem játszanak szerepet többé. Latin-Amerikának befolyásolási lehetősége van, de egyedül egy ország nem tudja érdekeit keresztülvinni. Ezért további együttműködés és integráció, valamint a politikai demokrácia fenntartása szükséges. Mindenekelőtt arra kell a figyelmet koncentrálni, hogy a gazdaság növekedése csak szociális igazságossággal párosulva történjen meg, és az utóbbi ne képezze alku tárgyát. Latin-Amerika stabilitásával és kiszámíthatóságával továbbra is fontos résztvevője lesz a nemzetközi politikának. [Argentína jelenlegi pénzügyi válságából fakadó krízise és turbulenciája intő példaul kell szolgáljon a térség többi államának. – A referáló megjegyzése.]

Kádár József

Törékeny identitások Latin-Amerikában

Mols, Manfred von: Brüchige Identitäten in Lateinamerika. = Internationale Politik, 2001. 9. no.

Vezető politikai elemzők véleménye szerint Latin-Amerika ma még messze nem szabályozó erő a világpolitikában, hanem inkább szabályozott. Az egyes országok – talán Brazília kivételével – még nem találták meg azt a hangot, amivel az élvonalhoz kapcsolódhatnak, ma még a nemzetközi politika peremén vesztegelnek. A Kelet–Nyugat konfliktushelyzet megszűnése után megváltozott Latin-Amerika nemzetközi szerepe és megítélése Washington szemszögéből, mert elmúlt a kommunizmus terjeszkedésének veszélye. A valóságban azonban a térség nem veszélymentes, csak a fenyegetések más jellegűek. Washington úgy értékeli a helyzetet, hogy a kábítószerek, a migráció- és határkérdések, a környezet problémái, egészségügyi kockázat stb. olyan veszélyek, melyek az USA biztonságára kihatással lehetnek.

A tájékozódás kényszerűségei

Latin-Amerika megváltozott helyzete a korábbi identitásfolyamattal szemben nem mondható kedvezőnek. A változásnak kevés előnye van. A szubkontinens arra kényszerül, hogy önállóan és felelősségteljesen lépjen színre a nemzetközi politikában. Helyzetének három érzékeny pontja van:

1. A szomszédos országok kapcsolatának átgondolása és lehetőség szerinti rendezése,

2. Szélesebb nemzetközi diverzifikálási stratégia követése,
3. A globalizáció pozícióinak erősítése.

Ezzel párhuzamosan viszont a korábban szerveződő olyan szubrégiók aktivizálódtak, mint az Andok-közösség, a Közép-Amerikai Piacközösség (MCCA), a Karib-szigetek majdnem valamennyi államának egyesülése, a CARIFA/Caricom, végül maga Mexikó mint a latin-amerikai integráció hagyományosan lobbánékony képviselője, aki egyben az észak-amerikai szabadkereskedelmi társulás (NAFTA) tagja.

Az együttműködés légköre

A regionális és szubregionális politikai együttműködés Latin-Amerikában – amit saját népüknek nagy- és érthető büszkeséggel – a „concertation”-nak igyekeztek bemutatni a politikusok, a valóságban céljával éppen ellenkezőleg hatott. A „concertation” sem állami szinten, sem a Mercosur-ban, sem az Andok-közösségben, sem Közép-Amerikában nem volt képes az elhatározások, döntések összetartó erejének szintjét elérni.

A bizalmatlanságot még az a nézet is táplálja, hogy sem demokratikus fordulat, sem a liberális rend-politika nem tartott elég hosszú ideig. A közelmúlt válságba torkolló eseményei: Paraguay (puccskísérlet), Peru (Fujimori-komplexus), Ecuador (törékeny kormányozhatóság), Kolumbia (nem kézben tartható gerillaharcok és zavargások), Venezuela (a demokratikus pártrendszer feladása), valamint az argentin fejlemények (kikiáltott „demokrácia” Carlos Menemmel az élen, eklatáns vezetői gyengeségek Fernando de la Rui irányításával) – nem engedik meg a bizalom légkörének kialakulását.

A jelenlegi Latin-Amerikában hiányzik a multi- és bilateralizmus és a többsikű kis-régiók konszenzus alapján létrehozott tömörülése.

Opciók

Valószínűsíthető, hogy Latin-Amerika rövidesen rendelkezik majd olyan stratégiai opciókkal, melyek korábban elérhetetlenek voltak számára, vagy de facto csak jelentős nehézségekkel járt igénybe vételük. Az I. sz. opció: a világra kiterjedő kereskedelmi kapcsolatok kiépítése, mint ahogy azt Chile megkísérelte. Ennek irányzata áttekintett több más dél-amerikai országra. Chile külkereskedelmének egyharmadát Dél- és Kelet-Ázsia országaival bonyolítja és egyharmadát az EU-országokkal.

II. sz. opció: szorosabb kapcsolat északi országokkal, elsősorban Mexikóval. Ez nem nevezhető ideálisnak Mexikó részéről sem, melynek elnöke Carlos Salinas de Cortari többszöri eredménytelen kísérlet után azonban úgy döntött, hogy inkább Európa és Ázsia piacait részesíti előnyben, mert sem a politikai orientációt, sem a megfelelő irányítást Chilében nem tudták keresztülvinni. Feltételezhető, hogy Mexikó döntésében a NAFTA-tagság is szerepet kapott.

Az USA változatlan energiával erőlteti a szabadkereskedelmi zóna létrehozását az egész amerikai kontinensre kiterjedően. Chile, Costa Rica és Kolumbia hajlik is a csatlakozásra. A kérdést 34 ország állam- és kormányfője tárgyalta 2001 áprilisában, de végleges döntés csak 2005-ben várható. Nyilvánvaló azonban, hogy nem minden latin-amerikai ország híve a II. sz. opciónak (Joining with the North).

III. sz. opció: A különböző véleményen lévő és nézetű országok stratégiai egyenmősítése, együttes bekapcsolódás a világkereskedelembé és a globalizáció maradéktalan elfogadása. Latin-Amerikában mint a világ sok más részén a globalizációt

„amerikanizáció”-nak tekintik, és a különböző nemzetközi fórumokon nyíltan hangoztatják fenntartásaikat.

IV. sz. opció: Figyelembe véve Latin-Amerika hagyományos történelmi kötődését Európához megállapítható, hogy alapvető problémák nincsenek. Európa mindenhol és minden alkalommal támogatja a latin-amerikai identitás fenntartását. A támogatás megnyilvánult a Rio-csoport és a Latin-Amerikai Parlament munkájában. Az európaiak azonban nem látják biztosítottak a latin-amerikai országok törekvéseinek egységét, ezért a nézetek időnként konfrontálódnak.

Biztonsági egyesülés

A mélyen gyökerező latin-amerikai identitás időszerű megfogalmazása a bolíviai szociológus, Felipe Mansilla tollából származik. A korábban oly fontosnak vélt etnokulturális tényezők a globalizáció korában sokat veszítenek súlyukból. A globalizálás elfogadása az észak-amerikai, megpecsételt rendhez való csatlakozással ér fel, elsősorban ideológiailag pedig a nyugati liberál-demokratikus normák elfogadásával jár. Aki ennek nem felel meg, azt a parkoló pályára kerülés fenyegeti. Ez kíméletlen versenyt indít az országok és társadalmak között.

A régi „sorsközösségek”, melyek mítosz és jövőkép keverékéből álltak össze, elvesztették a kohéziós erejüket. Ily módon manapság az identitás törekénysége manifesztálódik a globalizáció irányzatának hatása alatt.

Kádár József

Európa befolyása Latin-Amerikára

Stevens, Willy: Der Einfluss Europas auf Lateinamerika. = Internationale Politik, 2001. 9. no.

Latin-Amerikát történelmi, kulturális és vallási szálak kötik Európához. Ennek tudatában mindkét fél együttműködésre törekszik. Az első csúcstalálkozó az EU és Latin-Amerika, valamint a karibi térség országai között 1999-ben, Rio de Janeiro-ban volt, ahol a résztvevők egyeztettek közös érdekeiket. A következő találkozót 2002 májusában Madridban rendezték és a fórum életképes folyamatosságát nem tették kérdésessé. Megállapítható azonban, hogy az USA befolyása Latin-Amerikára napról napra növekszik. Brazília mint egykor az USA legközelebbi szövetségese arra törekszik, hogy Észak-Amerika és Európa között „egyenlő” távolságot tartson. Ez a magatartás azonban általában a térségre nem jellemző. Megfigyelhető, hogy dél-amerikai diákok egyre csökkenő számban jelentkeznek európai egyetemekre, s tanulmányaikat inkább az USA-ban folytatják, illetve fejezik be.

Az észak-amerikai konkurencia

A fiatalok távolmaradása európai egyeteméről a vízum és tartózkodási engedély megszerzésének nehézségei is befolyásolják. Az európai egyetemek elismertsége csökkent az amerikaiakkal szemben. Figyelemre méltó, hogy Argentína, Ecuador, Costa Rica, Honduras és Nicaragua kormányzatában nincs egyetlen olyan vezető személy sem, aki európai egyetemen szerezte volna diplomáját.

Talán nem szükségtelen megemlíteni, hogy az észak-amerikai internet 85%-ban van jelen Latin-Amerikában, és ennek 95%-a angol nyelvű. Az audiovizuális terület, a népszerű előadások szerkesztése, előállítása, hirdetése messzemenően amerikai irányítás alatt

áll. A filmelőadások látogatottsága, melyeket időnként európai követségek tartanak, meglehetősen szerény, a körülmények meglehetősen szegényes benyomást keltenek.

Mint érdekes jelenségre, oda kell figyelni a latin nyelvű – főleg mexikói – lakosság USA-ba vándorlására (12 millió Mexikóból és több millió Közép-Amerikából). Ma már az USA-ban 40 millió latin nyelvű ember él, és ezzel a legnagyobb számú kisebbséget alkotja.

Az EU visszaszorulása Latin-Amerikában az USA-val szemben nem csak ezekre a jelenségekre korlátozódik. Az EU-export az 1990-es 21,7%-ról 1999-re 13%-ra zsugorodott, míg az amerikai kivitel 38%-ról 48%-ra emelkedett ugyanebben az időszakban.

Mi a teendő?

Ez a kendőzetlen valóság, ami egyúttal figyelmeztet rá: ideje cselekedni! Belgium már meg is tette ezt az EU elnöksége alatt 2001. július–december között. Az első lépést 2001. szeptemberben a riói csúcson tették meg azzal, hogy megállapodást kötöttek az EU és a latin-amerikai és karibi térség társulásáról, és azt életbe is léptették. Kibővültek a kapcsolatok az EU állandó képviselője és a latin-amerikai országok egyesülete (GRULAC) között. Az együttműködés célja: a közös érdeket képviselő programok kidolgozása. A súlyponti feladatok: környezet- és klímaváltozások felmérése, többoldalú kereskedelmi szerződések kötése, új globális valutastruktúra kialakítása, a leszerelés, a kábítószer-ellenes akciók egyeztetése, a nemzetközi bűnözés visszaszorítása a korrupció elleni küzdelem, a kialakult konfliktusok rendezése, az AIDS elleni küzdelem. A megvalósítást megelőző tárgyalásokat rugalmasan kell lefolytatni a GRULAC és a Group 77 keretén belül.

A belgák további célul tűzték ki a szoros együttműködést az oktatás, a kultúra és az információcsere területén. Diákcseré keretében latin-amerikai diákok tanulhatnak Európában és európaiak Latin-Amerikában.

Tekintettel arra, hogy az USA és az EU szövetségesei, nincs olyan ok, ami vitathatóvá tenné, hogy ezzel a dinamikusan fejlődő szubkontinenssel az eddigi szolid kapcsolatok bővítését és erősítését ne lehetne megkísérteni. Az EU számára Latin-Amerika és a Karib térség nem más, mint a „távoli nyugat” és a transzatlanti térség alkotta háromszög harmadik pillére.

Kádár József

Nagyító alatt az USA Latin-Amerika-politikája

Grabendorff, Wolf: Die Lateinamerika-Politik der USA unter der Lupe. = Internationale Politik, 2001. 9. no.

Ha van a Földön olyan térség, amelyről George W. Bush azt hiszi, hogy ismeri, az Latin-Amerika, mert texasi kormányzó korában sok olyan dolga volt ezzel a régióval, és a „hispanos” kisebbség közben a legnagyobb nem angol anyanyelvű réteggé vált.

A latin-amerikai országok és az USA viszonyában, főleg a szabadkereskedelmi zóna, a beruházási lehetőségek jelentik az ütközőpontokat. Az USA a következő világkereskedelmi forduló előtt szeretné tárgyalási pozícióit erősíteni, és az egész kontinens (Észak + Dél) energiaellátásában egységes és független szerkezet kialakítására törekszik.

A külpolitikát a pénzügyi válságok a belső és államközi konfliktusok zavarják.

A Clinton-kormányzattól Bush elnök a demokrácia megerősítését és a kereskedelem bővítését meghatározó nehézségeket örökölte. Bush elnök hivatali ideje alatt igyekszik a „jösszom-

szédi” viszonyt megtartani, de a kétoldalú egyezmények többoldalú hálózattá bővítését célul tűzte ki. A hidegháború vége után az USA a globalizáció kihívásaival szembesült, ami egyidejűleg magába foglalja Latin-Amerika gazdaságának megreformálását. A modernizálás folyamata azonban destabilizációs veszélyeket is rejt. A szegények és gazdagok életvitele közti különbségek idővel erőszakhoz vezethetnek. A modernizálás második szakasza a politikai stabilitást igényli. A végcél: demokratikus, biztonságos „nagytertség”-ben élő társadalom kiépítése.

A 2005-ig létrehozni tervezett, az Alaszkától Tüzföldig terjedő szabadkereskedelmi zóna (FTAA) a Bush-adminisztráció apáról fiúra szálló jelszava. Brazília kivételével szinte valamennyi dél-amerikai ország egyetért az FTAA létrehozásával.

Brazília ellenkezése abból származik, hogy magának akarja megszerezni a vezető szerepet. A kontinensen Mexikó volt az első, aki az FTAA-egyesülés mellékhatásait figyelmen kívül hagyva, nem csak a gazdasági fejlődés lehetőségeit használta ki, hanem megerősítette kapcsolatait az USA-val és Kanadával. A kereskedelem hatványos növekedése mellett az USA-n belül, különösen a Demokrata Párthoz közel álló szakszervezetek körében határozottan vitatják a megállapodásnak azt a részét, ami lehetővé teszi mexikóiak munkavállalását az Egyesült Államokban. Ez kétségkívül belpolitikai feszültséget okoz.

A válság jelei az amerikai államok között a Clinton-adminisztráció ideje óta változatlanok. Mexikó ugyan kivált ebből a sorból, de Kuba, Haiti, Venezuela és Kolumbia a Bush-kormányzatnak is komoly problémát okoz. A nehézségek azonban nemcsak különböző országok viszonylatában jelentkeznek, hanem az USA-n belül is. Jelenleg az Egyesült Államok az ötödik legnagyobb spanyol nyelvű népesség lakóhelye. A nagy olvasztótégelyben ez a nagyszámú kisebbség nem akar felolvadni. Kultúrájuk révén jó kilátásuk van arra, hogy az USA kétnyelvű országgá váljék. Valószínűleg ez lesz Bush elnök regnálásának egyik legnagyobb belpolitikai kihívása.

Kádár József

Latin befolyás az amerikai külpolitikára

*Bierling, Stephan von: Der Einfluss der Latinos auf Amerikas Aussenpolitik.
= Internationale Politik, 2001. 9. no.*

Az USA-ban 2000-ben megtartott népszámlálás eredménye sok európaít megijesztett. A spanyol nyelvű országokból bevándorolt népesség létszáma először haladta meg az eddig legnagyobbnak tartott népcsoportét. Az európaiak ijedelmét az okozza, hogy elképzelhetőnek tartják az USA külpolitikájának elfordulását az „öreg” kontinenstől.

Már 2000-ben több mint 35 millió „Latinos” élt az USA-ban. Ennek a népcsoportnak politikai befolyását az állampolgárság megadásának akadályozásával igyekeztek enyhíteni. (Aki nem állampolgár, az természetesen nem szavazhat.) Ám így is 60%-uk kapott eddig állampolgárságot. A mexikóiak 85%-a három államban: Kaliforniában, Texasban és Illinoisban él. Amíg a feketék 80–90%-a a demokrata jelöltekre adták szavazatukat, addig a spanyol nyelvűek állásfoglalása nem ilyen egyértelmű. Ronald Reagan és George W. Bush 1984-ben, illetve 2000-ben minden harmadik latin szavazatát megkapta. A Republikánus Párt tudja, felismerte, hogy erről a szavazóbázisról nem szabad lemondania.

Ami a külpolitikát illeti, a latinok belpolitikai befolyásának megerősödését követően a figyelem már az USA-n kívüli területekre is kiterjed. Szakértők már monográfiákban elemzik a várható probléma hatásait. A Fehér Ház 2000 júniusában konferenciát rendezett „Hispanics and the future of the Americas” címmel. Ezen többek között Bob Mendez, a

Kongresszus legidősebb latin tagja, a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottságának tagja és Clinton elnök biztonsági tanácsadója, valamint Al Gore alelnök tartottak előadást.

A külpolitikai döntésekben a latinoknak még nincs megfelelő számú képviselőjük. Clinton elnök ideje alatt azonban a latinok száma növekedett a titkosszolgálatoknál és a honvédelmi minisztériumban. Az élet számos más területén sikeresen lobbiznak a latinok.

Ugyanakkor a látszat ellenére sem lehet a spanyol nyelvű népcsoport tökéletes egységét még csak feltételezni sem. Valamennyi latin-amerikai ország igyekszik az USA-n belül a maga diaszpóráját kialakítani. A törekvés érdekessége az, hogy az anyaországi kormányzatok nem annyira az apák/anyák, mint inkább a gyermekek latin kultúrájának és spanyol nyelvének fennmaradását szeretnék elérni.

Végezetül a sikeres lobbizás, diaszpóra-kezelés, politikai mozgalmak ellenére megállapítható, hogy a latinok befolyása az Egyesült Államok külpolitikájára elhanyagolható, nem döntő.

Kádár József

Közösségi kontra személyiségelvű irodalom

Alabán Ferenc: Európaiság és irodalmi integráció. = Irodalmi Szemle, 45. évf. 2002. 5. sz. 44–55. p.

Az európai integrációs folyamat többszintű igazgatási rendszert érvényesít a fokozatosan átalakuló nemzetállam rendszer helyébe. Fontos szerepe van itt a régiók gazdasági, történelmi, kulturális sajátosságainak, mert a „régiók Európája” fogalom és program jelenti a régiók figyelembevételét az európai integrációs folyamatban, ugyanakkor ez a jelölés az európai politikai elképzelések új vezérmotívuma is egyben, mely az alacsonyabb politikai szintek önállósága mellett az ún. polgárközeliséget hangsúlyozza.

A közép-európai régió integrációjának, illetve vele az egész térség regionalizációjának egyik legfontosabb hatóereje a kultúra, amely a nemzeti identitás meghatározó eleme és a rendszeres érintkezés és együttműködés hordozója. A szerteágazó kulturális lehetőségekben belül az irodalomnak van a legnagyobb kisugárzó szerepe a nemzeti önazonosság és a művészi, nyelvi értékközvetítés színterén. Ebből adódóan a nemzeti és a kisebbségi irodalmaknak egy olyan stratégiai értékű programot kell választaniuk és létrehozniuk, amely hatékonyan segíti az integrációs szintek megvalósítását. A Közép-Európa fogalom (Zentral-Europa, Mittel-Europa) elsősorban szellemi, irodalmi fogantatású volt, és bár a napi politikában többszörös áttétellel is megjelent, nem politikai kezdeményezésre jött létre. Mivel a közép-európaiság sohasem kapta meg azt a politikai támogatást, mely a régió művelődési és szellemi kapcsolatainak következetes kiépítéséhez szükséges lett volna, a Közép-Európa problémát újra és újra a kultúra, a tudomány és a szépirodalom különböző műfajai vetették fel és tették időszerűvé.

Közép-Európa nem egységes és egynemű geográfiai, történeti és kulturális régió. E térségnek sajátos kulturális tudata és politikai helyzete van. Történetileg szemlélve a legerősebben és leghatározottabban az Osztrák–Magyar Monarchia fogta össze a közép-európai régió országait és népeit. A legsúlyosabb következményekkel járó trianoni szerződés valójában nemcsak a magyarság, hanem egész Közép-Európa tragédiáját okozta, mivel a térség a nagyhatalmak játékszerévé vált. A trianoni traumák orvoslása nélkül nemigen lehet a közép-európai régió gazdasági, politikai és kulturális konszolidációját elérni, és nem lehet újabb integrációs folyamatot sem betetőzni. Ahogy Trianon a közép-európai egység-folyamatok egyik leglényegesebb akadályá volt, a jogtalanságok és diszkriminációk kiváltója lett, úgy reális akadályozó tényezőjévé válhat az aktuális európai integrációs folyamatnak is. A közép-európai régió államai most sajátítják el az európaiság feltételrendszeréhez való igazodást, a fejlettebb és gazdagabb Európa polgárosult demokráciáját. Ez a tény akkor is biztatást jelent, ha a régió Európába vezető útja a hagyományos nacionalista politika és szenvedélyek keltette válságokon és konfliktusokon keresztül vezet.

Alabán Ferenc szerint a magyar nemzeti irodalom integrációjának feltétele Magyarország európai uniós csatlakozása. Ez persze nem jelentené a magyar kulturális és irodalmi egység létrejöttét, mivel kisebbségi magyar kultúra és irodalom Magyarországon kívül még Szlovákiában, Romániában, Ukrajnában, a volt Jugoszláviában, Szlovéniában, Horvátországban és a nyugati diaszpórában létezik és teljesíti küldetését. Ezeknek az országoknak jelenlegi differenciált politikai és gazdasági helyzete azonban jelentősen befolyásolja a magyar nemzeti irodalom integrációs folyamatát. Mint a politikai előkészületek is bizonyítják, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovénia és Szlovákia belátá-

tó időn belül az integráció része lesz, Románia, Szerbia, Ukrajna esélyei azonban bizonytalanok. Így közel két és fél millió magyar maradna ki az eurointegráció jótékony következményeiből, illetve válhat a schengeni határok áldozatává, amelyek elválasztják őket az anyaország magyarságától.

Az előző diktatórikus korszak évtizedeiben bizonyos szellemi egység – elsősorban külsőleg létrehozott feltételrendszer működtetésével – felmutatható volt a magyar nemzeti irodalomban. A kilencvenes évek dezintegrációs folyamata viszont kultúraellenességgel károkat okozott a kisebbségi magyarság helyzetében. Indokoltak tehát azok az eszmecserék, megfontolt művelődéspolitikai intézkedések, amelyeket az anyaország fogadtatja a kisebbségi magyarság helyzetének javítása érdekében. Ezek ugyanis elősegítik a nemzeti irodalom és kultúra integrációját és annak európai irodalmakban, illetve a világirodalomban rangjához méltó jelenlétét.

A trianoni békeszerződéssel (1920) megtört a magyar irodalom hét évszázados egysége, és kialakult az ún. policentrikus modell. A kényszer hatására kialakult kisebbségi irodalmak az anyaországtól elcsatolt részek (Erdély, Felvidék, Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, mindamellett nyelvi, szellemi egységben maradtak a magyarországi irodalom törekvéseivel és áramlataival. A kisebbségi magyar irodalmak e két fontos éltető forrása mellett színeződnek még az állampolgárságot adó ország sajátos társadalmi és kulturális hatásaival, a kétnyelvűség jelenségével; továbbá a történelmi sorsazonosság révén más kisebbségi magyar irodalmakhoz fűződő kapcsolattal. A kisebbségi magyar irodalmak sokrétű irodalomtörténeti képződmények, amelyek relatívan önálló történelmi jelenségek sajátos létükből eredő funkciókkal és jellegzetes megnyilvánulási formákkal. Ezeknek a jegyeknek a felismerése saját további fejlődésük záloga és feltétele, egyben integrációs törekvéseik alapja.

Erdélyben a regionális erdélyi tudat lett a transzszilván ideológia meghatározó elve, melynek első megfogalmazója Kós Károly volt 1921-ben. A transzszilván gondolat hívei eszmeiségüket magasrendű európai igényességgel kötötték egybe. Az 1928-ban indult *Erdélyi Helikon* írói tisztában voltak azzal, hogy a regionális irodalom csak akkor lesz képes küldetését teljesíteni, ha az emberi kultúra szélesebb horizontjára tekint. („A kisebbségi irodalmakban alakul ki az elkövetkezendő Európa lelke...”)

A második világháborút követő szocializmus és diktatúra éveiben nem lehetett a transzszilvanizmus gondolatát sem hirdetni, sem továbbfejleszteni. Az erdélyi gondolat hagyománya csak az 1989-es romániai politikai változások után kaphatott megint szerepet a közgondolkodásban. A kilencvenes években lezajlott eszmecsere fiatalabb résztvevői általában elutasították a transzszilván ideológiát állítva, hogy az nem képes szellemi stratégiát adni az erdélyi magyarság számára. Mások azonban, főleg az idősebb generáció képviselői, elsősorban az erdélyi gondolatnak, a kisebbségi magyarság identitásának és kultúrájának védelmében betöltött szerepét emelték ki. A transzszilván eszme új vonatkozásokkal és gondolatokkal kiegészítve ismét napirendre került erősítve a regionális szellem- és identitáskeresést, valamint az összmagyar szellemi tudatot. Pomogáts Béla, a magyar nemzeti kultúra és irodalom integrációjának szellemi atyja úgy véli, a „transzszilvanizmus ügyének fellendülését támogatja az az európai tendencia is, amely a regionális tradíciók, identitások és szerveződések újjáalakításának kedvez.... Az erdélyi gondolat olyan eszmei hagyományt jelent tehát, amelyet éppen a modern európai gondolat, a „régioi Európájának” integrációjára épülő stratégia tölthet meg új tartalommal.”

A szlovákiai magyar irodalom és az európaiság gondolata is többször közel került egymáshoz. Fábry Zoltán eszmerendszerében gyakran jelent meg különböző formában az európai kontextus vonzástere. Fábry irodalmi programja követésre méltó volt, már csak

azért is, mert a csehszlovákiai magyar irodalomnak nem voltak olyan történelmi előzményei, mint az erdélyi vagy a vajdasági irodalomnak. (Európa *elrablása* 1966).

Az erdélyi transzszilván gondolat és Fábry Zoltán szellemiségének aktualitása jó példája annak, hogy Kelet-Közép-Európa magyar nemzetiségei az európaiság és az emberi egyetemesség eszméihez is megtalálták az utat. A vajdasági szellemi életben is lefolyt ilyen irányú vita a húszas-harmincas években. Szenteleky Kornél és Szirmai Károly tanulmányainak középpontjában annak a tisztázása állt, hogy a vajdasági irodalom regionális hagyományokat képviseljen-e, vagy egyetemes feladatokat vállaljon magára. Csak az *Új Symposion* alkotói generációjának fellépése jelentette egyértelműen és meghatározó módon a vajdasági magyar irodalom egyetemes tájékozódáshoz való fordulását. A kisebbségi magyar irodalomban a regionális programok megszületése a történelmi kényszerhelyzet eredménye volt. A kialakuló irodalmak a megfelelő régiók kulturális hagyományaira alapoztak, ugyanakkor kapcsolatban maradtak a magyar irodalom egészével. Nemcsak a deklarációk szintjén volt érvényes mindez, hanem az irodalom eszmei és poétikatörténeti alakulásának vonalán is. A kisebbségi magyar irodalmak mozgalmainak és irányzatainak költészeti és prózai kísérletezéseinek megvannak a párhuzamai az anyaországbeli irodalomban. Irodalomtörténeti tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmakat több szál fűzte a magyar nemzeti irodalomhoz, mint a velük egy államban fejlődő többségi nemzet irodalmához, mivel ez utóbbiakhoz elsősorban művelődéspolitikai szálak fűzték a kisebbségi magyarságot.

A magyar nemzeti irodalom és az egyetemes irodalmi kontextus törekvései azonban nem mindig estek egybe. Esetenként a nemzeti és az európai orientáció szembe is került egymással. Úgy is megjelent, mint a különféle irányzatok és mozgalmak dialógusa, a hagyomány és modernség ellentéte, a tradíciók és újítások kirekesztő harca. Jelenünkben is megfigyelhető, hogy a szűkebb értelmű nemzeti kulturális stratégia és a modernizációs európai irányultság több vonatkozásban szemben áll egymással. Közép-európai szinten is érezhető ez a kettősség a nemzeti vonalakhoz kötődő és a posztmodern irányait hirdető irodalmi, esztétikai vitákban. Ez a problémakör a kisebbségi magyar irodalmakban is létezik, bár nem meghatározó jelenség. Ennél sokkal határozottabban van jelen az az antinómia, amely az irodalom ún. közösségi és személyiségelvű kifejezőerejét jeleníti meg. Ebben az összefüggésben az irodalom nemcsak a személyiség helyzetét, válságát vagy megsemmisülését fejezte ki, hanem közös tapasztalatokat is megjelenített és képviselt. Az ún. személyiségelvű irodalom hívei nem ismerik el a közösségi érdekeket konstituáló irodalmat. Az utóbbi másfél évtized kisebbségi magyar irodalmaiban ez az ellentmondás generációs nehézségeket okozott, és szekértáborokra osztotta az írókat.

Ez a két differenciáló tényező befolyásolja a magyar nemzeti irodalom integrációs törekvéseit és a magyar kultúra és irodalom európai integrációját is.

Cholnoky Olga

Messianizmus a szlovák irodalomban

Kraus, Cyril: Glosy o slovenskom mesianizme. = Slovenské pohľady, 2002. 5. no. 42–54. p.

A XIX. századi messianizmusokban kiindulási pontként egy a priori dogma szolgál, a hit ténye, az Újszövetség csalhatatlanságában való meggyőződés, a misztikus-vallásos elem. Latens módon ebben a Messiás eljövetele is benne rejlik.

A szlovák messianizmus ugyancsak a „lelki” szférára helyezte a fő hangsúlyt, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy képviselőit hidegen hagyta volna a nemzet kulturá-

lis és társadalmi léte. Fontosnak tartották, hogy a kedvezőtlen körülmények között a nemzet ne csak vegetáljon, hanem azt is képes legyen „közhírré tenni”, hogy van ereje a szellemi élet valamennyi tartományában a méltó megjelenésre és helyfoglalásra.

A szlovák messianizmus abban a Bach-korszakban alakult ki, amelyet irodalmilag a „szárazság és némaság” időszakának szoktak nevezni. Az első messianisztikus munkát – egy nyílt levél formájában – Peter Kellner-Záboj Hostinský publikálta. Benne a „szláv tudományról” értekezik. Szerinte a szlávok a németekkel ellentétben nem elégszenek meg az igazság egyes részleteivel, hanem a teljes igazságot kívánják megismerni. Mindezt a Bibliából úgy „olvasta ki”, hogy hangsúlyjaiban eltért Štúr Hegelre visszavezethető romantikájától.

Egyébként a szlovák messianizmus a költészet terén produkálta legértékesebb eredményeit. Így 1857-ben fejezte be Michal Miloslav Hodža 20 ezer sorból álló versfüzetét, a Matorát-t (Anyát), s ugyanez év márciusában. Samo Bohdan Hrobon’ is jelentkezett a maga Iskriceáival (Szikrácskaíval) A két jeles költői egyéniség említett fő műveire 1857-ben se a szlovák, se a szláv könyv- és folyóiratkiadás „nem volt vevő”, úgyhogy szélesebb körben csak a 60-as években fejthették ki hatásukat (pl. Andrej Sládkovičra).

A már említett Hostinskýn kívül Pavol Hečko volt az az irodalmár, aki propagálta a messianista alkotók életművét, ezeknek a magasabb elvi szempontok érvényesítése jegyében fogant és akként olvasandó költeményeknek társadalmi befogadását.

Mihelyst az említett négy vezérszemélyiség megszűnt alkotni és létezni, a messianizmus végképpen kikopott a szlovák irodalomból. Noha képviselőinek száma és hangja sohasem volt meghatározó, azáltal hogy eltért a Štúr-féle romantika elveitől és gyakorlatától, egyszersmind új színfolttal, a romantikus messianizmussal gazdagította ezt a romantikát.

Futala Tibor

Günter Grass lengyelsége

Rzońca, Anna – Rzońca, Wiesław: Kaszubska ojczyzna Güntera Grassa. = Przegląd Humanistyczny, 44. rok. 2000. 5. no. 117–128. p.

Günter Grass Gdańskban (Danzigban) született 1927. október 16-án. Az édesanyja kasub nemzetiségű volt. 1945-ig szülőhelyén és annak környékén élt. Alapélményeit itt halmozta fel a harmincas és negyvenes évek egyre feszültebb légkörében, majd pedig embertelenségeiben.

Grass műveit lengyel szavak, kifejezések, személy- és földrajzi nevek egész garmadája színezi. Lépten-nyomon lengyel szokásokat, sztereotípiákat elevenít fel. Referált szerzőpárosunk leginkább a következő Grass-műveket elemzi részletesen ebből a szempontból:

- Aus dem Tagebuch einer Schnecke (Egy csiga naplójából),
- Die Blechtrommel (magyar fordítása: A bádogdob, 1973),
- Katz und Maus (magyar fordítása: Macska és eger, 1968),
- Der Butt (magyar fordítása: A hal, 1983),
- Hundejahre (Kutyáévek).

Sokan és sokszor szokták emlegetni Grass „lengyelségét”. Valóban okkal és joggal lehet és kell beszélni róla, ám közben szem előtt kell tartani, hogy az író „lengyelsége” paradox, mint hogy egyszerre tanít az ún. „lengyelségtől” való elhatárolódásra, tökéletesíti a

lengyel nemzet önértékelés műszereit, demitologizálja a lengyel történelem különösen „melengetett” eseményeit és szereplőit, és ezzel párhuzamosan hangsúlyozza: „Azért a németek is emberek.”

Grass „jövendőelő” típusú személyiség. Jövendőlései általában be szoktak teljesedni. Amikor pl. 1981-ben kijelentette, hogy a nacionalizmus a nemzeti azonosságtudat megszűnésének a terméke, alig értették meg. Napjaink fejleményei tükrében azonban aligha akad olyan politikai megfigyelő, aki ne adna neki igazat.

Ugyancsak híressé vált megállapítása, hogy európaiságon mindenekelőtt azt a képességet kell érteni, amely relativizálni tudja azt, ami „idegen”, illetve ami „mienk”.

Nem csoda, hogy Lengyelországban, legalábbis értelmiségi körökben, Günter Grass a legolvasottabb és legismertebb német író.

Futala Tibor

A podlasiei fehéroroszok irodalmi műveltsége a XV–XIX. században

Šavinskaė, L. L.: *Literaturnaa kul'tura belorusov Podlās' ā XV–XIX vv.: Knižnye sobraniā Suprasl'skogo Blagovešenskogo monastyra. Minsk, Nacional'naā biblioteka Belarusi, 1998. 175 p.*

Podlasie ma kelet-lengyelországi tájegység, ahol több százezer, jórészt fehérorosz nemzetiségű ortodox hívő él. E területen a keleti szlávok igen korán kezdtek megtelepülni, néhány általuk alapított város – Bielsk, Drohiczyn, Mielnik – története a Kr. u. első évezredig nyúlik vissza. Podlasie nyugati peremén a régészek a közelmúltban feliratos táblácskákat találtak, amelyek esetleg összefüggésbe hozhatók Cirill és Metód missziójával, vagyis lehet, hogy ezen a területen Lengyelország hivatalos, nyugati rítus szerint történt megkeresztelkedése (966) előtt egy jó évszázaddal voltak már keleti rítusú keresztyén közösségek. Podlasie ezért az ortodox kultúrának fontos, legnyugatibb emlékhelye, ugyanakkor mint határvidék, a különböző szláv nyelvek és kultúrák, valamint a szláv és a balti nyelvek és kultúrák aktív kölcsönhatásának a terepe is.

A szlavisták számára Podlasie elsősorban Supraślról, pontosabban a róla *Codex Suprasliensis*nek elnevezett XI. századi ószláv nyelvű kéziratról nevezetes, amelyet több évszázadon keresztül itt őriztek.

A supraśli kolostort 1498-ban alapította Alekszandr Hodkevics, a Litván Nagyfejedelemség marsallja és Ioszif Szoltan szmolenszki püspök. Első lakói közül néhányan valószínűleg az Athosz-hegyről és a kijevi barlangkolostorból jöttek. A kolostor első előljárója, Parfutyij Szegey, az ősrégi helyi Szegey nemzetségből származott, akik a közeli Bielsk ortodox polgárai közé tartoztak. A kolostor építése 1500-ban kezdődött, egy év múlva állt már a Szent János apostolról elnevezett fatemplom, 1511-re pedig elkészült a kőből épült nevezetes Angyali üdvözet temploma, amelyet 1944-ben barbár módon földig leromboltak. Helyreállításán jelenleg az autokefál lengyel ortodox egyház munkálkodik.

A supraśli kolostor igen gyorsan a Litván Nagyfejedelemség egyik legnagyobb ortodox kolostora lett, előljárói a XVI. század közepén már a kijevi barlangkolostor apátja után közvetlenül következtek a zsinati rangsorban. A kolostor híre az egész ortodox világban terjed, a nagyorosz területekről is sokan felkeresik, de a Balkánnal is élénk kapcsolatokat tart fenn: az Angyali üdvözet templomát egy Nektarij nevű szerb festi ki. A XVI. század végén a Maszalszkij hercegi családból származó Illarion lett a supraśli apát, aki ellenállt a breszti uniónak (1596), sőt 1601-ben ő átkozta ki Ipatij Pocej unitus metro-

politát. Ezzel azonban szembekerült az uniót támogató királlyal, és III. Zsigmond eltávolította Supraślból. A supraśli kolostor formálisan az 1610-es években fogadta el az uniót, de még egy évszázadig őrizte az ortodoxia összes külső jegyét, az istentiszteleteket is még a régi ortodox liturgikus könyvek szerint tartották. Az ügyvitelben a cirill írást és az ófehérorosz nyelvet használták, folyik a cirill betűs kéziratok másolása, sok új, eredeti mű is keletkezik egyházi szláv és ófehérorosz nyelven. Ugyanakkor azonban a kolostor fokozatosan nyugati hatás alá kerül. Ebben közrejátszott az, hogy ide tette át a székhelyét a (névlegesen) kijevi unitus metropolita és a bazilita rend előjárója, akik gyakran egy személyben a kolostor apátjai is. A XVII. század közepén itt kezdődik meg az új unitus szertartáskönyv (liturgikon) kidolgozása, amely végül 1695-ben itt is jelent meg a külön erre a célra létrehozott nyomdában (egy példánya az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban is megtalálható, vö. Szőke Lajos könyvéről írt e számban megjelent ismertetésünket.). Ez a szertartáskönyv már külső megjelenésében is nyugati mintákat követ, tartalmilag is a római egyház tanításához igazodik. Ebben az időben a supraśli kolostor szerzetesei már egyre ritkábban használják a cirill írást, többnyire lengyelül, néha latinul írnak. A kolostor ügyvitele sok latin kifejezéssel kevert lengyel nyelven folyik.

A keleti szláv hagyományok feltámasztására Leon Kiska apát tesz kísérletet, aki 1720-ban terjedelmes egyházi szláv–lengyel szótárt tesz közzé. A nyomdát felújítja, mellette papírgyárat alapít. A XVIII. század közepén lengyel nyelven állították össze a kolostor krónikáját, amely az alapításig visszamenőlegesen katolikusnak állítja be a supraśli kolostort.

A supraśli nyomda a XVIII. század folyamán száznál több cirill betűs könyvet adott ki egyházi szláv, ófehérorosz és orosz nyelven. A kiadványok többsége az unitus (görög katolikus) egyház számára készült, de bér munkában itt nyomtatták könyveiket az orosz óhitűek is. A görög katolikus kiadványok között tankönyveket, liturgikus könyveket, léleknevelő olvasmányokat, jogi szövegeket találunk. A fehérorosz művelődéstörténet számára igen becsesek az itt nyomtatott ábécéskönyvek, imakönyvek, hittankönyvek, amelyek a nép számára készültek a népnyelvhez közel álló nyelven.

Az orosz óhitű kiadványokat orosz kereskedők megrendelésére nyomtatták a supraśli kolostori nyomdában, ahonnan aztán nagy példányszámban terjesztették mindenütt, ahol orosz óhitűek éltek. Tömegesen csempészték ezeket a könyveket Oroszországba, ahol óhitű kiadványok nem jelenhettek meg.

A supraśli nyomdában nemcsak cirill, hanem latin betűkkel is nyomtattak, mégpedig lengyel, latin, ófehérorosz, litván, sőt egyházi szláv nyelven is, összesen mintegy háromszáz művet. Ezeknek mintegy 35 százaléka teológiai és hitoktató mű, 21 százaléka szépirodalom, a többi alkalmi szónoklat és vers, történelmi és politikai munka, orvosi és jogi, mezőgazdasági és földrajzi tárgyú kiadvány. Érdemes megjegyezni, hogy a supraśli nyomdában sok kortárs nyugati szerző művét is kiadták, így például itt jelent meg Swift *Gulliverje* először lengyel nyelven. A könyvek eladásából a kolostornak hatalmas bevétele volt, amiből nagyszabású építkezésbe kezdett Supraślban és Varsóban. A XIX. század elején a kiadói tevékenység a kolostorban elhal, 1803-ban a nyomdát a białystoki I. Appelbaum veszi meg.

A kolostor támogatata a Tadeusz Kościuszko vezette felkelést, majd amikor ez a vidék Poroszországhoz került, sok birtokát elkobozták. A poroszok ugyanakkor görög katolikus püspökséget alapítottak Supraślban. 1807-től orosz fennhatóság alá kerül a terület, és 1836-ban a megmaradt kolostori birtokot V. Sachert báró kapja határidő nélküli bérletbe, aki gyárat épít, és az Orosz Birodalom egyik ipari központjává teszi a helységet. Ebben az időben már csak öt-hat szerzetes lézengett a pusztulásnak indult kolostor falai között.

1839-ben, miután a birodalomban felszámolták az uniót, Supraśl ismét ortodox kolostor lesz, új templomokkal bővítik, a század vége felé megint saját nyomdája van, amelyben főleg a nép számára nyomtatnak könyveket, de kiadnak egy valláserkölcsei irányultságú hetilapot is. Az első világháború, a forradalmak és a lengyel–szovjet háború romlásba döntötték a kolostort. Az 1918 végén megalakult új lengyel állam erőszakkal eltávolítja az utolsó ortodox szerzeteseket, és különféle állami hivatalokat és egy mezőgazdasági iskolát helyez el az épületekben. A két világháború között a lengyelországi ortodox egyház hiába kísérletezett a kolostor visszaszerzésével, próbálkozásai nem jártak sikerrel. 1944-ben a kolostor régi főtemplomát, az Angyali üdvözet székesegyházat felrobbantották. A templom helyreállítása 1984-ben kezdődött, amikor az ortodox kolostori élet megújult Supraślban. Hosszas pereskedés után 1996-ban az egész kolostoregyüttest visszakapta a lengyel ortodox egyház, és napjainkban a kolostor ismét jelentős ortodox központtá válik.

Zoltán András

Veszélyeztetett nyelvek – elveszett világok

Ostler, Nicholas: Endangered languages – lost worlds. = Contemporary Review, 279. vol. 2001. 1631. no. 349–355. p.

A legjobb és legfrissebb becslések szerint az emberiség minden második hónapban elveszt két nyelvet, és mára mintegy 6500 maradt. Igaz, ez a szám nem tartalmazza a tájnyelveket, dialektusokat. A 6500 nyelv mindegyike különálló, csak az érti igazán, aki az adott nyelvi közegben nőtt fel. Az ilyen nyelveket évezredek óta beszélik, és így váltak elkülönült nyelvekké, generációk százai csiszolták. A ma beszélt és regisztrált nyelvekből 1700 olyan létezik, amit kevesebb mint tízen használnak – leginkább Ausztráliában és Dél-Amerikában. A jelenkor rohamos kommunikációs és oktatási fejlődése következtében ezek a nyelvek rövid időn belül eltűnnek.

Európában is vannak kihalófélben lévő nyelvek, pl. a „manx” – a Man szigeten élőké, ahol a 20 év alatti lakosságnak csak 1%-a beszéli a helyi nyelvet. – A sokak által beszélt nyelvek használói nem érzékelik a kevesek által beszélt nyelvek problematikáját. Az, hogy európai nyelvek elterjesztését a gyarmatosítás erőszakosan végezte el, a leglátványosabb Indiában és Dél-Amerikában.

Manapság a cél ugyanaz, de a végrehajtás „kommunikációs érdek” és a „humanizmus” talaján áll, az emberek önként tanulják a „nagy” nyelveket, spanyolt, franciát és mindekfelett az angolt, hogy gazdasági, kulturális, társadalmi előnyökhöz jussanak.

A kora-történelmi korokban ötezer és háromezer évvel Kr. e. Közép-Keleten beszéltek a hurri, egyiptomi, sumér, elamit, hettita és akkádi nyelveket, melyekből ezen a területen ezer évvel előtte már csak az arab és a perzsa/fárszi maradt fenn.

A „kis” nyelvek eltűnése az általános emberi kultúra vesztesége is. Egy welszi közmondás szerint, „akinek beszélt nyelve nincs, annak szíve sincs”. A kelta nyelv csak töredékesen maradt fenn Írországban és Wales-ben, a mindennapi használatban az angol dominál.

Amikor Macaulay Indiában a közoktatás nyelvének az angolt határozta meg, így érvelt: „Aligha kell ismételni ragaszkodásunkat saját nyelvünkhöz. Az még a nyugati nyelvek között is kiemelkedő ... Biztonsággal mondható, hogy a mai angol nyelvű irodalom nagyobb terjedelmű, mint háromszáz évvel korábban a világ összes nyelvén megjelent irodalom.” (Macaulay: Minute on Education, 1835)

Ebben a szellemben égettette el 400 évvel ezelőtt Diego de Landa az összes maja könyvet. A misszionáriusok ma is ösztökélik az ecuadori huaorami indián szülőket, hogy gyerekeiket spanyol iskolába járassák.

A nyelvek halhatatlanok, nem úgy, mint az emberek – de a nyelvek is csak addig élnek, amíg az emberek beszélik azokat.

Minden élő nyelv magába foglal valami analógiát a tudományos paradigmából, a gondolkodás és emlékezet rendszeréből, ami az élet útját könnyíti. Csodálatos az – eltérően a nyugati tudománytól –, hogy ezek a paradigmák különbözőek: a nyelvek a különböző tanulási folyamatok ezreit reprezentálják.

Az internet elterjedése segítheti a kis közösségek ponttól pontig terjedő vagy széles körű kommunikációját, de hozzájárulhat valamelyik „nagy” nyelv (angol) általános használatának rögzedéséhez is. Ez ütközőfelület lehet a „kis” és „nagy” nyelvek között.

A „nagy” nyelvek beszélői soha nem fogják megtudni milyen érzés az, amikor a „kis” nyelveken beszélők általánosan ismert „nagy” nyelven kommunikálnak, majd visszatérnek saját nyelvükhöz, amikor érzéseiket akarják kifejezni.

A liturgia nyelve és a hívek nyelvi viselkedése az ukránai katolikusoknál

*Rudnicka, Sergiusz: Język liturgii w kościele katolickim na Ukrainie a językowe zachowanie wiernych podczas mszy. = Smułkowa, Elżbieta, Engelking, Anna (red.), Język a tożsamość na pograniczu kultur. Białystok, Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2000
(= Prace Katedry Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku 1. tom). 177–179. p.*

Az ukránai lengyel nyelvjárások módszeres kutatása irányította rá a figyelmet arra, hogy milyen szerepet játszik az ukránai lengyelség értékrendjében a nyelv. Általánosságban elmondható, hogy az etnikai hovatartozás szempontjából a lengyel nyelv kívánatos, de nem meghatározó érték. A származás egyenes megvallása mellett meghatározó érték viszont a lengyel katolikus egyházhoz tartozás, amelynek a jellemzője a lengyel liturgikus nyelv.

Az a körülmény, hogy a katolikus liturgiában szerepet kap az ukrán és/vagy az orosz nyelv a lengyel mellett vagy helyett, szerző szerint azzal jár, hogy Ukrajnában eltűnik a lengyel katolikus egyház, és a helyén egy nemzetiségi szempontból közömbös katolikus egyház jön létre. Ez azzal jár, hogy a katolikus vallás megszűnik a lengyel etnikai identitás jellegzetessége lenni. Csökken ezzel a lengyel identitás összetevőinek a száma, ami azt is jelenti, hogy a lengyel tudatú népesség száma gyorsabban fog csökkenni, mint amikor a katolikus egyházhoz való tartozás egyúttal a lengyel etnikumhoz való tartozást is jelentette.

A lengyel katolikusoknak nincs kedvére, ha a papok változtatnak a liturgia nyelvén. Az ilyen templom már nem „saját” templom („idegen templom, idegen pap”), vagy már nem is templom („cerkvát [= ‘ortodox templomot’] csináltak belőle”). A papok ilyen irányú törekvései ellenkezést váltanak ki a lengyel hívekből. Az ellenállás különféle formákat ölthet. Megragadhat a verbális deklarációk szintjén („ukránul nem fogok énekelni” – idézi egy idősebb nő kijelentését a Nowy Zawód-i pap), de kifejeződhet az istentisztelet nyelvének megváltoztatására irányuló határozott követelésben is (például a zsitomiri kápolnában a hívek félbeszakították az ukrán nyelvű prédikációt mondván, hogy ők lengyel istentiszteletre jöttek ide).

A szerző véleménye szerint ez az ellenkezés kifejezésre juthat a hívek nyelvi viselkedésében is a mise alatt, vagyis abban, hogy nem válaszolnak a pap felszólítására, vagy nem énekelnek akkor, ha a pap nem lengyelül beszél. Megfigyelései a Zsitomir környéki Nowy Zawód község nyelvi viselkedésére irányultak 1998-ban a vasárnapi mise alatt. A misét a helyi pap tartotta, aki beszél lengyelül (irodalmi nyelvi szinten), ukránul és oroszul. A templomban mintegy 100 fő tartózkodott, zömmel 60 év feletti asszonyok (kb. 50 fő) és férfiak (kb. 10 fő). A második legnépesebb korcsoportot a 20 éven aluliak alkották, főleg lányok, de néhány fiú is. A legkisebb arányban a 20–40 év közöttiek voltak képviselve (kb. 16 fő, zömmel családok). Nemzetiségi szempontból a lengyelek voltak többségben. A templomba járó ukránok és az ukrán katolikusok számát csak becsülni lehet, de biztosan nem haladta meg a 10 főt. Biztosan három asszonyról lehetett tudni, hogy ukránok: ketten egyébként ortodoxok voltak, az egyikük pedig ukrán katolikus. A mise két-nyelvű volt, a változó részek – bevezetés, szentlecke, prédikáció, hirdetés – ukránul, az állandó részek (Agnus Dei, Miatyánk) pedig lengyelül hangzottak el.

A pap felszólítására a hívek különböző intenzitással válaszoltak. A lengyelül elhangzó felszólításra mindenki válaszolt egy-két nagyon idős ember kivételével. A fiatalok közül az oltártól távolabb ülők ritkán válaszoltak, a presbitériumban helyet foglaló, rendszeres

templomlátogató fiatalok viszont mindig. Az ukrán nyelven elhangzó felszólításra csak a presbitériumban ülő fiatalok válaszoltak, az idősebbek közül alig valaki. Nem fordult elő, hogy az ukrán nyelvű felszólításra valaki lengyelül válaszolt volna. A pap által lengyelül intonált énekeket az idősebb korosztály énekelte, az ukrán nyelvűeket viszont csak az orgonista és néhány fiatal a rendszeres templomlátogatók közül.

A mise alatti nyelvi viselkedést az idősebb korosztály szabja meg. A hagyományos közösségekben, amilyenek az ukrainai lengyel falvak, a nyelvváltás a liturgiában lassabban megy végbe, mint egyébként. Nem elég ehhez a generációváltás, hanem ki kell alakulnia egy olyan, az ukrán nyelvet a templomban is előnyben részesítő rétegnek, amely túlsúlyba kerül a templomlátogatók között. Jelenleg azonban a 20 évnél fiatalabbak megkérdése azzal az eredménnyel járt, hogy a templomlátogató fiatalok között kisebbségben vannak azok, akik ukránnak vallják magukat, a lengyel tudatúak pedig, noha gyakran csak passzívan tudnak lengyelül, nem hívei annak, hogy kizárólag ukrán legyen az istentiszteleti nyelv. A katolikus istentiszteleten való részvétel továbbra is együtt jár a lengyel nyelv használatával, ezért az ukrán nyelvű hitoktatásra járó gyermekeknek is meg kell tanulniuk néhány lengyel imádságot, ha a többiekkel együtt akarnak imádkozni.

Zoltán András

Nyelv és identitás a kasuboknál

Popowska-Taborska, Hanna: *Język a tożsamość – casus kaszubszczyzny*. = Smulikowa, Elżbieta, Engelking, Anna (red.), *Język a tożsamość na pograniczu kultur: Białystok, Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2000 (= Prace Katedry Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku 1. tom). 171–176. p.*

Több mint egy évszázada folyik a vita arról, hogy a kasub önálló nyelv-e, vagy pedig a lengyel egyik dialektusa. A nyelvtudományi munkákban a kasub úgy jelenik meg, mint egy korábban nagyobb, de az elmúlt századokban germanizált nyelvterület keleti perifériája. Tipikusan kasub hangtani változásnak mindössze három tekinthető, ezek közül kettő (**e* > *i*; *s*′, *z*′, *c*′, *Ć*′ > *s*, *z*, *c*, *Ć*) a XIV. században, egy pedig (az úgynevezett „kasub sva” kialakulása bizonyos helyzetekben a rövid *y*, *i*, *u* helyén) a XVII. század második felében alakult ki. A kasub mai különállása elsősorban azon alapul, hogy megőrzött olyan, az ólengyelben még ismert hangtani, alaktani és szóképzettani vonásokat, amelyeket a lengyel nyelvterület többi részéről különféle innovációs folyamatok mára már kiszorítottak. Erre hivatkozva a nyelvészek egy része a kasubban egy – meglehetősen archaikus – lengyel nyelvjárást lát. Az így gondolkozó nyelvészek sem vonják azonban kétségbe a kasub, különösen az északi és középső kasub nyelvjárások nyilvánvaló különállását. Mindenki elismeri, hogy a kasub annyira élő és fejlődő idióma, amihez hasonló egyetlen más lengyel nyelvjárásban sem tapasztalható. Más felfogás szerint azonban a kasub önálló nyelv. Edward Breza felfogásában a két nyelv rendszer – a lengyel és a kasub – szinkron leírása és kontrasztív vizsgálata alapján megállapítható, hogy két különböző nyelvről van szó. Alfred Majewicz az *etnolektus* (= egy etnikai csoport nyelve) fogalmával operálva azt állítja, hogy ha egy etnolektuson beszélő nem érti meg a másik etnolektuson beszélőt, akkor ez az etnolektus önálló nyelv. És valóban, a Lengyelország központi részéről származó lengyel nem érti meg az északi kasub nyelvjárást.

A szerző szerint a „nyelv vagy nyelvjárás” dilemmájának az eldöntése jelentős mértékben kívül esik a nyelvtudomány kompetenciáján, mert ebben kulturális és szociális té-

nyezők is közrejátszanak, jelen esetben a következők: 1. létezik kasub irodalmi hagyomány és modern kasub irodalom; 2. kísérletet tesznek a kasub nyelvi norma kialakítására; 3. tudatosan bővítik a kasub használati körét.

1. A XVI–XVII. században még csak kasub nyelvjárási vonásokat fedezhetünk fel lengyel nyelvű szövegekben, de a XIX. század első felétől kezdve már folyamatos a kasub irodalmi hagyomány. A mai kasub írók zömét nem lehet nyelvjárási vagy regionális írónak nevezni, noha sokan saját nyelvjárásukon írnak. Sok kasub művet lefordítottak ugyanis a lengyelén kívül más nyelvekre, köztük világnyelvekre is.
2. A kasub nyelvi norma kialakítására irányuló törekvés kézzelfogható jele a helyesírás egységesítésére irányuló erőfeszítés. Az E. Breza és J. Treder által 1975-ben kiadott helyesírási szabályzatot ugyan sokan vitatják és felülbírálják, de a nyelvi norma kialakítását célozzák a kasub–lengyel és a lengyel–kasub szótárak, amelyek a nyelvújítási szótár szerepét is betöltik: szerzőik maguk által kreált neologizmusokat is közölnek abból a célból, hogy megteremtsék azt az irodalmi nyelvben nélkülözhetetlen absztrakt szókincset, amely a nyelvjárásokból nem kölcsönözhető, mert a nyelvjárási beszédben nem is létezik. 1981-ben megjelent E. Breza és J. Treder kasub nyelvtana (lengyelül), 1992-ben egy kasub nyelvkönyv, 1997-ben egy új kasub helyesírási kézikönyv immár kasub nyelven, ami maga után vonta a kasub nyelvészeti szakkifejezések megteremtésének a szükségességét is.
3. A kasub nyelv használati körének tudatos kiterjesztése figyelhető meg abban, hogy csak 1992-ben egyidejűleg két kasub nyelvű Újszövetség-fordítás is megjelent. Nem kétséges, hogy az ilyen irányú buzgólkodásnak nagy lendületet adtak II. János Pál pápa szavai, aki 1987. június 11-én Gdyniában anyanyelvükön biztatta a kasubokat arra, hogy őrizzék meg identitásukat biztosító értékeiket és hagyományaikat. Bővültek a kasub intézmények is: Sikorzynban kasub kulturális és oktatási központ működik, Gdańskban pedig az újonnan alakult Kasub Intézet. A gdański rádió hetente kasub magazinműsort közvetít, amelynek részeként kasub nyelvtanfolyam is indult, amelynek írásos anyagát a gdański helyi sajtó közli. Brusyban kasub líceum, a gdański egyetemen kasub lektorátus működik. A gdański metropolita felszólította a kasubul tudó papokat, hogy a kasub falvakban vezessék be a kasub nyelvű liturgiát.

Ugyanakkor a kasub vezető értelmiségiek lengyel nemzetiségűnek, a lengyel nemzet egy sajátos etnikai változatába tartozónak vallják magukat, noha tudatában vannak etnikai különállásuknak. A saját nyelvi és kulturális tudatú etnikai csoport identitása a kasubok esetében más szinten fogalmazódik meg, mint a nemzeti identitás.

Zoltán András

Nyelv és identitás kultúrák határán: a lausitzi szorbok

*Rzetelska-Feleszko, Ewa: Język a tożsamość na pograniczu kultur – sytuacja łuszycka.
= Smułkowa, Elżbieta, Engelking, Anna (red.), Język a tożsamość na pograniczu kultur. Białystok,
Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2000 (= Prace Katedry Kultury Białoruskiej
Uniwersytetu w Białymstoku 1. tom). 180–185. p.*

A lausitzi szorbok lélekszáma jelenleg körülbelül 60 ezer fő, a második világháború utáni években még mintegy 80 ezren voltak. Közvetlenül a háború után Lausitzban nagy nem-

zeti fellendülés bontakozott ki. Dinamikusan fejlődött az iskolahálózat, megindult a tanító- és tanárképzés, megalakultak a szorb szervezetek, kulturális egyesületek, kórusok, megnyitotta kapuit a színház stb. Ez annak volt köszönhető, hogy 1. a hitleri időkben a szorbokat éppúgy üldözték, mint a többi szlávot, a szorb nyelv használatát még családi körben is büntették; a szorb értelmiség koncentrációs táborokba került. Az 1945. év Lausitzban tehát valóságos felszabadulást jelentett; 2. a szovjet hatóságok a közös szláv gyökerekre való tekintettel támogatták a szorb kisebbséget; a szorboknak hagyományosan szoros kapcsolataik voltak a csehekkel és a lengyelekkel (például a szorb katolikus papokat hagyományosan Prágában képezték, volt ott szorb ifjúsági szervezet is). A szorbok politikai szimpátiáját mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy petíciót intéztek Sztálinhoz azzal a kéréssel, hogy területüket csatolja a cseh államhoz.

A szorb iskolahálózat, valamint a szorbok nemzeti képviselője, a „Domowina” azonban beépült a német állam szervezeti és politikai struktúrájába. Idővel számos szorb vezető célszerűnek látta, hogy népe érdekében és a társadalmi cselekvés lehetőségéért belépjen a kommunista pártba vagy a helyi közigazgatás szerveibe.

Az a szabadság és támogatás, amelyet a szorbok közvetlenül a háború után élveztek, az NDK megalakulásával beszűkült. A „Domowina” magasabb funkcióit párttagok (SED) foglalták el, és ezáltal a kommunista – és egyben ateista – propaganda eszközévé vált. Az NDK hatóságai saját kisebbségpolitikát kezdtek folytatni, amely kétkulacsosnak nevezhető. A jelszavak szintjén továbbra is a szorbok egyenjogúságát hirdették, a valóságban azonban korlátozták a kisebbségi jogokat az iskoláztatás, a vallásszabadság, a könyvkiadás terén. A látszólag szorbbarát kirakatpolitika legfőbb eseménye a nagy csinnadrattával reklámozott szorb kulturális fesztivál volt. Ugyanakkor azonban 1964-ben olyan törvényt hoztak a szorb iskoláztatásról, amely szigorúan megkövetelte, hogy a szülők írásban kérjék, hogy gyermekük szorb iskolába járhasson. Ehhez olyan szűk határidőt adtak, amit szinte lehetetlen volt betartani. Ennek következtében a jelentkezők száma rohamosan csökkent: az 1962. évi 12 ezerről 1967-re mindössze 2800-ra (!). Hasonló leépülés következett be minden más területen is. A háború utáni pezsgés megszűnt, a szorb nemzetiesség presztízsét szisztematikusan rombolták. Ez a helyzet egészen 1989-ig tartott. Az 1989–1990. évi politikai változás után kiadtak olyan jogszabályokat, amelyek garantálják a szorb nemzet és kultúrája fejlődését. A változásokkal egyidejűleg eltávolították az előző rezsimhez kötődő szorb funkcionáriusokat. Ezek között sok értékes, a szorb ügyet őszintén szolgáló ember is volt, akiknek a pótlása nehézséget okozott. Egyes papokat, akik korábban a függetlenség és az ellenzékiesség támaszai voltak, most a Stasival való együttműködéssel vádoltak, ennek következtében a szorb elit meggyérült, tekintélye pedig megkérdőjeleződött.

A XX. század nagy változásokat hozott a falusi életben. Minden falu jó összeköttetésbe került a városokkal a közlekedés fejlődése nyomán, a házakba rádió, majd televízió került, amely a többségi nyelven sugározta a műsorokat. A fiatalok társadalmi előrehaladása leggyakrabban a többségi nyelv és kultúra elfogadásával jár együtt. A szorb elit azon törekvései, hogy erősítsék a kisebbségi nyelv pozícióit az iskolában, a sajtóban, templomban stb., nem tudják fékezni Lausitzban azt a folyamatot, hogy egyre csökken a magukat szorbnak tartók, vagyis a szorb nemzeti tudattal rendelkezők száma.

Egy nemzet vagy etnikai csoport azonosságtudatáról számos tényező dönt, többek között a közös származás, a közös terület, az egységes anyagi kultúra, a közös történelmi és kulturális tradíciók, a legendák, a dalok, az irodalom és a költészet. integráló szerepet töltenek be az olyan szimbólumok is, mint a zászló vagy a címer. Fontos tényező lehet a közös vallás és a közös, másokétól eltérő nyelv.

Ezek közül a tényezők közül több már nem tölt be integráló funkciót Lausitzban. A szorboknak ma már igen kis részben van saját területük. A háború után egész Alsó-Lausitzban, de Felső-Lausitz nagyobb részén is a szorboknak be kellett fogadniuk házaikba Lengyelországból kitelepített németeket. Megszaporodtak a szorb–német vegyes házasságok, amelyekből többnyire csak németül tudó gyermekek születtek. A nagy külszíni fejtésű barnaszénbányák megnyitása és az erre alapuló ipari üzemek vonzották a munkaerőt Németország minden tájáról, az eredetileg tiszta szorb lakosságú terület vegyes lakosságúvá vált, kialakultak a német intézmények, a német iskolahálózat stb. A szorb többséget ma már csak Felső-Lausitz délnyugati részén egy apró katolikus körzet (6 egyházközség) őrzi. A szorbok anyagi kultúrája ma már nem különbözik a németekétől. A mezőgazdasági eszközök és művelési módok szorb népi sajátosságai áldozatul estek a kollektivizálásnak. Most nagy farmergazdaságok alakulnak ki, amelyek kevés munkaerőt foglalkoztatnak. A falusiak zöme városba jár dolgozni, ahol beolvad a német többségbe. Eltűnően vannak a szorbokat megkülönböztető viseletek, ételek, falusi építkezési hagyományok. A közös eredet, hagyományok, szokások tudata egyre kevesebb szorbot jellemez ma már.

Ilyen körülmények között a nyelv vált a szorb öntudat döntő tényezőjévé. A nemzeti nyelv megőrzése nem csak az emberek közötti érintkezés szintjén lényeges, hanem főleg az irodalmi nyelv szintjén, amelyet az iskola, az egyház, az intézmények képviselnek, amely látható a helységnévtáblákon és az intézmények falán. Az irodalmi nyelv léte emeli az etnikai közösséget nemzeti közösséggé. A nyelv és az identitás összefüggése szempontjából igen tanulságos a szorb nyelvet használók és a szorb nemzeti tudatuk aránya. Egy 1987. évi vizsgálat szerint a megkérdezetteknek csak 80 százaléka vélte úgy, hogy a szorb nyelv ismerete fontos tényezője a szorb identitásnak. Még ennél is sokkal alacsonyabb volt ez az arány (57,4%) abban a régióban, ahol a német nyelv dominál. Ez azt jelenti, hogy az informátorok szubjektív meggyőződése szerint lehet valakinek szorb identitása anélkül is, hogy használná a szorb nyelvet.

Alsó- és Felső-Lausitz protestáns vidékein a nyelvet pragmatikusan kezelik, nem tulajdonítanak neki különösebb értéket. A legtöbb szülő itt úgy gondolkodik, hogy a szorb tanulása a gyermekeknek semmi hasznát nem hoz. Felső-Szilézia azon részén viszont, ahol jó szorb iskolák vannak, a szülők szívesen küldik oda a gyermekeiket, mert jobb képzést nyújtanak, mint a német iskolák. Ez a helyzet azonban csak Felső-Lausitz kisebb, katolikus részére érvényes, ahol a szorb nyelv még aktív érintkezési eszköz, mégpedig nem csak a családban, hanem az iskolában, a templomban és a hivatalokban is.

A szorb társadalom kétnyelvű; nincs olyan szorb, aki ne tudna németül is. A városokban a szorb nyelvet gyakorlatilag nem hallani az üzletekben, a hivatalokban vagy az utcán, a munkahelyek közül csak a szorb intézményekben (iskolák, kiadók, társadalmi szervezetek) használják. A munkahelyeken többnyire falun is már a német szó járja. Családi körben szorbul beszél még az egész nyelvterületen az idősebb korosztály, a fiataloknak azonban már csak 10 százaléka. A szorb nyelv már csak az említett kis felső-lausitzi katolikus körzetben dominál. A fentiek fényében a nyelv megőrzése egyet jelent a szorb identitás, a szorb nemzet fennmaradásával.

Zoltán András

Tatárország – egy igazi kétnyelvűség nyomában

Polyakova, Yulia: Tatarstan. A la recherche d'un véritable bilinguisme. = Le Courrier des pays de l'Est, 2001. 1018. no. 27–34. p.

A szerző Párizsban, az INALCO-ban végzi doktori tanulmányait.

A szovjet rendszer a tatár nyelvet és identitást elnyomta. 1990. augusztus 30-án a Tatár Szövetségi Köztársaság kikiáltotta függetlenségét, melyet 1992 márciusában népszavazással is megerősített. Még ugyanebben az évben, novemberben kibocsátott alkotmány kimondja, hogy a tatár és az orosz az ország hivatalos nyelve.

Az 1989-es népszámlálás adatai szerint az 5,5 millió lélekszámú tatárság képezte Oroszország második legnagyobb etnikumát. Mindössze 1,7 millió él közülük a mai Tatárország földjén; a többiek Szibériában, Közép-Ázsiában, Litvániában és a nagy metropoliszokban, szétszórva. A szovjet asszimilációs politika következtében ebben az időben a tatárok 77,2%-a vallotta második nyelvének az orosz, 3,4%-uk elsőnek tartotta, míg összesen 1,1% orosz beszélt a tatár nyelvet. Ugyanekkor a Tatarsztánnak számító területen a gyerekeknek mindössze 12%-a tanult az oroszról különböző tannyelvű iskolában, többségük vidéken. Fővárosukban, az 1,2 millió Kazánban csupán egyetlen iskolában tanítottak tatár anyanyelven.

A tatár nyelv fénykorát a XIX. század végétől 1930-ig élte. A legrégebbi tatár irodalmi emlék Kul Gali poémája a XIII. századból, arab karakterekkel írva. A XIX. században nagy lendületet vett tatár kultúra az orosz és az észt mellett a harmadik helyet foglalta el a cári korszakban. A tatár nyelv 1917-ben emelkedett azonban csak hivatalos rangra. Néhány, az orosz–tatár együttélés példaértékű éve következett ezután. Mindkét nyelvet használták a közigazgatásban, iskolákban, az élet minden területén. 1927-ben azonban az arabról a latin betű használatára tértek át, 1939-től pedig, „a nemzetiségek szovjet politikájának” jegyében a cirill betűs írásmódra. A 90-es évek végére megszülettek az afféle jelszavak, mint „Amennyire a nyelv élő, a nép is annyira élő.”

A tatár nyelv fennmaradásáról, fejlődéséről ma az államnak kell gondoskodnia. A politikai pártok vérmérsékletüknek megfelelően vélekednek a tatár, illetve az orosz nyelv együttes, átmeneti, illetve kizárólagosan hivatalos nyelvvé tételéről. 1992 júniusában fogadták el a szövetségi törvényhozásban a „Tatarsztán Köztársaság népeinek nyelvéről” szóló törvényt. A szövetségi területen az orosz az államnyelv, de valamennyi ott élő köztársaság szabad kezét kap egy másik államnyelv választására is. A föderatív állam anyagilag és jogilag támogatja valamennyi, a területén beszélt nyelv használatát és fejlődését. Tatarsztán számára kikötés a tatár és az orosz nyelv egyenlősége az élet legkülönbözőbb területein, illetve ezek ismeretének hiányában valamely harmadik nyelv használata is megengedett az ügyintézésben.

1994-ben részletes cselekvési program kidolgozását fogadta el az államtanács. Ide tartozik 2001-ig felelős szervezetek létrehozása a hivatalos nyelvek használatának bevezetésére az oktatásügyben, a médiában, a számítástechnikában. A tatár diaszpóra számára két évente egyszer világtalálkozót rendeznek Kazánban. Az általános- és középiskolákban kötelező az orosz mellett a tatár nyelv tanulása-tanítása. Négy további nyelv vonatkozásában: a csuvas, a mari, az udmurt és a mordvin esetében a körzetben élő nemzetiségek létszáma szerint. A statisztika alapján a tatárul tanuló gyermekek az összlétszám 98,5%-át teszik ki, de csak a fiatalok 48%-a jár olyan iskolába, ahol fel van mentve az anyanyelvi tanulmányok alól. Nőtt azoknak a vegyes iskoláknak a száma, ahol a tatár nyelvű tanulástól mentességet lehet szerezni. Az okok között kezdettől fogva a tanítás minősége kapott hangot, hogy tudniillik nincs elegendő, tatár nyelven jól tudó, szakképzett tanár az egyes iskolákban. Ezzel összefügg azonban az is, hogy a tanárképző intéz-

ményekben lehetetlen tatár tanulmányokat folytatni. A felsőfokú tanintézetekben nincs külön költségvetés a tatár nyelvű oktatásra. Létezik már egy alternatív intézmény 1996 óta, a Humán Tudományok Intézete mint nemzeti szerveződés. Azonban egy alternatív egyetem létrehozása nagy vitákat váltott ki. Így, egy fontos láncszem hiányában, a szülők 53%-a orosz iskolába küldi gyermekét, ahol a tatár nyelv, a sok között az egyik tantárgy. A könyvkiadás főleg a tankönyvekre koncentrálódik. Központi szerepe van ebben az 1992-ben alakult Magarif kiadónak. A magas példányszám is kevés azonban a volt Szovjetunió területén élő összes tatárnak. A rádióadások mindenképpen aránytalanságot mutatnak: egy tatár nyelvű órára több mint 40 orosz nyelvű adásóra esik (valamennyi csatornán együttvéve). Ennek ugyancsak nyelvi és pénzügyi okai is vannak.

A XX. századi írásreformokról esett már szó. A harmadik, a tatár ábécé latin alapokra való visszahelyezése 2001 szeptemberében kezdődött; tízéves átmenetet terveztek a folyamatnak. Az iskolákba folyamatosan, felmenő rendben vezetik be az új írást. A hivatalos dokumentumok 2011-ig mindkét írásmóddal megjelennek. A cirill betűs változat elhagyása kedvez a tatár nyelv sajátosságainak, a helyesírási és fonetikai jellegzetességeket a latin betűs ábécé hívebben vissza tudja adni. Persze sokan csak annyit fognak föl a folyamatból, hogy sok-sok pénzbe kerül az újrafordítás, és hogy Moszkvától távolodó, Törökországhoz közelítő politika részesei volnának. Erre az orosz дума sem tétlenkedett, szakértői bizottságot nevezett ki, hogy vizsgálná meg, a latin betű mennyire fogja szolgálni a tatárokat a körülöttük élő népek tengerében. A bizottság Kazánban úgy látta, hogy veszélytelen a változtatás, a dumában azonban már negatív politikai következményeket emlegettek, sőt, abbeli félelmüknek adtak hangot, hogy Törökország vallási befolyással él a térségben.

Az új iskolaévre, 2001–2002-re nem is készítették elő kellőképpen a tananyagot. A köztársasági elnök, Sajmiev a többi, ex-szovjet állam írásreformmal kapcsolatos tapasztalataira vár (Azerbajdzsán, Üzbegisztán). Néhány ismert tatár személyiség levélben fordult az Államtanácshoz, hogy ne változtassák meg a cirill betűs ábécét! Végül pedig: az orosz alkotmány 3. cikkelyéhez is érkezett egy ajánlás, mely szerint az Oroszország területén élő, valamennyi hivatalos nyelv írásmódja cirill legyen.

Kilenc évvel a Tatársztánban élő népek nyelvének jogi elismerése, a nyelvpolitika még nem érte el célját; a tényleges kétnyelvűség egyelőre csak álom. Az államigazgatásban még mindig nem használják a tatár nyelvet. A Föderatív Alkotmánynak pedig ragaszkodnia kellene hozzá. Tatársztán esete egyedülálló volt Oroszországban, s egy nemzeti nyelv megőrzése már önmagában is gazdagságot jelenthetne a kultúra, a társadalom számára.

Kakasy Judit

Üzbegisztán: egy nehezen kötelezhető hivatalos nyelv

Uhres, Johann: Ouzbékistan – Une langue officielle difficile à imposer. = *Le Courrier des pays de l'Est*, 2001. 1018. no. 18–26. p.

A szerző a párizsi INALCO-n végzi doktori tanulmányait.

Igen különböző nyelvek éltek együtt Üzbegisztán mai területén, ezért a legtöbb helyen többnyelvűség alakult ki. Még a függetlenség kimondása előtt, 1989-ben hivatalos nyelvi státust kapott az üzbég. Beszélt formájának igen változatos dialektusai ismertek, egészen eltérő a volt Szovjetunió különböző részein élő üzbégek által használt nyelv a „bennszülöttekétől”.

A végtelen mezőkön átvonuló kereskedők sokféle nyelvet használtak. Az oázisok letelepült népe igyekezett határozottabb formát adni egy változatnak. Tényleges lökést azonban a cári, centralizáló politika, majd a szovjet rendszer adott az üzbég nyelvnek. A függetlenség kivívása óta az eszményi 'egy állam, egy nyelv' megvalósítása lehetetlen feladatnak tűnik. Pedig tudvalevő, hogy a nyelvi állapot az identitással is szoros kapcsolatban áll. A hatalom éppen ezért a türkmének évszázados jelenlétét sulykolja az állampolgárokba. Közép-Ázsiában egyébként az indoeurópai nyelvek, így pl. a perzsa, és az Üzbegisztánban legjelentősebb kisebbségnek számító tadzsik keveredett a történelem során az altaji nyelvekkel, például a törökkel. Az üzbégek azonban elutasítják a keveredés elméletét mondván, ők letelepedett türkmének.

Nagyon kevés tényleges adat áll rendelkezésre a történelmi múltból. Annyi bizonyos, hogy Közép-Ázsiának ezen a részén az ókorban a sztyepei lovasok, a szkíták, majd később az oázisok letelepedett népe a keleti iráni nyelveket – a baktrit, szokhdit, klorezmit – használta. Ezzel szemben a legkorábbi török nyelvemlékek (a mai Mongólia és Szibéria területén) a VII., esetleg a VI. században jelentek meg. A Perzsa Birodalom szétesésével a perzsa megőrizte közvetítő nyelv szerepét Közép-Ázsiában. Időközben a türk népek dél felé mozdultak el, és elfoglalták a nomadizáló területeket, ahol szomszédságba kerültek, illetve összekeveredtek az őslakosokkal, végül többségbe kerültek a mai Üzbegisztán nagyjából meghatározó területen. Ám mind a mai napig bilingvis maradt a társadalom a türk nyelvű üzbégek és a perzsául beszélő tadzsikok révén. A XI. század óta török eredetű uralkodók játszottak vezető szerepet a térségben, de az irodalom és a közigazgatás nyelve a perzsa maradt (Bukhara és Kokand kánságban egészen mostanáig). Khira kánság területén a XV. században Aliecher Navai létrehozta az üzbég irodalmat, amely a török egy változatán, a csaghatájon alapszik.

A cári időszakban egyedül a gyarmatosítók nyelve, vagyis az orosz kaphatott hangot a közéletben. Az októberi forradalmat követően, a szovjet normatívának megfelelően, az addig arab írásjeleket használó üzbég nyelvet 1927-től a latin ábécé, majd 1940-től a cirill ábécé karaktereivel használták írásban. A peresztrojka idején megjelenő nacionalista mozgalom tűzte zászlajára az üzbég nyelv emancipálását, így lett hivatalos nyelv 1989-ben; az 1995-ös alkotmány pedig államnyelvi rangra emelte. Használatát, tanulását törvényi úton garantálja. Ugyanakkor elismeri a többi nyelveket is, és az orosz mellett választható oktatási nyelvvé teszi őket. A különféle nyilvános intézmények eredetileg nyolc évet kaptak arra, hogy az államnyelvet általánosan bevezessék. Úgy tűnik azonban, hogy elképesztő lassú ütemben folyik az üzbég nyelv elsajátítása, illetve általános használatba vétele. Az üzbég légitársaság egyelőre változatlanul oroszul kommunikál.

Az üzbég nyelvet megtanulni nem könnyű, ám az iskolázott lakosságnak még ma is csak kezdetlegesek az ismeretei. A törvény 4. cikkelye kimondja, hogy az üzbég nyelv tanulása ingyenes. Ennek ellenére az üzemi nyelvtanfolyamokat, motiváció hiányában, lassan abbahagyják. Az orosz ajkú lakosság egy része elhatározta, hogy gyermekét Oroszországban taníttatja tovább, ezért elhagyják Üzbegisztánt; mások pedig egész egyszerűen kitanának az orosz nyelv mellett abban bízva, hogy ezzel továbbra is mindig boldogulnak.

A függetlenné válás után az is hamar kiderült, hogy súlyos szakemberhiánnyal kellene szembenézni, ha az orosz eredetű lakosságot mind hazaküldenék. Maradt tehát a jól begyakorlott, kölcsönös tolerancia alkalmazása. Az üzbégek nagy része nem tanulja meg anyanyelvét, az oroszok pedig nyilvánosan nem tanúsítanak arroganciát az őslakosokkal szemben.

Az iskolában az orosz gyakran idegen nyelvként fogják föl, bár tanítása valamennyi helyen kötelező. A kormány ugyanakkor elrendelte, hogy az üzbégek által sűrűn lakott kerületekben kötelezően üzbég osztályokat nyissanak, még az orosz iskolákban is. A felsőfokú képzésben való részvételhez, valamint sok állás betöltéséhez kötelező üzbéget tudni. Erre a tadzsikok is hajlandóak, főleg a városlakók Szamarkandban, Bukharában. Vi-

szonylag nagy arrafelé az igény a perzsa nyelvű oktatásra is. A tudományos szakirodalom ugyancsak nyelvi nehézségekkel küzd. A publikálók nagy része nem ismeri az üzbég nyelvet, ugyanakkor az ország határain túl élő olvasóközönséggel is hasonló a probléma.

Az állami könyvkiadás elég visszafogott. A peresztrojka előtt számos, nagy példányszámú orosz és üzbég újság jelent meg. Noha maradtak az azonos tartalmú, két nyelven megjelenő hivatalos lapok, példányszámuk drasztikusan csökkent. Alig kapni simított felületű papírra nyomott, színes magazint, a megmaradt néhány is Oroszországban készül. Ma a helyi tévécsatornák, egy kivételével, üzbég nyelvű műsorokat sugároznak. Az oroszországi adásokhoz parabolaantennát vesznek a lakosok. A filmgyártás államilag finanszírozott, politikailag teljes mértékig ellenőrzött. A színházi élet szabadabb: dinamikus, orosz nyelvű színház működik Taskentben.

A nyelvtörvény 7. cikkelye erőteljesen őrökdi az állami nyelv közösségi használata fölött. Sok pénzbe került a cirill betűhasználatról való visszaállítás az államnak. Törökország egyébként arra próbálja rávenni a türkmén népeket, hogy kövessék példáját, és álljanak át a latin betűs írás használatára. Az üzbég kormány – hosszas tépelődést követően –, 1993 óta, a türkmén ellenzék legnagyobb örömeire a latin betű használata mellett döntött. Általánosság a 2000–2005 közötti időszakban kívánják tenni. Az iskolákban fokozatosan, fölmenő osztályonként vezették be az új írásmódot az 1996-97-es tanétől kezdődően. Az írásreform azonban több hullámban, eltérő változatokban terjed. A végleges változat – úgy tünik – az 1996-os iskolaév kezdetére esett, amikor a tankönyvek is időben elkészültek. Igaz, csak az első osztály számára, de az elhatározás mindenesetre komoly volt. Az egyes korosztályok között így is szakadék húzódik anyanyelvük írásképeinek írását-olvasását illetően. Sok szülő úgy próbál segíteni gyermekének, hogy a cirill ábécével próbálja megtanítani olvasni. Gyakran hallani olyasmit is, hogy „a gyerek latinul tanul”, ilyenkor nyilvánvalóan az üzbég latin átírt változatának elsajátítására kell gondolnunk.

Kakasy Judit

Orosz alapú pidzsin nyelvek

Stern, Dieter: *Russische Pidgins. = Die Welt der Slaven, XLVII. Bd. 2002. 1–30. p.*

Az orosz szókinszen alapuló pidzsin nyelvekre mindedig nem sok figyelmet fordított a szlavisztika. Úgy tunhetne, hogy nem is nagyon érdemes ezzel a kérdéssel foglalkozni, mivel a legismertebb orosz pidzsin, a *russenorsk*, már több mint nyolcvan évvel ezelőtt kihalt, a kjahtai kínai–oros pidzsin pedig a kínai–oros barátság 1959-ben történt megszakadása következtében látszott ugyanerre a sorsra jutni. E két pidzsinből csak nem túl terjedelmes feljegyzések maradtak fenn: rövid párbeszéddek, egyes mondatok és szavak gyűjteményei. Kevésbé ismert azonban, hogy Szibéria északi peremén, a Tajmir-félszigeten máig fennmaradt egy orosz pidzsin, továbbá a kínai–oros pidzsin sem enyészett el még teljesen. Mindkét pidzsin azonban közvetlenül a kihalás előtt áll, ezért vizsgálatukra és dokumentálásukra halaszthatatlanul szükség van.

A pidzsin és kreol nyelvek¹ kutatása – a kreolisztika – kezdetben csaknem kizárólag az angol, a francia, a spanyol vagy a portugál alapú tengerparti pidzsinekkel foglalkozott a

¹ Vö. Fodor István, Pidzsin és kreol nyelvek. In: Fodor István (főszerk.), *A világ nyelvei*. Budapest, 1999. 1191–1192. p.

Karib-tenger, Nyugat-Afrika és a Csendes-óceán térségében. A XX. század közepétől kezdve azonban fokozatosan felfedezték az olyan kontinentális pidzsineket, mint amilyen például a számos közép-afrikai országban elterjedt *ngbandi* alapú pidzsin, az arab alapú szudáni *juba*, a különféle indián pidzsineket, végül a sarkkörön túli pidzsineket is a kutatók látókörébe kerültek. Az ezekről I. Broch és E. H. Jahr szerkesztésében 1996-ban kiadott összefoglaló munka² már hírt ad orosz alapú pidzsin nyelvekről: a tajmiri *govorkáról* és a *russenorskról*. A szakirodalom kritikai áttekintése után a szerző hét orosz alapú pidzsin és keveréknyelvet sorol fel: 1. *govorka*, 2. *russenorsk*, 3. kamcsatkai pidzsin, 4. kínai–orosz pidzsin, 5. Copper-szigeteki aleut, 6. volgai pidzsin, 7. burját–orosz. Ezek közül a kamcsatkai pidzsinről csak egy 1922-es elejtett megjegyzésből tudunk, a Copper-szigeteki aleut nem igazi pidzsin, hanem teljes értékű (keverék)nyelv, a csuvasok által használt volgai pidzsinről szintén az 1920-as évekből maradtak fenn igen gyér feljegyzések, a burját–oroszlól csak hírek vannak, leírása nincs. Ezért a szerző a továbbiakban azt a három orosz pidzsint ismerteti, amelyek kielégítően dokumentálva vannak.

A *russenorsk* kereskedelmi pidzsin, amelyet Észak-Norvégiában használtak az orosz kereskedők és a norvég halászok. A norvégok a halászszákmányuk egy részét lisztre, gabonára, kenderre, nyírfakéregre, deszkára és más effélékre cserélték azoknál az arhangelszki, holmogori, Szumszkoj Poszad-i és kemi orosz kereskedőknél, akik kora nyáron, amikor visszavonult a jég, felkerekedtek Észak-Norvégia felé, majd késő nyáron hazatértek. Ok maguk is halásztak a norvég tengerpart mentén le egészen a Lofoten-szigetekig, de saját fogásukat szívesen megtették a norvég halászok feleslegével is, mivel a nyílt tengeri hal az oroszoknál nagyon kedvelt áru volt. A kereskedelem cserealapon bonyolódott. E kereskedelem nyomai egészen a XVIII. század elejéig követhetők nyomon, de igazán akkor lendült fel, amikor legalizálta ezt a kereskedelmet az 1782. évi orosz–dán kereskedelmi egyezmény. Finnmark tartományt ez az egyezmény szabadkereskedelmi övezetté nyilvánította. Az orosz aktivitás soha nem látott mértékben megnőtt az észak-norvégiai partoknál. Például csak az 1881. évben 470 hajó összesen 2287 főnyi személyzettel hajózott a Fehér-tengerről Vadsř, Vardř, Hammerfest és Tromsř kikötői felé. A XX. század elejétől a forgalom hanyatlásnak indult, mert a norvég halászok egyre nagyobb mértékben nyugati vevőket találtak árujuknak, a norvég parlament 1905-ben meg is tiltotta a közvetlen cserekereskedelmet az oroszokkal. Az első világháború és az októberi forradalom véglegesen megpecsételte ennek az akkor már amúgy is hanyatlásra ítélt árucsereforgalomnak a sorsát.

Az alatt a kereken kétszáz év alatt azonban, amíg létezett az orosz Pomorje és a norvég Finnmark között ez a kereskedelem, az norvégok és az oroszok között az egyetlen érintkezési nyelv a *russenorsk* volt. Ennek ellenére a kutatók között teljes az egyetértés, hogy a *russenorskot* nem e kereskedelem hívta életre, hanem egy régebbi svéd pidzsin orosz szókinccsel való feltöltése útján keletkezett. Valóban létezett egy ilyen svéd alapú pidzsin a térségben: a *borgerml̥* let, amely a svéd kereskedők és a sámik (lappok) közvetítő nyelve volt. Az erről rendelkezésre álló gyér adatok azonban nem utalnak semmiféle hasonlóságra a *russenorsk*kal, ezért az a közkeletű vélekedés, miszerint a *russenorsk* a *borgerml̥* let relexikalizálódásával jött volna létre, nem bizonyítható.

A *russenorsk* jellemző sajátossága, hogy egész dokumentált léte alatt nem fejlődött tovább. Már a legelső fennmaradt feljegyzésekben (1807) megvan például az igékre jellem-

² Broch, I., Jahr, E. H., *Language contact in the Arctic. Northern pidgins and contact languages*. Berlin, New York, 1996.

ző *-om* végződés (krallom ‘lopni’). A *russenorsk* végig igen korlátozott funkciójú nyelv maradt, ami használati körével magyarázható: sosem lépett ki a cserekereskedelem szűk szférájából. Ugyanakkor stabil normái voltak, és kifejlesztett néhány sajátos alaktani jellegzetességet is. A kiejtésre nézve norvég feljegyzésekre vagyunk utalva, de biztosak lehetünk abban, hogy létezett orosz, sőt számi kiejtési változat is. A kiejtésben arra törekedtek, hogy kerüljék az egymás nyelvében nem létező hangokat, így például az orosz *x*-ből (= *ch*) a *russenorsk*-ban *k* lett (*xleb* > *klc ba* ‘kenyér’, *orex* > *oreka* ‘mogyoró’), az orosz *z*-ből, *ž*-ből és *š*-ből egyaránt *s* (*znaj* > *snaj* ‘tudni’, *tamožnja* > *damosna* ‘vám’, *kupiš* > *kupis* ‘vásárolsz’). A norvég *h*-ből viszont – mintegy elébe menve az orosz kiejtési szokásoknak – *g* lett (*hav* > *gav* ‘tenger’, *halvanna* > *galanna* ‘másfél’), az *y*-ből (= *ü*) pedig *ju* (*dyr* > *djur* ‘drága’). A norvég és az orosz nyelv ragozási rendszere természetesen „törlődött”, a főnevek egységesen *-a*-ra végződnek: *klc ba* ‘kenyér’ < orosz *xleb*, *platka* ‘kendő’ < orosz *platok*, *daga* ‘nap’ < norvég *dag*. A *russenorsk* nem ismer esetvégzódásokat, de az esetviszonyokat megkülönbözteti oly módon, hogy az alany- és a tárgyeset kivételével minden más esetben a főnév elé kiteszi a *pl* univerzális előljárószt:

<i>klokka</i>	<i>pl</i>	<i>ju</i>
óra	rajta	te
‘a te órád’		

<i>principal</i>	<i>pl</i>	<i>sjib?</i>
kapitány	rajta	hajó
‘A kapitány a hajón van?’		

Nem ragozzák az igéket sem, de az említett *-om* végződéssel jelzik, hogy ígéről van szó: *betal-om* ‘fizetni’ < norvég *betale*, *drikk-om* ‘inni’ < norvég *drikke*, *smotr-om* ‘nézni’ < orosz *smotret*.

A *russenorsk* abban különbözik a nyugat-európai nemzetek gyarmati pidzsineitől, hogy szókincse nem egy nyelvből származik. A *russenorsk* szókincs 39 százaléka az orosz, 47 százaléka pedig norvég eredetű. Összesen 300 szó maradt fenn, ennek fele csak egyszer fordul elő a feljegyzésekben. Ha 150 szavas alapszókincssel számolunk, akkor ez meg is felel annak, ami egy pidzsintől várható. Az orosz és norvég szavakon kívül vannak a *russenorsk*-ban alnémet, illetve németalföldi szavak (*grot* ‘nagy’, *krank* ‘beteg’, *sprek* ‘beszélni’), angol szavak (*jes* ‘igen’, *slipom* ‘aludni’, *verrigod* ‘kiváló’) és néhány számi szó is (kizárólag halnevek, mint pl. *jossa*, *tiksa*). Az angol és az alnémet szavak jelenléte azzal magyarázható, hogy norvég részről az ilyen elemeket bőven tartalmazó tengerészszargon vett részt a *russenorsk* kialakulásában.

A másik orosz alapú pidzsín, a kínai–orosz, szintén kereskedőnyelv. Ezt az orosz–kínai határ mentén Kjahta és a szomszédos Majmacsin (ma: Altanbulag) kereskedővárostól kezdve egészen a Csendes-óceán partvidékéig használták. 1824-ben említik először mint az orosz–kínai kereskedelem nyelvét. Felfedezhetők benne altaji subsztrátum nyomai is, ezért valószínűsíthető, hogy kezdetben az oroszoknak a mongolokkal, a különféle török nyelvű népekkel és a tunguzokkal való érintkezésének a nyelve volt. A pidzsín stabilizálódásához hozzájárult az 1728. évi kjahtai orosz–kínai egyezmény, amelynek értelmében szabadkereskedelmi városok jöttek létre. A kjahtai kereskedelemnek a mongol kommunista forradalom vetett véget 1921-ben, amikor elűzték innen a kínai kereskedőket. Az orosz–kínai szakításig (1959) azonban szerényebb keretek között folytatódott a szabad kereskedelem Ulan-Bator egyik külvárosában.

A legutóbbi időben újjáéledt az orosz–kínai kereskedelem, amelyet a Kínából vonaton érkező kereskedők űznek Szibéria számos városában. Elvileg lehetséges, hogy ebben a kereskedelemben újra megjelenik az kínai–orosz pidzsin, az Usszuri vidékén még mindig élnek olyan idősebb bennszülöttek, akik az orosz nyelvet csak a kínai–orosz szintjén ismerik. Tény, hogy a mai kínai kereskedők az orosz vásárlókkal egy rendkívül primitív orosz alapú nyelven érintkeznek.

A kínai–orosz legjellegzetesebb hangtani vonása a mássalhangzó-torlódások feloldása és a szóvégi mássalhangzó elhagyása. Ezzel egységes szótagstruktúra alakul ki, amelyben minden egyes mássalhangzót egy magánhangzó követ:

<i>pološu/porošu</i>	< orosz <i>prošu</i> ‘kérem’
<i>šipiki/šibiko</i>	< orosz <i>šibko</i> ‘gyorsan’
<i>xovosa</i>	< orosz <i>xvost</i> ‘farok’

Az orosz szóhangsúly gyakran az utolsó előtti szótagra kerül:

<i>moloko</i>	< orosz <i>molokó</i> ‘tej’
<i>žaréko</i>	< orosz <i>žárko</i> ‘forró(n)’

Az esetviszonyokat itt is úgy adják vissza, mint a *russenorsk*-ban, azzal az eltéréssel, hogy az univerzális előljárószó itt a *za*. A szókincs főleg orosz elemekből áll, kevés kínai és egészen elenyésző mongol elemmel.

A harmadik orosz alapú pidzsin, a *govorka*, ma is élő nyelvváltozat. Az elnevezés nyelvészekről származik, maguk a beszélők úgy vélik, hogy ők oroszul beszélnek. A Tajmírfélsziget bennszülött etnikumai használják: a nganaszanok, az enyecék, kisebb részt enyecék (ezek szamojéd nyelvek), a dolgánok, akiknek a nyelve a jakut egyik változata, tehát török nyelv, valamint az evenkek, akik megtartották tunguz nyelvüket. A Tajmírfélszigeten a nganaszanok és a dolgánok játsszák a főszerepet. Ezek eredetileg nomád rénszarvasvadászok voltak, vagyis más szibériai népektől eltérően nem tartottak rénszarvascsordákat. A különböző etnikumok vadászterületei keresztezték egymást, és nem számított ritkaságnak, hogy a nganaszanok például dolgánokba ütköztek. Mivel egymás nyelvét többnyire nem ismerik, ilyenkor a *govorkát* használták közvetítő nyelvként. Ebben nagy szerepük volt a dolgánoknak, akik viszonylag későn, a XVII. század végén jelentek meg a félszigeten, mindenesetre az oroszok megjelenése után tűntek fel itt. Nyilvánvaló, hogy a *govorka* az oroszok és a bennszülött lakosság érintkezése során keletkezett, de a későbbi fejlődés során függetlenedett az oroszról, lényegében az oroszok kizárásával használták egymás között az őshonos etnikumok képviselői.

A tajmíri népek viszonyai a szovjet időszakban bekövetkezett kisajátítással és kollektivizálással alaposan megváltoztak. Ez 1930-ban indult meg, és két év múlva, 1932-ben a véres voločankai lázadáshoz vezetett. A dolgánokat 1938-ra, a nganaszanokat pedig csak tíz évvel később sikerült teljesen kollektivizálni. A rénszarvasenyésztő brigádokban ugyan együtt kényszerültek dolgozni a különböző etnikumok képviselői, de az iskolarendszer kiteljesedésével a fiatalok már a standard oroszot tanulták meg, így a *govorka* háttérbe szorult. Jelenleg csak a 70–75 évesnél idősebbek beszélik a *govorkát*, a fiatalok nemhogy a *govorkát*, de etnikumaik nyelvét sem beszélik, kizárólag az oroszot használják. Ily módon ma a *govorka* a nagyszülők és az unokák nemzedékei közötti kommunikáció eszköze, mivel az előbbieket a nganaszant vagy a dolgánt, az utóbbiak pedig csak az oroszot beszélik. Ebben a kommunikációban csak az idősek használják a *govorkát*, tehát nincs

ma már olyan beszédsszituáció, hogy mindkét fél a *govorkát* használná. Az ifjú nemzedék mulatságosnak tartja az idősek száján a *govorkát*, ezért az idősek is igyekeznek alkalmazkodni, így ennek a nyelvvaltozatnak nemcsak a beszélői fogyatkoznak meg a generációváltás során, hanem maga a *govorka* is veszít jellegzetes vonásaiból.

Hangtani szempontból a *govorka* csak a mássalhangzók terén tér el az oroszról. Az orosz *s*, *z*, *š*, *ž* és *c* hangokat legtöbbször egységesen *s* helyettesíti. A lány *t'*-t gyakran *č*-szerűen ejtik: *osira* < orosz *ozero* 'tó', *s'uka* < orosz *ščuka* 'csuka', *kusat* < orosz *kušat* 'enni', *čimno* < orosz *temno* 'sötét'. A szó eleji mássalhangzó-csoportok egyszerűsödnek: *tarsy* < orosz *staršij* 'idősebb', *kol'ka* < orosz *skol'ko* 'mennyi', *barat* < orosz *brat* 'fiútestvér'. A szókezdő *r* előtt magánhangzó-betoldás van: *yryba* < orosz *ryba* 'hal', *uruski* < orosz *ruszkij* 'orosz'.

Az alaktani rendszer némileg eltér attól, amit a másik két pidzsinben tapasztaltunk. A névszóknak itt is csak egy alakjuk van, ami többnyire az orosz alanyeseti formának felel meg, de lehet más is (pl. a 'gyermek' jelentésben csak a *rebjata* használatos, ami az oroszban többes számú alak). Prepozíciók itt egyáltalán nincsenek, viszont az orosz *mesto* 'hely' szóból névutót fejlesztettek, amit minden helyviszony kifejezésére használnak. Emellett van még a *meste* névutó is, amely társhatározót fejez ki (< orosz *vmeste* 'együtt').

A várakozásokkal szemben a *govorka* igerendszere az oroszéval azonos, azzal a különbséggel, hogy az aspektus kifejezését mellőzi. Megkülönbözteti viszont az igeidőket. Hogy ez az állapot a standard orosz újabb hatásának tudható-e be, vagy már a pidzsinizálódás kezdete óta így van, eldönteni nem lehet. A *govorka* szókincse alapvetően orosz elemekből áll, a helyi nyelvekből viszonylag kevés került bele.

Végezetül a szerző megállapítja, hogy ma már ezt a nyelvet sem eredeti funkciójában használják. Lehet, hogy Oroszország különféle vidékein másutt is vannak még hasonló pidzsin nyelvek, de valószínűleg ugyanígy a kihalás szélén tengődnek ma már. Ez a körülmény sürgeti lejegyzésüket és tanulmányozásukat.

Zoltán András

Egy mondatípus példázata

Jung Károly: *Mióta tisztelik az öregeket? Az öreg emberek megölésének megszűnéséről szóló népi elbeszélések (AaTh 981) a magyar prózaepikában.* = *Hid*, 66. évf. 2002. június. 771–792. p.

Egy délvidéki szerb nyelvű múzeumi évkönyv lapjain bukkant a szerző a Degrel István gyűjtötte rövid közleményre, melynek témája : az öreg emberek megöléséről szóló hagyomány a torontálvásárhelyi magyarok körében. A közleményben egy kerek, Gyűlvészi Katalin által 1951-ben, szépen elmondott mondaszerű mese is olvasható egy fiúról, aki-ben olyan erős volt a gyermeki szeretet, hogy megszegve a régi szokást és a királyi parancsot, nem veszejtette el öreg édesapját. Később aztán éhínség idején az öregember által ör-zött tudás mentette meg a népet a pusztulástól. Ettől kezdve – a monda szerint – szűnt meg az öregek megölését kimondó törvény; s attól fogva tisztelték az öregeket.

Degrel István 1951-es gyűjtésének bevezetőjében azonnal elhelyezte a mondát az öre-gek megölését tárgyaló irodalom kontextusában. „Az öregek megöléséről szóló toron-tálvásárhelyi hagyomány e tradíció földrajzi elterjedését dokumentálja” – írja, s hivatko-zik Vojislav Radovanović terjedelmes tanulmányára, mely húsz évvel korábban jelent meg, és az egyik legalaposabb áttekintése a kérdésnek a délszláv irodalomban.

Jung Károly számára ez a tanulmány kiindulás volt annak a vizsgálatára, hogy az öre-gek megölésének kérdése alapján véve népköltészeti kérdés-e, vagy egyetemes etnoló-giai probléma, mely az egykoron valószínűleg gyakorolt közösségi szokás kései lecsapó-dása.

A délszláv szakirodalomban Sima Trojanović, a XIX. és XX. század fordulóján élt po-zitivistá néprajzkutató szinte élő gyakorlatra utaló adatokról számolt be a Balkán négy ré-giójában. Milenko Filipović (1902–1969) maga is gyűjtött ide vonatkozó szövegeket a harmincas években Macedóniában, Boszniában, Hercegovinában és a Vajdaságban. Tihomir Đorđević és Veselin Čajkanović tanulmányai szintén jegyzik a gerontoktónia hagyományait. A téma etnológiai és folklorisztikai kérdéskörének a délszláv néphagyomá-nyban Bojan Jovanović szerb néprajzkutató szentelt külön monográfiát 1999-ben. Könyve, mely inkább esszéisztikus mű, azt igyekszik igazolni, hogy az öregek megölé-séről szóló, a történelem ősködébe vesző tradíció valójában képzeletbeli szertartások alapján létrejött népi elbeszélések kései lecsapódása.

Jung Károly nem foglal állást, hogy a gerontoktónia hitelességének kérdésében. Dol-gozatában a torontálvásárhelyi mondaváltozat helyét keresi a magyar és a nemzetközi folklórban.

A nemzetközi mesekatalógus AaTh 981. *Az elrejtett öregember bölcsessége megmen-ti a királyságot* szövegtípusának öt szlovén és hatvanegy szerbhorvát változatát tartja számon. Magyar változat a mesekatalógus szerint nem ismeretes. Jung Károly délszláv népi elbeszélés gyűjteményekben és az általa áttanulmányozott irodalomban további vál-tozatokra bukkant. Ezek alapján kísérli meg, hogy a torontálvásárhelyi magyar szöveg közelebbi változatait megjelje. Azok a variánsok érdekelték, amelyekben az öregember tanácsa alapján zsúpfedélből (vagy szalmából) kicséplést szemesgabona mentette meg a királyságot az éhínségtől. Vojislav Radovanović dél-szerbiai és macedóniai gyűjtésében talált néhányat, amelyek a torontálvásárhelyi szöveg közeli párhuzamának tekinthetők. A „zsúpfedeles” változat legközelebbi idegen párhuzama egy ukrán változat, amely N. N. Veleckaja orosz folklorista könyvéből került elő.

Mivel a magyar népmese-katalógus sem tud a típus (AaTh 981) magyar változatáról, a szerző a típusbokr magyar reprezentánsai után kutatva arra az eredményre jutott, hogy a

mondatípusnak mégiscsak vannak magyar változatai. A típusbokorhoz tartozik az AaTh980A. *A fél takaró*; AaTh980B. *Az öreg ember és a vályú*; AaTh 980C. *A hajánál fogva húzotta apa*. Ezekben a magyar típusváltozatokban nem az öregek megöléséről, illetve ennek a szokásnak a megszüntetéséről van szó, hanem az öreg emberek iránti kegyetlen magatartásról; és minden változatban arról, hogy a fiú vagy a család rádöbben cselekedetének gyalázatos voltára, és az apát újra illő tiszteletben részesíti. Mivel e változatok többségét Torontálvásárhelytől nem is olyan távol jegyezték fel (Szeged környéke, Egyházaskér), továbbá a Torontálvásárhelyiek őseit Hódmezővásárhelyről telepítették a Dél-Bánságba a XVIII. század végén, vélhető, hogy a délvidéki változat ugyanabból a régióból ered, mint a típusbokor reprezentánsai. Hogy a Szeged–Hódmezővásárhely–Egyházaskér régióban a délvidéki szöveg (AaTh 981) változata nem ismeretes, az nyilván a gyűjtés kései voltával vagy hiányosságával magyarázható. Feltételezhető tehát, hogy a Gyűlvészi Katalin által elmondott szöveg nem délszláv közvetítéssel került a torontálvásárhelyi magyarok folklórájába, hanem az adatközlő még az anyjától hallotta, akinek a felmenői hódmezővásárhelyiek voltak.

A már említett „zsúpfedeles” változathoz társított hiedelem-párhuzamok gördítették tovább a kutatást. Egy magyarórdi szövegváltozat az új esztendő első napjának éjszakájához kötődik, amikor a hiedelem szerint megszólalnak az állatok, „akik”-nek a beszélgetését meghallván az éhező emberek megtudják, hogy a szalmában még rejtőzködnek búzaszemek. Elképzelhető tehát, hogy az (AaTh981) típus hanyatlásával került a történet alacsonyabb szintre, az „állatok beszéde” világába.

Hogy a zsúptetőben, a gondos cséplés ellenére, maradhattak gabonaszemek, egy szerelmi jósló eljárás adatai is utalnak. Ez utal egyébként az érintett kérdéskör feletti ös-szetett voltára, és egyben arra, hogy a népi kultúra és benne a népköltészet nemzeti és nemzetközi összefüggéseinek kutatása még sok meglepetést tartogathat a kutatók számára. A felvidéki hiedelem szerint, ha az eladósorba lévő lányok fonó után guzsalyukkal megveregették a zsúptetőt, a kötényükbe hullott magvakból jövődöbelijükre jósoltak.

A téma nyilvános bemutatása után – ha jókora vargabetűvel is – de visszajutott a szerző Magyarórdra, ahol is Horváth István örökölt meg egy magyar változatot, az „öregek megölése” motívumot tartalmazó Alsó-Fehér megyei (Erdély) variánst. 1981-ben Dobos Ilona egy széki (Erdély) adatközlőtől jegyezte le egy harmadik magyar változatot.

Végezetül a három változat alapján el lehet gondolkodni azon, hogy a vizsgált (AaTh 981) nemzetközi szövegtípus a mese, a monda vagy a példázat kategóriájába sorolható-e. Jung Károly az eredetmagyarázó mondák körében keresi a szöveg helyét. Úgy véli, hogy az öregek megölése kérdéskörének etnológiai és folklorisztikai szempontból több figyelmet kellene szentelnie a magyar néprajztudomány egészének. Miként az itt elemzett mondatípus példázhatja, nem teljesen kilátástalan a kutatást tovább folytatni.

Cholnoky Olga

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyaga

Szőke Lajos: Slavica az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban. – Szőke, Lajos: Slavica in the Archdiocesan Library of Eger. Eger, Molnár és Társa „2001” Nyomda és Kiadó Kft., 2001. 115 p.

Szőke Lajos, az egri Esterházy Károly Főiskola docense a Főegyházmegyei Könyvtár gazdag szláv anyagát az első világháború végéig tárgyalja a történelmi Magyarország ke-retei között, így számos magyarországi kisebbség művelődéstörténete szempontjából el-

sőrendű fontosságú anyagot mutat be. Könyvének újdonsága az, hogy a szláv anyagot nyelvenként, illetve nyelvváltozatokként vizsgálja.

A könyv nagyobb részét (50–112. p.) a bibliográfia és az annak használatát megkönnyítő mutatók teszik ki. A bevezető tanulmány a címben jelzett magyar (5–18. p.) és angol (19–33. p.) nyelven kívül orosz nyelven is olvasható (34–47. p.); a három nyelvi változat közös szakirodalmi jegyzéke (48–49. p.) egészen friss, 2000-ben megjelent művekre is hivatkozik.

Amint a szerző is utal rá, a könyvtár viszonylag gazdag szláv nyelvű gyűjteménye a főegyházmege földrajzi helyzetéből, híveinek nemzetiségi összetételéből következett, később a papnevelő intézet igényeiből is adódott. Az egyházmege északi részén igen sok volt a szlovák ajkú hívő, akik a klérusban is jelentős arányban voltak képviseltetve. A szlovákok irodalmi nyelve sokáig a cseh volt, ezzel magyarázható a sok, többnyire XVIII. századi cseh kiadvány jelenléte. Érdekes, hogy a cseh nyelvet ekkor magában Csehországban háttérbe szorította már a német, a szlovák nyelvterületen azonban továbbra is komoly presztízse volt. A bibliográfia „Bohemica” fejezete (50–56. p.) 41 tételt tartalmaz. Míg az evangélikus szlovákok jobban ragaszkodtak a cseh biblikus nyelvhez, a katolikus szlovákok körében hamar megindult a cseh nyelv elszlovákosítása. A XVIII. század második felében a nyugat-szlovák nyelvjárás alapján indult meg a szlovák irodalmi nyelv fejlődése, amely aztán a XIX. században a közép-szlovák nyelvjárás alapján folytatódott. E bonyolult folyamatot, a szlovák nyelv fokozatos emancipálódását jól illusztrálják a könyvtár anyagában megtalálható nagyszombati, majd egri kiadványok, amelyek a bibliográfia 87 tételt számláló „Bohemica–Slovaca” fejezetében (56–71. p.) kaptak helyet. A horvát könyvek jelenlétét a könyvtárban a jezsuitákon, a ferenceseken és a dominikánusokon keresztül érvényesülő horvát szellemi hatás, az Esterházyak horvátországi kapcsolatai, a papi szeminárium horvát származású diákjai magyarázhatják („Croatia”, 71–74. p., 20 tétel). A 11 tételből álló lengyel anyag többnyelvű szótárakat, történelmi és jogi munkákat tartalmaz, s csak kisebb részben egyházi műveket („Polonica”, 74–76. p.). A szlovént („Slovenica”) és a felsősorbot („Sorabica”) egy-egy XIX. század végi Újszövetség-fordítás képviseli (88. p.).

Az 59 cirill betűs kiadvány a „Cyrillica” összefoglaló fejezetben található (76–87. p.). E jelentős gyűjtemény azzal magyarázható, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején Egerben folyt a ruszin (kárpátaljai és bácskai) görög katolikus papképzés. Ennek megfelelően a legtöbb cirill betűs könyv különböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvű szertartáskönyv. Ezek között vannak eredeti moszkvai orosz szerkesztésű könyvek, ukrán területen, de Moszkva által cenzúrázva megjelent könyvek, ukrán szerkesztésű egyházi szláv nyelvű könyvek. Ez utóbbiak között – a bibliográfiában „Slavica Ecclesiastica, Red. Ruthenica” alfejezetben – zömmel lembergi kiadványok találhatók, de ide soroltatt az 1695-ben Supraślban kiadott liturgikon (*Služebnik*) is (80. p.; vö. a Larisza Scsavinszkaja könyvéről írt e számban megjelent ismertetésünket). Az ukrán szerkesztésű könyveket azonban az orosz szerkesztésűek szorítják ki nem kis részben a bécsi centralizálási törekvések következtében.

Orosz (nem egyházi szláv) nyelvű könyv kevés van a gyűjteményben, művelődéstörténeti jelentősége miatt Weissmann Szentpéterváron 1731-ben kiadott német–latin–orosz szótára érdemel említést, főleg a függelékében közölt Adodurov-féle orosz nyelvtan miatt.

Van a könyvtárban néhány glagolita betűs könyv is, ezeket Rómában adták ki a horvátok számára. Közülük a két XVIII. századi orosz szerkesztésű egyházi szláv, egy XVII. századi pedig horvát nyelvű.

Összefoglalásában a szerző megállapítja, hogy a XVI–XIX. századi szláv könyvállományát tekintve az Egri Főegyházmegei Könyvtár az ország egyik legértékesebb gyűj-

teménye. A könyvek felhasználási köre is ismert, és jól szemlélteti a katolikus klérusnak azt a törekvését, hogy a nem magyar hívek számára is biztosítsa az anyanyelvi hitéletet.

Szőke Lajos munkája a hazai szlavisztika fontos eredménye, ugyanakkor különféle szláv nemzetiségeink művelődéstörténete, valamint a magyar–szláv kulturális érintkezések története számára is jól használható forrásmunka. Öröndetes, hogy angol és orosz nyelven is hozzáférhetővé teszi a könyvtár anyagát a külföldi kutatók számára, így várható, hogy a könyvtár az eddigieknél is jobban bekerül a nemzetközi tudományos vérkeringésbe.

Zoltán András

A változó szlovák falu etnológiai vizsgálata

Danglová, Oľga: Rurálna komunita v transformácii. = Slovenský národopis, 49. roč. 2001. 3. no. 279–299. p.

Szlovákia 49 ezer km² területén 2800 falu található. Számosságuk a településstruktúrában jóval meghaladja a más államokban szokásosat. Többségüknek még 500 lakosa sincs, s annál fogva, hogy az „isten háta mögött” létezik, több tekintetben zárvány. A szlovák falu, noha társadalmi-gazdasági viszonyait illetően több kényszerátalakuláson ment át, mindmáig nem tekinthető elsősorban közigazgatási egységnek, hanem főként a mindennapi élet színhelyének. A mai szlovák társadalomnak számos szervezésbeli, rokoni, emberközi kapcsolata a falusi paraszttársadalomban gyökerezik. E hagyományok legrégebbi rétegei még a preindusztériális sztereotípiákban lelhetők fel. Ha megkésve is, de az osztrák–magyar kiegyezést követő fejlemények hatására bizonyosan, a falusi lakosság is elindult a kapitalizálódás, a magántulajdon meghatározóvá tétele útján. Az egyik falu parasztjai intenzívebben, a másikéi lanyhább ütemben araszoltak a szóban forgó irányba. Mondhatni: ahány település, annyi fejlődési variáns. A késztetést, akárcsak a szomszéd társadalmak falusi településein, a mezőgazdaság termelékenységének mint a megélhetés előfeltételének szükségszerű fokozása produkálta. (A késztetések ellenére az említett előfeltételek kellő mértékben nem fejlődtek ki, s ennek az lett a következménye, hogy nagymértvű lett a kivándorlás.)

A szlovák faluban a két világháború között sem következett be olyan technikai-technológiai áttörés, amely átfogóan korszerűsítette volna a mezőgazdaságot. Ennek oka az volt, hogy a paraszti kisgazdaságok (földhiány miatt) igazában nem tudtak az áruterelés, a piacgazdaság magasabb szintjére felvergődni. A „mezőnyben” idegen testként működő nagybirtokoknak pedig nem volt érdekük, hogy konkurenciát szabadítsanak magukra földtulajdonuk legalább egy részének eladása révén.

Közép- és Kelet-Európában a téeszek és az állami gazdaságok megszervezése keserves és gyors társadalmi-gazdasági változásokat kényszerített ki. Ezek a preindusztériális és korakapitalista formációból lökték át a falut és a mezőgazdasági termelést a szocialista, azaz a „második agrárforradalomba”. (Ezt manapság illik „harmadik feudalizmusként” emlegetni.)

A teljesíthetetlen beadási kötelezettségek miatti büntetési gyakorlat révén közös gazdálkodásra kényszerített parasztoknak a földhöz való tulajdonjogukat ugyan nem kellett feladniuk, a gyakorlatban azonban le kellett mondaniuk tulajdonukkal való rendelkezésről, illetve annak egyéni használatáról. Ezek a 60-as és 70-es években lezajlott folyamatok vezettek aztán az egyszerű technológiák felszámolásához, az addig kétkezi műveletek mechanizálásához, a korszerű földművelés keretében fokozódó termelékenységhez.

Míg például Magyarországon a közöst és a háztájit kombinálták a mezőgazdasági termelésben, Csehszlovákiában mindent kollektivizáltak. Így azután a demokratikus fordulatot követően is másként ment/megy végbe a rekapitalizálódás. Magyarországon kárpótlás zajlott le, (Cseh)Szlovákiában „visszatulajdonosítást” tettek lehetővé. Ez – egyebek mellett – oda vezet, hogy a gazdaságosan termelő (ipari szervezettségű) mezőgazdaság inkompatibilissá válik a gyenge és elaprózott tulajdonlás tényével.

Vizsgálatok tanúsítják: bár a keretükben megkérdőjeleztek esetenként kritizálják a tsz-viszonyokat, többségük egyszersmind lojális a formáció iránt, és fennmaradása mellett „teszi le a garast”. Ez a vélekedés főként azokra a falvakra jellemző, ahol a szövetkezetek pozitívan befolyásolták a település fejlődését, elősegítették a gáz bevezetését, a csa-

tornázást, az útépitést, ahol támogatták a kulturális és sportéletet. Egy-egy prosperáló tsz elnökének nagyobb volt a presztízse, mint a helyi tanács vezetőinek.

A „szocializmusból a kapitalizmusba vissza”-folyamat sajátosságait és törvényszerűségeit hivatott vizsgálni és értékelni a VEGA-projekt, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének hét kutatója hajtott végre az ország egyik – meg nem nevezett – régiójában. Eleddig már bebizonyosodott, hogy a mostani változások alapvetően gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Konkrétabban: a kizárólag állami központból irányított gazdaságnak a piacgazdaságba való átmenetére, a profit maximálását célzó koncentrálásra mind intézményi, mind pedig egyéni szinten. A helyi szintű adaptációs mechanizmusok feltérképezése révén láthatóvá válik, hogy miként változik az egyes települések demográfiai struktúrája pozitív vagy negatív irányba. A nagyobb, életerősebb települések pozitív, a kisebb, előregedett települések pedig negatív irányba mozdulnak el.

Mindennek ellenére a preindusztriális szlovák faluból fennmaradt az egymást segítész, a „kaláka” szokása, a „nagy családi” összetartás. A férfiak és a nők közötti tradicionális munkamegosztás is nagyrészt megőrződött, de azért vállalkozó nők is elő-előfordulnak a vizsgált populációban. A mezőgazdasági és egyéb vállalkozók gyors „megtollasodásuk” érdekében a földterületek reprivatizálásával kapcsolatos joghézagokat is kihasználják, sőt: visszaélnak velük. Az új vállalkozók körében nemegyszer az efféle életvitelhez szokott családi tradíciók élednek újjá. A vizsgált régió turizmusra alkalmas természeti értékekkel rendelkezik. A területen található víztározó, amelynek hasznosítását az illetékes önkormányzat vette át, hanyatló forgalmat vonz. Ennek egyik oka a földtulajdonlás rendezetlenségére vezethető vissza. A víztározó körüli hétvégi házak tulajdonosai viszont szeretnék integrálódni a falusi közösségekbe, amit e közösségek ambivalensen vesznek tudomásul, mert tartanak ismeretlenségüktől.

Amint már szó volt róla, mindeközben a tsz-ekhez továbbra is ragaszkodnak az emberek, s ez a jövőt illetően optimizmusra hangolja vezetősegeiket.

A legtöbb falusi probléma alapjaiban ott található a földtulajdonlás bizonytalanságai. Ezen kívül újabb ellentétek is kirajzolódóban vannak a szlovák falu mindennapjaiban és kiemelkedő eseményeiben. Így pl. a vállalkozók és a helyi elitek között sok helyütt elmeresedőben van a viszony, ami olykor a párthovatartozás csetepatéiban manifesztálódik.

Futala Tibor

A szlovákság viszonya a titokzatos globalizált kultúrához

Novota, Mikuláš: Tajúplnosť globalizovanej kultúry a vzťah národa k nej. = Slovenské pohľady, 2002. 5. no. 18–26. p.

A referált, jellegzetesen szélsőjobb publicisztika „introitusza”: „Jelenleg a szlovák nemzet tudata a káosz vírusával van beoltva. A nemzet nagyobbik része a keresztény és európai-humanista kultúra által színezett, belőle öröklött kulturális szokásrend, valamint a nemzeti tudatnak a félig animális szenvedélyek, a meddő és hedonista életmód, a kapzsiság, a megkívánt javak önző elsajátítása, akár a legközelebbiek kiszípolozása, a hazugság, az irigység, a gyűlölködés, a bosszú és a kriminalitás kultúrája általi masszírozása között tévelyeg. Ennek a rontó kultúrának mindenekelőtt az ifjúság és – beleértve a roma és a magyar kisebb-

ség tagjait is – a felnőttek konzumáló rétegei vannak kitéve. Közvetítői között ott van a tv, rádió, video, sajtó, reklám, film- és pop-művészet. Támogatói a külföldön szervezett civil egyesületek és intézmények, főként a külföldi politikai dirigizmus – a Dzurinda–Csáky-féle kormány hazai politikai prostitúciójának asszisztenciája mellett.”

Ez a térnyerés a szlovák nemzeti kultúra gyengeségével, bizonytalan ellenálló képességével, illetve azzal magyarázható, hogy az amerikaiak „instrumentális pragmatizmusa” felkészült arra, hogy imperializmusuk terjedése elől előzetesen elhárítson minden akadályt.

A továbbiakban a szerző megmagyarázza, hogy miért gyenge a szlovák nemzeti kultúra. Egyrészt a „turuli magyarok” („turulský Mad’ari” – eddig nem tapasztalt jelzős összetétel!) idejötté miatt, aminek következtében a szlovák nemzet a történeti Magyarország széteséséig a nemzeti nyelvből, irodalomból, népművészetből, szokásokból és különféle kézművességekből álló kultúrát tudott csak megőrizni, minthogy az iskolai nevelőmunka, politikai aktivitás, nemzeti közművelődés, az összes tudományág művelése, nemzeti törvényhozás és professzionális művészet tilos volt számára. Aztán a szlovákság szempontjából a cseh gyámság sem volt sokkal kedvezőbb.

Mostanában a világpolgárság leple alatt terjesztett globalizált kultúra kezdi ki és őrli fel a nemzeti kultúra erőit. Régen a véres hódítás volt minden imperialista hatalom első és egyedüli lépése egy-egy nép vagy nemzet meghódításában, de legalábbis „megleckéztetésében”, „móresre tanításában”. Az USA módszere más, előzetes „megdolgozásait illetően” többlépcsős. Az első lépcső: a tömegtájékoztató és a művészeti élet kisajátítása. A második: a helyi kultúra lejáratása. A harmadik: választások megnyerése megbízható embereik által. Végül: katonai akció – úgymond – a demokrácia védelmében (vö. Jugoszláviával és Afganisztánnal).

Nehogy véletlenül Szlovákia legyen a következő példa a demokrácia fegyveres akcióval végződő „szavatolására”, tovább kell munkálkodni a szlovák fejlesztési program állami doktrínává tétele, a szlovák nemzeti emancipáció kiteljesítése érdekében. Aztán világpszinten kell modellezni a nemzeti kultúra egészét.

A konkrét tennivalók: 1. Ki kell emelni a nemzet leginkább tartós létét garantáló kulturális területeket. 2. A Dzurinda–Csáky-kormány bukása után a vétkeseket népbíráóság elé kell állítani. 3. Az új kormánynak meg kell tisztítania az egész közéletet az ártó elemektől. 4. A korrumpált tömegközlésben rendet kell teremteni és biztosítani a folyamatos ellenőrzést. 5. Teljes tanügyi reformot kell megvalósítani, különös tekintettel a természettudományi tárgyakra, az „igazi” szlovák történelem tanítására, a külföldi szlováksággal való törődésre. (A szlovákiai kisebbségek a reciprocitás alapján részesüljenek jogokban. Pl. a szlovákiai magyarok annyiban, amennyiben a magyarországi szlovákok.) 6. Kutatóintézeti reformot kell végrehajtani a Szlovákia számára hasznos kutatások elvárásával. 7. A bérezési reformot az alkotó értelmiség javára, illetve az államigazgatásban és a központi szervezetekben dolgozók kárára kell végrehajtani. 8. „Országimázs”-tevékenységet kell kifejleszteni Szlovákia külföldi hírének-nevének valóságossá tétele érdekében. 9. Az EU-hoz és a NATO-hoz való viszony legyen pragmatikus. Meg kell akadályozni minden külső kísérletet a szlovák belügyekbe történő beavatkozásra. 10. Az élet valamennyi szektorában meg kell szervezni az aktív ellenállást a globalizációs folyamatokkal szemben.

És a befejezés: „Segítsünk magunkon, akkor kevésbé fognak ártani nekünk a hazug globalizátorok és hazai térdén csúszó politikusaink! Általános választások esetén reálisan számolni kell az eredmények minden szintjén megvalósított statisztikai csalással.”

A kelet-szlovákiai ukránok (ruszinok) múzeuma

Varhol, Josif: *Z vystavočnoi i vydavnyčoi diáľnosti Muzeu ukrains'koi kul'tury u Svydnyku. (2000–2001 rr.).*
= Duklá, 2002. I. no. 34–44. p.

Az Ukrán Kultúra Múzeuma a kelet-szlovákiai Svidnikben (Felsővízközön) működik. Az ottani ukránság (ruszinság) legfontosabb és legaktívabb intézménye. Híre-neve korántsem csak Szlovákiára terjed ki: mindenütt, ahol ukranisztikai kutatások folynak, kapcsolatban állnak vele.

Tevékenységeben a kutató és a legszélesebb értelemben vett kulturális nevelőmunka egyaránt jelen van. Az intézmény tudományos gyűjtéseinek, vizsgálódásainak és elemzéseinek közzététele jórészt kiállításokon és publikációkban valósul meg.

Ezek tematikája tanúskodik róla, hogy a kelet-szlovákiai ukránok (ruszinok) életének nincs olyan tartalmi, földrajzi, egyszersmind időbeli metszete, amelynek vonatkozásában a múzeum munkatársai és a velük együttműködő külső kutatók ne jeleskednének.

Csupán a 2000-ben és 2001-ben tartott kiállításokból is kitetszik a munka sokszínűsége. Így – az *Idők metamorfózisai* címen rendeztek archív honismereti fénykéпкиállítás, amelyet két képzőművészeti követett, nevezetesen Orest Dubaj festő életműkiállítása és Tibor Galgóczi tematikusan válogatott, ún. pásztori műveinek bemutatása. Népszokásokat eleve-nített fel a *Karácsony* címen megrendezett kiállítás, mint ahogy a *Szűrhimzés* címen megrendezett is. Ez utóbbit mai szűrhimzők versenyével együtt rendezték meg. Az ugyancsak népművészeti *Fonás-szövés* kiállítást egy történeti emlékeztető követte *Optálás* címen, melynek témája a második világháború utáni szovjet–csehszlovák lakosságcsere volt. Végül Mihajlo Cabala jelentkezett tájképeivel a múzeum kiállítási tereiben.

Ami a publikációs tevékenységet illeti: 2000-ből és 2001-ből mindenekelőtt egy gyűjtemény, a *Naukovyj zbirnyk* (Tudományos gyűjtemény) 22. kötetének megjelenéséről kell szólni. Ennek tematikus tagolódása (történelem, forrásközlés, etnográfia és folklór-stika, művészetek, irodalom, miszcellanea, név- és földrajzi mutató) ismételten a múzeum tevékenységi körének tágasságáról vall.

Szlovákiai múzeumok közös vállalkozása a *Múzeumok és etnoszok* projekt, amelynek több kötetébe „dolgozott be” a svidníki múzeum. Ezek a következők: Lakodalmak, Kézműiparok és vásárok Szlovákiában, Ház- és lakásépítési hagyományok Szlovákiában, Halottsiratok és temetési hagyományok Szlovákiában. Végül még arról, a más illetékes múzeumokkal elkészített kiadványról kell megemlékezni, amely a szlovákiai skanzene-keket mutatja be.

Futala Tibor

Islám–keresztény eszmecsere Lengyelországban

Bielecki, Zdzisław: *Islam a cywilizacja łacińska.* = *Więź*, 2002. 2. no. 113–114. p.

2001. szeptember 11. nyomán felvetődött: kitört vagy legalábbis kitörőben van a vallásháború az iszlám és a keresztény világ között? E megállapítás hamis voltának leleplezése érdekében rendeztek Varsóban 2001. december 7–8-án – nemzetközi részvétellel – eszmecsere-

rét az iszlám és a keresztény civilizációról mint a dialógus kettős forrásáról. E dialógus sikerétől függ – szögezte le az egyik hozzászóló –, hogy mennyire hiszünk a közhíverésben, ami – természetesen – korántsem feltételezi „egyennézetek” kialakítását, követelését.

Ilyen nézetek kialakítására ezen az eszmecserén nem is törekedett senki. Viszont mind a keresztények, mind a muzulmánok részéről hangzottak el önkritikák. A keresztény így hangzott: „Ha a dialógus szeretet ajándéka, úgy tűnik, hogy e szó nem illik azokra a viszonyokra, amelyek az utolsó évezred folyamán az európai limesen uralkodtak.” A muzulmán pedig így: „Meg kell tanítani önmagunkat és gyerekeinket a toleranciára. Az embereknek tudatosítaniuk kell magukban azt az óriási szerencsétlenséget, amelyet a terrorizmus hordoz magával.”

Hangot kapott a remény a viszonyok javulását illetően. A következőképpen: „Az, ami ma, ebben a teremben végbemegy, ahol e kérdéskörben mi, a nyugati civilizáció képviselői találkozunk az iszlám civilizáció képviselőivel, reményeink szerint kezdete az iszlám civilizációs és a Nyugat közötti kapcsolatok minőségi megváltoztatásának.”

Az eszmecsere záró üzenetében olvashatjuk az alábbi gondolatot: „A muzulmán fél úgy vélekedik, hogy az európai civilizáció akceptálása nem fenyegeti az iszlám alapjait. A nyugati civilizáció az iszlám számára felajánlhatja többek között a társadalmi élet szervezését. Az iszlám pedig – a katolikus fél szerint – többek között átadja a családdal kapcsolatos társadalmi értékrendet és az emberi élet tiszteletét.

Az eszmecsere minden bizonnyal hozzájárult az iszlám és a kereszténység közötti viszony végletes megromlásával fenyegető háborús pszichózis eloszlatásához.

Futala Tibor

Áldatlan örökség. Szlovák vélemény a Beneš-dekrétumokról

Mathé, Svätoslav: Neblahé dedičstvo. = Slovenské pohľady, 2002. 5. no. 5–7. p.

„Azt kívánjuk a szudétanémeteknek is, hogy – s ez volna legitim és a jövőre tekintő megoldás – valamennyi oldalon megértést találjanak a hazához való jogukhoz”, jelentette ki 1994-ben a szlovák Imrich Kružliak. A tömegtájékoztatásban ez a kijelentés igencsak tarajos hullámokat vetett, s tulajdonképpen a Beneš-dekrétumokkal, illetve a németiség Csehszlovákiából való kiűzetésével kapcsolatos gondok megoldandóságát tüzte újból napirendre.

A Beneš-dekrétumok története a következő: a második világháború utáni Csehszlovákiában az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1946. május 26-án ült össze. Addig a törvényhozó folyamatok az Ideiglenes Nemzetgyűlésben zajlottak. Azonban ez is csak 1945. október 28-án alakult meg. 1945. április 6. és október 27. között a köztársaság elnöke, Edvard Beneš látta el az állam törvényhozó szerepét. Ebben az időszakban 98 törvényerejű rendelet született. Közülük hat viselte az alkotmányos jelzőt, ami a csehszlovák törvényhozáásban „fontosságminősítő” jelző. Ezek a jogszabályok Beneš-dekrétumokként kerültek át a köztudatba. Mondják: e dekrétumok jogilag alapozták meg a németek kitelepítését, ami a látszatok ellenére nem igaz. Ráadásul az egész dokumentumhalmazból csupán egynehány foglalkozik a kitelepítéssel.

A csehszlovák politikai emigráció már a háború végét jóval megelőzően tervezte a németek kitelepítését, az USA és Nagy-Britannia azonban a lelkére kötötte: a győztes nagyhatalmak döntéséig maradjon vesztve a kitelepítés dolgában. Sztálin azonban egyetértett a csehszlovák aspirációkkal, nem utolsósorban azért, hogy túlságosan ne szúrjon nyugati szemeket a németek Kelet-Poroszországból és Lengyelországból szovjet érdekekre történő embertelen kiűzése. Ezért Csehszlovákiában sem kellett a szovjet jóváhagyásra várakozni, és mindjárt a háborút követően megkezdődött a németek minden humanitárius szabályt semmibe vevő „vad kitelepítése”.

Az akciósorozat törvényességi alátámasztása egyébként is felettebb ingatag lábakon állt. Az 1945 áprilisában keletkezett kassai kormányprogramnak csupán a 8. fejezete foglalkozik ezzel a problematikával, mondván: azok kivételével, akik már a müncheni döntés előtti időre igazolni tudják antifasiszta és antináci beállítottságukat, valamennyi szudétanémet elveszti csehszlovák állampolgárságát. Azonban figyelem! Ugyanakkor minden szudétanémet kérheti állampolgárságának visszaadását, és a kérelmeket egyedileg bírálják el. Noha itt is megsérül az ártatlanság vélelmének elve, ez a megoldás a kollektív bűnösség elvének alkalmazásánál enyhébb állásfoglalásnak minősül. E 8. fejezet szerint csak a csehszlovák állam szétverésében aktívan részt vevő, bíróságilag elítélt személyeket, illetve az 1939. március 15. után beköltözött németeket tiltották volna ki az országból mindörökre.

Ugyanennek a kormányprogramnak további két fejezetében esik szó azoknak a szudétanémeteknek vagyonelkobzásáról, akik közreműködtek a háború előtti köztársaság szétverésében. De csak azokról! Ezenkívül a dokumentumban nem található semmiféle más rendelkezés sem a vagyonelkobzásról, sem a kitelepítésről. De még a Beneš-dekrétumokban sem szerepel egyértelműen a németek és a magyarok minden fellebbezési lehetőséget nélkülöző kitelepítése, „csupán” csehszlovák állampolgárságuktól megfosztása (33. dek-

rétum) és vagyonának elkobzása. Ha a dekrétumokban a kitelepítésről szó esett volna, az beismerése lett volna a kollektív bűnösség elve érvényesítésének.

Ezt a megbélyegzést elkerülendő, csupán egy kormányhatározat rendeli el, illetve ad hozzá irányelveket, hogy az idegeneket az országból ki kell telepíteni. S mivel a németek és a magyarok időközben – elvesztvén csehszlovák állampolgárságukat – idegenek lettek [szülőföldjükön! – a szerk. megjegyzése], hát bizvást kitelepítendőek. „Cseles” megoldás volt: azt lehetett mondani, mi nem az összes németet és magyart telepítjük ki, csupán az idegeneket, akiknek az országban nincs semmi keresnivalójuk.

Az 1945 augusztusában tartott potsdami értekezlet – bár köntörfalazva, értelmezési variánsokra lehetőséget adva (pl. olvashatni úgy, hogy csak a München után betelepedett németeket kell kitelepíteni, továbbá megkerüli a vagyoneklobzással kapcsolatos állás-foglalást) – jóváhagyta a „vad” akció békésebb eszközökkel való folytatását. A csehországi 3 és félmillió németből mindössze 170 ezer maradt lakóhelyén, a Szlovákiában élő 170 ezer ruszinból pedig nagyjából 5 ezer. A szlovákiai magyarokat – a Felvidék visszatérése után ide települteket kivéve – nem lehetett (mondja a cikk írója: szerencsére) úgy kiüldözni, mint az ország németiségét. Ezt a szovjetek sem engedték meg, a potsdami értekezlet is tiltotta. De az állampolgárság elvesztése, a vagyoneklobzás és a csehországi munkakényszer őket sem kerülte el. A reszlovakizálás révén (így fogalmaz a szerző) „goromba asszimilációs nyomásnak” voltak kitéve. A lakosságcseréről szóló 1946. február 27-i magyar–csehszlovák szerződés miatt is sokakat ért méltánytalanság.

Vannak-e jótételi lehetőségek? A hajdani csehszlovák elnök és miniszterelnök jó úton indult el, amikor beismerte, hogy a szudétanémetek kitelepítése valójában elűzés, kiűzetés volt, de itt mindketten megálltak, s nem ismerték el a vétlen kitelepítettek és utódai „hazához való jogát”. A mai cseh kormány is könnyelműen kezeli a kérdést, miközben az Európa Tanács másként vélekedik. Pedig Klaus miniszterelnök egyik tanácsadója annak idején a következőkre hívta fel a figyelmet: „Ez a probléma előbb vagy utóbb politikai problémaként tárgyasul. Ha mindez későn következik be, a feltételek olyannyira megváltozhatnak, hogy részünkről nem lesz mód semmiféle értelmes dolog felvetésére. A helyzet odáig fajulhat, hogy a szudétanémet közösségek a nézeteltérésbe bevonhatják a teljes szövetségi kormányt, és a követelések olyannyira kiéleződnek, hogy egyetlen mérvadó cseh politikus sem fogadhatja el őket.” Mégis: miként elégíthető ki a szudétanémetek és a ruszinok (szerzőnél: kárpátiak) igénye a „hazához való jogra”? Ez csupán és mindenképpen csak egyéni szinten történhet meg, ami feltételezhetően a német fél számára is megfelelő. Itt ui. a morális elvet kellene érvényesíteni: „in hoc signo” e népcsoport egyetlen tagjának sem kellene lemondania a hazához és a visszatéréshez való jogáról. Azáltal, hogy e jog elismerést nyer, egyszersmind „okafogyottá” is válik. A kitelepített németeknek, ellentétben néhány közép-keleti néppel és nemzetiséggel ui. van hol élniük, ám hazájuk és mostani lakóhelyük nem azonos. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy határmódosítás vagy az óhazába történő tömeges visszatelepülés fenyegetne. Ez utóbbi egyáltalán nem aktuális az életszínvonalbeli különbségek miatt sem. Anyagi kártérítésre – s ezt hangsúlyozni kell – sem Csehországnak, sem Szlovákiának nincs pénze, s belátható időn belül nem is lesz.

Egy dolog azonban bizonyos: a Beneš-dekrétumok öröksége áldatlan örökség, anakronizmus. De ma még érvényben vannak. Érvényteleníteni kellene őket, vagy valamiféle egyéb módon kiküszöbölni zavaró létezésüket. Bárhogyan is, körültekintően kell az ügyben eljárni, mert anyagi kártérítésre csak a cseheknek legalább 100 milliárd márkát kellene fordítaniuk. Cikkét a szerző a következő mondatral fejezi be: „És azt se felejtjük el,

a Beneš-dekrétumokat a Szlovák Köztársaság is megörökölte, és azok a magyarokra is vonatkoznak.”

Futala Tibor

Nemzetközi beavatkozás a vallási eredetű etnikai konfliktusokba

*Fox, Jonathan: Religious causes of international intervention in ethnic conflicts.
= International Politics, 2001. dec. 515–526. p.*

Az etnikai konfliktusok jelentősége növekszik. A hidegháború vége óta gyakoriak az országokon belüli ütközések. Etnikai és vallási konfliktusok irányították a nemzetközi figyelmet néhány olyan országra, mint pl. Jugoszlávia, Ruanda, Csecsenföld, Sri Lanka, Indonézia és India.

A konfliktusok keletkezésének okai különbözők, és nem mindegyik esetben szükséges nemzetközi beavatkozás. A „Minorities at Risk” (veszélyeztetett kisebbség) projekt 1990 és 1995 között 275 etnikai konfliktust jegyzett fel. Ezek 30,2 százalékánál nem volt politikai és 77,1 százalékánál katonai beavatkozás. Miért szükséges az egyik konfliktus esetében a beavatkozás, és a másikban miért nem? A konfliktust előidéző tényezők közül az egyik sem a vallás, de jelentős súlyt képvisel közöttük az etnikai és kulturális különbség két csoport között.

A nemzetközi beavatkozás módját tekintve a különbségek tovább csoportosíthatók: nyelv, történelem, mítosz, település stb. megoszlás szerint. Az egyik lényeges befolyásoló tényező az etnikai kötődés. Valójában ez a kötődés olyan erős, hogy nem csak beavatkozást, de akár háborút is kiválthat. Tapasztalat és számos tanulmány utal arra, hogy az egyik ország elnyomott kisebbsége okozója lehet egy másik (szomszédos) ország többségéhez tartozás vágyából kiinduló háborúnak. Ezt a jelenséget igazolja India és Pakisztán konfliktusa a kashmiri kérdésben, amit még a térség népeinek vallási különbözősége is súlyosbít. Habár a vallás elősegítheti egy közösség identitásának, viselkedésének kialakulását, megnyilvánulását, vitatható ennek funkcionális előnye. Sokan utalnak az iszlám fundamentalisták szélsőséges akcióira, melyeket vallási alapra vezetnek vissza, és innen már csak egy lépés lehet a terrorizmus.

A terrorizmus azonban a vallást a konfliktusok minden formájának igazolására felhasználja, ideértve a nemzetközi konfliktusokat; a diszkriminációt; a népirtást; az évezredes erőszakot; keresztény csoportok intoleranciáját és az etnikai konfliktusokat. Egyes elemzők véleménye szerint a hidegháború utáni korszak nagy konfliktusainak fő alkotóeleme a vallás. Erre támaszkodnak a militáns szekták szervezői.

A „Minorities at Risk” (MAR) metodikája szerint végzett felmérésekből készített adattár 275 etnikai kisebbséget tart nyilván, melyek a világ legkülönbözőbb tájain találhatók. A csoportosítást etnikum és állam összefüggésében nem lehet egysíkúvá tenni, mert például a kurdok települései három országban helyezkednek el – nem is beszélve az utódállamokba kényszerült magyar kisebbségről!

A MAR adattára a kisebbségekkel kapcsolatban kialakult konfliktusokat is nyilvántartja, majd ezeket szakemberek elemzik. Megkülönböztetnek politikai és katonai beavatkozást más országok részéről. A politikai beavatkozás magába foglalja az ideológiai bátorítást, a nem katonai jellegű pénzügyi támogatást, a külföldi piacok bevonását és a nemzetközi kommunikációt. A katonai beavatkozást megelőzi egy pénzalap létrehozása katonai ellátmány céljára, ezt követi a hadianyagok, harceszközök közvetlen átadása

vagy eladása, a katonai kiképzés, a katonai tanácsadók küldése, a mentő missziók szervezése, végül következnek a határsértések, a határon átnyúló „intézkedések” és az országon belül kombattáns csoportok működése.

A MAR elemzői három olyan fő vallási csoportot határoztak meg, amelyek szerepet játszanak a konfliktusok kialakulásában. Ezek a kereszténység, az iszlám és az egyéb vallások. Ezek tovább oszlanak különböző vallási egységekre. A csoportosítást azért végezték el, hogy megállapíthassák: azonos etnikumhoz, de különböző vallást követő egyének, csoportok fellépését az etnikai vagy a vallási hovatartozás befolyásolja-e. Megállapították, hogy statisztikailag nem lehet a kérdésre „igen” vagy „nem” választ adni. A csoportosítás alsóbb rétegeit is figyelembe véve a vizsgálat vegyes eredményt mutat, nem jellemző a vallási hovatartozás etnikai megmozdulások esetén, mert az iszlám fundamentalista mozgalmak nem tekinthetők etnikai jellegűeknek.

A nemzetközi beavatkozásokban leginkább a nyugati államok vesznek részt olyan helyeken, ahol a kisebbség hasonló vagy azonos a beavatkozó többséggel vagy többséghez. Mindazonáltal moszlim csoportok is legalább annyiszor avatkoztak be más iszlám országok etnikai, vallási konfliktusaiba, mint a keresztény államok. Az USA viszont támogat olyan kisebbséget (azaz beavatkozik egy konfliktusba), amely vallásilag különbözik az amerikai többségi vallástól.

A konfliktusokban mind az etnikai hovatartozás, mind a vallás jelentős szerepet játszik, de ebben a kapcsolat-párosban a vallás az erősebb.

Kádár József

Miként kezelte a német kisebbséget a lengyel politika 1989 után?

Matelski, Dariusz – Sakson Andrzej: Dzieściolecie polityki narodowosciowej III Rzeczypospolitej wobec mniejszości niemieckiej. = Przegląd Humanistyczny, 44. rok. 2000. 5. no. 71–80. p.

Az 1989. évi nagy társadalmi, politikai és gazdasági fordulatot követően a lengyel állam lemondott a mindenáron nemzeti állammá válást szorgalmazó politikájáról. Bevallotta: az országban legalább 1–1,3 millió (3–4%) más nemzetiségű állampolgár él. Közöttük a legtöbbet a németek vannak. A kisebbségpolitikai változást a német–lengyel megbékélés dörömbölő szükségessége is siettetette. E viszonyban az 1830. évi felkelés egyik jelszavának, a „Keine deutsche Einheit ohne Polens Freiheit”-nek újbóli hangoztatása lett a mindkét oldalt melengető célkitűzés. 1989. november 12-én – Helmut Kohl és az akkori lengyel miniszterelnök, Tadeusz Mazowiecki részvételével – lengyel és német nyelvű enghetelő misére került sor Krzywóban.

1989 májusában a Szejm elfogadta az egyesületi törvényt, amely az ország kisebbségei, így németsége előtt is szabadabb tette az alkotmány határai között az érdekvédelmi és kulturális szervezkedést. 1991 márciusában jött létre a Nemzeti Kisebbségek Tanácsa, amely azonnal hozzákezdett a nemzetiségi-kisebbségi törvény előkészítéséhez, amelyet – sajnos – a különböző pártérdekek okozta akadályok miatt máig sem sikerült a Szejmben elfogadtatni. Ennek ellenére a lengyel állam szomszédaival 1991 és 1994 között kötött bilaterális szerződéseiben kivétel nélkül szerepel a kisebbségvédelmi passzus.

A német kisebbséget leginkább reprezentáló két, nevezetesen az opolei és az olsztini vajdaság képviselője teljes jogú felhatalmazást kapott a kisebbségi szempontból kényes

ügyek rendezésére és a kisebbségi társadalmi-kulturális élet anyagi támogatására, mégpedig az európai kisebbségi normatívák és a német–lengyel jószomszédi és együttműködési szerződés elvárásainak teljesítésére tekintettel.

Időnként mégis kisebb-nagyobb konfliktusok fordulnak elő a német kisebbség és a lengyel állam képviselői között. Ilyen volt 1992-ben az, hogy az állam „kijavította” a német nyelvű egyesületi neveket, nevezetesen a „német” jelzőt „német nemzetiségi”-re kellett kicserélni. Az állam ezzel elejét szeretne volna venni annak, hogy a második világháború után kitelepített németek tömegesen lépjenek be ezekbe a civil szerveződésekbe. A nyugati területeken tiltakozásokat váltott ki a helyi évfordulók megünneplése, mivel a visszaemlékezésekben nem szoktak szerepelni a németeket és az evangélikusokat illető méltatások. Így Szczecin (Stetten) megalapításának 750. évfordulója is e feledékenység jegyében zajlott le.

Mindazonáltal az állami kisebbségpolitika pozitív gesztusokra is képes. Például kezdeményezte, hogy a lengyel írók Goethe-intézeti előadások tartására hívják meg azokat a német írókat, akik a lengyeleknek juttatott nyugati területeken születtek. A névsor figyelemre méltó: Günter Grass, Kristina Wolf, Siegfried Lenz, Rolf Hochhuth, Martin Walser, Butho Stauss, Hans Magnus Enzensberger, Günther de Bruyn, Hermann Kant és Jurek Becker tartozik a sorba.

1996. november 12-én Ruda Slaskán, először a második világháború befejezése óta, német nyelvű színdarabot mutattak be. Anyagi kedvezmény: az állam beszámította a lengyel állampolgárok német hadseregben való katonáskodásának idejét az illetők szolgálati idejébe, ami számukra 20-30 zloty összegű havi nyugdíjkiegészítést vont maga után. E tett haszonélvezői túlnyomóan a német nemzetiséghez tartoznak.

Az ország kormányai a „német ügyek” miatt nemegyszer a Szejmben kerülnek nehéz helyzetbe. Így pl. Lengyelországban is örökzöld téma a termőföld és az ingatlanok védelme a külföldiek felvásárlásaival szemben. A lengyel törvények ui. lehetővé teszik, hogy engedéllyel külföldiek is vásárolhassanak termőföldet és házingatlanokat. 1988–1995 között összesen 2 550 ilyen engedélyt adtak ki. Ez idő alatt persze csak annyi termőföld és házingatlan került külföldiek tulajdonába, hogy „amennyiben a folyamat az eddigi ütemben folytatódna, akkor az ország 1%-ának kiárúsítása 160 évig tartana” – mondta az egyik mérsékelt képviselő. A „hazafiak” a földszerzést is felhasználják a „németek viszatérésének veszélyével” való riogatóra, minthogy az összes kiadott engedély 57%-a német vásárlót illet.

A Szejmben általában élesen bírálják a kormány német kisebbségi hírlap- és könyvkiadási politikáját is mondván: nem látja be tetteinek veszedelmes voltát. Ugyancsak bírálat tárgya az opolei vajdaság határainak megváltoztatása a németek „szájaíze” szerint (1998 nyara), továbbá a németek mandátumokhoz való juttatásának ösztönzése az önkormányzati választásokon (1998 ősze). A negatív jelenségek ellenére az állami és önkormányzati szervek mind kevésbé tekintik az ország németjeit a „rosszra való emlékezés szemüvegén keresztül”, azaz mindinkább normális állampolgároknak fogadják el őket, akiknek joguk van ragaszkodni sajátos kultúrájukhoz, anyanyelvükhöz és szülőföldjükhöz.

Az ország az elmúlt évtizedben felismerte, hogy a kisebbségek asszimilálása (polonizálása) tiltott cselekedet, mint ahogy gettóba zárásuk is tilos. Ehelyett a kisebbségek, nem utolsósorban a németek többségbe történő integrációjára kell törekedni az ő másnyelvű, más kultúrájú identitásuk garantálása mellett.

Noha, esetenként megküzdve a lengyel nemzet egyes tagjainak oppozíciós álláspontjával is, az ország jelentős eredményeket ért el a kisebbségpolitika demokrácia-elvek

szerinti vitelében, mégsem lehet állítani, hogy kiérlelt gyakorlattal rendelkeznék e tekintetben. Mindenesetre a megtett lépések, a hangoztatott szándékok jó irányba mutatnak.

Futala Tibor

A lengyel rendkívüli állapot és a miatta elindult emigráció

*Sulek, Antoni: Zakrępla pamięć. = Więź, 2002. 4. no. 109–110. p.
Stola, Dariusz: Emigracja lat osiemdziesiątych. = Uott, 105–109. p.*

A lengyelek „megalvadt” emlékezéssel gondoltak vissza a rendkívüli állapot bevezetésére. Ez Antoni Sulek értelmezésében annyit tesz, hogy az akkor éltek tudatában szinte változatlan élességgel érződött meg a húsz év előtti megrázó esemény. Változatlanul és „egy életen át”. Abban is nagyfokú – 80%-os – az egyetértés, hogy a Jaruzelski végrehajtotta tett elkerülhetetlen volt. Ezzel szemben értékelése – pozitívnak vagy negatívnak minősítése – felettébb változatos, megoszló.

Több mint egymillió lengyel – állapítja meg Dariusz Stola, a „lábával szavazott” a rendkívüli állapot, még inkább a rendkívüli állapot révén erőszakos „konzerválódásnak indult” szocializmus ellen. Ennek az emigrációs folyamatnak több hulláma volt.

Az első hullámba tartoznak azok a lengyelek, akik még 1982. december 13-án kihirdetett rendkívüli állapotot megelőzően legálisan és a visszatérés szándékával utaztak ki Nyugatra, s akik az esemény okozta megrendülésükben nem tértek vissza. Ezek száma 160 ezerre tehető.

A második hullámot a lengyel állam szervezte: számos internált, politikai fogoly és családja számára ajánlotta fel az emigrálás lehetőségét. Ennek a Kuba példája nyomán szervezett akciónak 1988-ig 9500 érintettje volt, de közülük mindössze 4300 személy emigrált ténylegesen.

A harmadik hullám „elnyújtottnak bizonyult”: az évtized végéig legálisan és illegálisan kb. egymilliónyian emigráltak az országból. Így, noha a rendkívüli állapot szükségességének hivatalos indoklásában esetenként jelentős szerepet játszott az az érvelés, hogy általa a „lengyel nemzet szubsztanciáját” kell megvédeni, ez az emigráció felől nézve nem sikerült. Annál is kevésbé, mivel a „lábbal szavazók” halmazának összetétele messze meghaladta az egész lakosságra jellemző pozitív paramétereket. Íme: az emigráltak jelentős része a legaktívabb korcsoportba (25–44 év) tartozott. Közel 40%-uknak volt legalább középiskolai végzettsége. Emiatt a kvalifikált munkaerőben hiány keletkezett néhány városban (Varsó, Wrocław) és nyugati vajdaságban (Opole, Katowice, Gdańsk). 1987 és 1988 között több felsőfokú végzettségű lengyel emigrált, mint amennyi a szóban forgó két évben végzett az egyetemeken és a főiskolákon.

Az emigrációt választók közül igen sok volt a német vagy német származású személy. Nekik nem kellett menniük: „Aussiedlerként” hamarosan elnyerték a német állampolgárságot. A többiek túlnyomórészt az USA-ba és Ausztráliába kerültek. Szórványban élven, az ő gyerekeik már leginkább amerikaiak és ausztrálok lettek.

A lengyel nemzet számára a '80-as évek emigrációs hullámai érzékeny számbeli és minőségi veszteséget okoztak. Annyiban szolgálnak tanulságul, hogy az állam sohase „produkáljon” olyan eseményt, amely ekkora áldozatra készíteti polgárait.

Közép-európai kisebbség- és menekültjogi konferencia (Salzburg, 2001)

Brunner, Georg: Internationaler Minderheitenschutz. = Der Donauraum, 41. Jg. 2001. 3., H. 13–28. p.

Jandl, Michael – Kovács, Éva: Zusammenfassung der Tagung über „Fragen der Minderheiten- und Flüchtlingsrechte in Mitteleuropa mit besonderer Berücksichtigung von Österreich und Ungarn“ vom 25–27. Jänner in Salzburg. Uott, 7–12. p.

A budapesti Teleki László Intézet a Herbert Batlinerről elnevezett salzburgi Európa-Intézettel karöltve, valamint a bécsi Dunavölgyi-Közép-Európai Intézet (Institut für Donauraum und Mitteleuropa) közreműködésével rendezett konferenciát a kisebbségi és menekült-jogok közép- és kelet-európai témájában. A részt vevő kör összetételéből adódóan a kérdések osztrák és magyar vonatkozású elemei kerültek előtérbe. Mindazáltal G. Brunner nyitó előadása, legalább a kisebbségi témakört illetően, általános keretekben mozgott. A konferencia elnöki tisztét Erhard Busek alkancellár, a Batliner-Intézet tudományos tanácsa elnöke töltötte be. A folyóirat itt idézett száma a tanácskozás teljes anyagát közli.

G. Brunner, a kisebbségvédelem aktuális jogforrásait, a kisebbségi jog érvényes és érvényesíthető normáit áttekintő és értékelő összefoglalásra vállalkozik, beleértve a „kisebbség”-kategória jogi meghatározását is. Az ENSZ különböző, ismert határozataitól, állásfoglalásaitól és az egyéb nemzetközi jogi dokumentumokból, valamint az egyes kétoldali államközi egyezmények alaposabb elemzése nyomán, sajnos számos fontos joghézag és ellentmondás bukkan elő a kisebbségi jogok rendszerét és a jogvédelem átfogó lehetőségeit illetően. Eleve szinte teljesen hiányzik a kisebbség-fogalom normatív meghatározása, amiből következik, hogy gyakran megfoghatatlan a különböző dokumentumokban megfogalmazott elvi normák gyakorlati alkalmazhatósága. A dokumentumok (leginkább még a kétoldali egyezmények) érintőlegesen utalásaiból lehet csak egytűvé rakni az alapismérveket, amelyek a kisebbség mint csoport meghatározásául szolgálhatnak: számbeli kisebbség, alárendelt társadalmi szerep, etnikai-nyelvi-vallásfelekezeti különbözőség. A felsorolt ismérvekhez hozzáfűzendő azonban a többségi társadalomával azonos nemzeti hovatartozás (állampolgárság) követelménye, illetve az őshonosság valamely foka, történetisége, ugyanis enélkül bevándorlók, menekültek újszerű csoportjait is jelölhetik az alapismérvek. Brunner erős kritikával illeti a „Polgári és politikai jogokról” szóló 1966-os (1976-tól hatályba lépett és máig 142 országban érvényre emelt) nemzetközi egyezményt, amely a megszorítást nem tartalmazza, – ezzel a kisebbségi-jogi kérdést átértéssel kiterjeszti ugyan a menekültjogra, de a kettő kezelésében eltérő követelmények tükrében mindkét vonatkozásban veszít a használhatóságából.

A kisebbségekkel rendelkező államok legfőbb felelőssége a kisebbségvédelem biztosítása. Ez magában foglalja a diszkriminációt kizáró jogi garanciákat, amelyek tiltó normától hosszú út vezet a pozitív garanciákig. A sarkalatos nehézségek egyike – valós fogalmi meghatározás híján – a pozitív diszkrimináció elvetése olyan címen, amely szerint az a többségi személyi jogokba ütközik.

A kisebbségi egyéni jogok, úgymint az identitás megvállalása, az anyanyelvhasználat, az anyanyelvű oktatás, egyesülés stb. rendszere külön-külön nehéz kérdés, mert elemei részben automatikusan is következhetnek az általános személyi, állampolgári jogokból –

anélkül, hogy önmagukban megfoghatók lennének. Ezek az elemek kisebbségi specifikumukat igazából a csoportkeretekkel nyerik el. E vonatkozásban az államok gyakorlatán belül kiküzdött normák semmitmondással telítettek, illetve szankcionálhatatlan mulasztások lehetőségét rejtik. Lényegileg a jogforrásul szolgáló dokumentumok sem lépik túl a kisebbségi személyi jogok inadekvát normatíváját a csoport-jog irányában, noha általában előadják a csoportkeretek megőrzésének elengedhetetlen voltát az értékálló identitás és a tiszteletben tartott önrendelkezés szempontjából.

A személyi és csoport-jogok szoros összefüggését jelzi a kettőt egységben megragadó (területi, személyi vagy kulturális) „autonómia”-fogalom. A dokumentumok azonban éppen az autonómia kérdésénél bizonytalanodnak el leginkább. Az ajánlások egy megközelítésben hozzátvetőleges formában jelölik meg az utakat arra nézve, miként válhat a csoport jogi személyiséggé, amelyet formailag is megilleshetnek konkrét jogok. Az 1993-as „Koppenhágai (EU-bővítési) kritériumok” ajánlásai ezt a „helyi és autonóm önkormányzatiság” elvében közelítik meg. Az autonómia gyakorlati formáit, adott többségi-kisebbségi konszenzus talaján, valamely érintett állam demokratikus politikája határozhatja és valósíthatja meg, anélkül, hogy követelmény szintű nemzetközi elvárások is készítenék erre. Az „önrendelkezés” elve köré rendezhető autonómia-jogi normákat lényegében a nemzetközi jog keretein belül kellene kidolgozni, erre nézve egyelőre azonban csak kezdemények találhatók a szakirodalom elméleti fejtegetéseiben. A meglevő normatíva a nemzetek (államok) szintjén ragadja meg a kategóriát, feladat: a normatíva átvezetése a kisebbség-fogalom alá eső csoportokra. Egyértelmű, hogy ilyen szempontból a kisebbségi csoportok politikai státusáig kell eljutnunk.

Nemzetközi vetületben tehát messzemenően hiányos a kisebbségvédelem normarendszere. A gyakorlatban eligazító normák szintje annyira alacsony, hogy konkrét államok vonatkozó intézkedéseiben könnyűszerrel felülmúlható. Pillanatnyilag nem is lehet bízni másban, mint a normaszint ilyen alulról induló, lassú emelkedésében, noha fordítva kellene lennie: nemzetközi szinten kellene a húzóerőt összpontosítani.

A *tanácskozás* további napirendjén magyar, illetve hazai vonatkozásban a kisebbségi kérdés EU-csatlakozási vetületben szemlélt problematikája (Vogel Sándor, Rásky Béla), a kisebbségi önkormányzatiság kérdésköre (Eiler Ferenc), a romák kisebbségi-jogi helyzete (Claude Hahn), a hazai menekült-helyzet és a menekült-jog állása (Tóth Judit), az erdélyi, valamint a vajdasági magyar autonómia-koncepciók értékelése (Gál Kinga), az RMDSZ kormány szerepének elemzése (Kántor Zoltán), egyebekben pedig az osztrák kisebbségi jogok rendszere (H. Tichy), az ausztriai roma-kérdés (U. Hemetek), a vendégmunkás-kérdés ugyanitt (R. Jawhari), a szlovéniai kisebbségek körképe (M. Polzer), valamint a vallásfelekezeti gyakran elhanyagolt kisebbségi kapcsolódása (W. Wieshaider) állt. Valamennyi referátum tartalmaz figyelemre méltó elemeket. Így (főképp a külföldi szereplők mondandóiból válogatva) H. Tichy kapcsolódik Brunnerhez a kisebbségi ismérvek elemzésével, úm. saját nyelv és etnicitás, osztrák állampolgárság, ausztriai őshonosság és települtségi folytonosság (százéves visszatekintésben), és végül: csoportazonosságtudat. Az osztrák kisebbségügyi politika számbeli kérdésekkel nem foglalkozik, csak helyi igazgatási viszonylatban, a kétnyelvű helységnevtáblákkal kapcsolatos kisebbségi minimum 25%-os előírásában. A szlovén előadó passzusa a német szövetség-őshonosságával kapcsolatos (nyilvánvalóan igaztalan – K. S.) vitákról, amelyeket a szlovén politika és közvélemény tulajdonképp az esetleges kárpótlási kötelezettség okán, továbbá a jóval népesebb, ám minden őshonosságtól messze eső szerbekre és horvátokra tekintettel tart fent. C. Cahn hazai roma-ügyi referátuma eljut arra a következtetésre, ami szerint ez esetben a jogvédelem követelményei meghaladják a kisebbségvédelmi kategóriaszin-

tet, a védelmet az emberi jogok tágabb körére kell vonatkoztatni, különös tekintettel a diszkrimináció egzakt törvényi tilalmára, amivel eddig tartoznak a magyar kormányok. – Tóth Judit eléggé unikálisnak számító referátuma a hazai menekült-jog helyzetéről a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak eseményeitől kezdődően áttekinti a menekült-ügy történetét, rámutat annak szoros összekapcsolódására a kisebbségi témával (határon túli magyar menekültek). Egyben kemény kritikával illeti a hirtelen tető alá hozott részszabályozások zűrzavarát, ütközését a szélesebb közigazgatási és idegenrendészeti területtel, egyes részletekben az ellentmondásos szabályozás túlzó szigorát (pl. a menekült-otthonok viszonyai) – ahhoz képest, hogy az ország területére lépő menekültek zömmel tranzit-útvonalként választják az országot.

Komáromi Sándor

Jogállamiság Kosзовóban ENSZ gondnokság alatt

*Schlütter, Birgit: Rechtsstaatlichkeit der UN-Verwaltungsherrschaft in Kosovo.
= Südosteuropa, 50. Jg. 2001. 7–9. H. 303–324. p.*

Az 1999. június 10-én Koszovóban kibocsátott ENSZ 1244. sz. határozata szerint a legális főhatalmat az UNMIK (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo) és a KFOR (Kosovo Force) megosztva gyakorolja azzal, hogy a jogositványokat fokozatosan átadják a helyi szervezeteknek. Az átmenet ideje alatt az ENSZ jelentős lépéseket tett a szabályozott polgári élet megteremtéséért, így pl. vámokat, úti okmányokat, személyi igazolványokat, gépkocsi-rendszámokat, bélyegeket rendszeresítettek. Helyhatósági választásokat 2000. október 28-án tartottak. 2001 május közepén a koszovói megbízottak és az UNMIK képviselői egy „keret-alkotmányt” fogadtak el az átmeneti önkormányzat megszervezése érdekében.

A jogállam alapelveit figyelembe véve a modern demokráciában uralkodó, nemzetközileg elfogadott emberi jogok szervezeteinek megalapítását tervezik. A májusban elfogadott átmeneti alkotmány ezeket az alapelveket a hatalommegosztás kialakításával együtt tartalmazza. Kérdés az, hogy Koszovóban egyáltalán milyen jogállami adminisztráció bevezetése képzelhető el? Az ENSZ Biztonsági Tanács 1244. sz. határozata erről a kérdésről nem rendelkezik.

A nemzetközi emberi jogok normáit az 1244. sz. határozat mint meghatározó célt tartalmazza. Az alkotmány pedig részletezi, hogy Koszovóban az emberi jogok intézményeit az alapjogokkal együttesen kell alkalmazni. Külön szabályozták a rendkívüli küldöttek jogkörét. Az átmeneti alkotmány a törvényalkotás jogát a koszovóiak önkormányzati intézményeire ruházza ugyan, de megtartja a rendkívüli küldöttek rendelet-kibocsátási jogát.

Az 1244-es határozatból hiányzik, hogy melyik helyi jog alkalmazható Koszovóban. Kezdetben a rendkívüli küldött elrendelte a jugoszláv törvények alkalmazását, ami ellen az albán bírók tiltakoztak. Az új koszovói átmeneti keret-alkotmány érvényesnek deklarálja a koszovói országgyűlés törvényalkotási jogát. A megyék szabályalkotási joga meg lehetőségen zavaros, ezt a keret-alkotmány nem egyértelműen szabályozza.

Az UNMIK képviselőinek a jogállamiság alapelvei szerint a keret-alkotmány határozatait kell követniük. Az ENSZ közgyűlése ezt az alapelvet a „UN Code of Conduct of Law Enforcement Officials” határozatával fogadta el.

A nemzetközi emberi jogok „szabvány” szövegét az UNO Charta, Art. 1 (3) foglalja magába. A nemzetközi bíróság is ennek alapján hozza meg döntéseit. Az autonóm Koszo-

vóban 1989 előtt is alkalmazható lett volna az ENSZ 1244-es határozata, ami tartalmazza az UNMIK felelősségét egy autonóm önkormányzatú Koszovóra vonatkozóan.

A jogállami képviselői kritériumát a normál bírászkodás és a népesség jogvédelmi lehetőségei határozzák meg. A gyakorlati büntetőbíráskodás mindenütt magán viseli az adott jogállam jegyeit. Éppen ezen a területen merült fel számos probléma. Valószínűleg a jogilag vitatható esetek sokasága miatt áttekinthetetlen a helyzet. A polgári jog területén a magántulajdon jogvédelme a nullával egyenlő. A médiára vonatkozó törvény a „média-megbízott” intézményét hozta létre döntési és fellebbezési joggal.

Megalakult az ombudsmanok független jogértelmező és jogérvényesítő szervezete, amely ellenőrzi Koszovóban az emberi jogok betartását. Az ombudsman mellett nincsenek olyan intézmények, amelyek a rendkívüli küldöttek, illetve a kormányzat rendelkezéseit alkotmánybírási szinten ellenőrizhetnék.

Az UNMIK és a KFOR személynézet különleges helyzetben van, a VO 2000/47 határozat szerint védettséget élvez.

A jogállami képviselői kötelessége a törvények, rendeletek kihirdetése. Az UNMIK által megfogalmazottak az albán, illetve szerb nyelvre fordítás nehézségei miatt csak késedelmesen jelennek meg.

Az előbbiekből érzékelhető, hogy Koszovóban szinte kizárólag a rendkívüli küldöttek hoznak rendelkezéseket. Említésre méltó korlátozást még a „keret-alkotmány” sem tartalmaz. Ellenkezőleg: az alkotmány bevezetője bebetonozza a rendkívüli küldöttek hatalomkoncentrációját. Mindazonáltal remény van arra, hogy a „polgári jelenlét”, az önkormányzati struktúra kifejlesztése, a hivatalnoki kar kiképzése hosszabb távon, sok nehézséget leküzdve kialakíthat egy demokráciához közelítő társadalmat Koszovóban.

Kádár József

Nemzeti vagy nemzet feletti intézmény? – Prága és Csernovic: két kelet-közép-európai német egyetem a Habsburg-Monarchia utolsó évtizedeiben

Maurer, Trude: National oder supranational? Prag und Czernowitz: Zwei deutsche Universitäten in Ostmitteleuropa (1875/1882–1914). = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 49. Jg. 2000. 3. H. 341–381. p.

Prága ősi egyetemét IV. Károly császár alapította 1348-ban, és III. Ferdinánd bővítette tovább 1654-ben a mintegy száz évvel előtte létesült Jezsuita Kollégiummal való összevonás útján. Az oktatás nyelve II. József nyelvrendelete nyomán, a latin nyelv évszázadai után, túlnyomóan német lett. A nagy hagyományú Carolo-Ferdinanda életében 1882-ben újabb váltás következik be: a cseh nemzet nyelvi, kultúrpolitikai egyenjogúságra formált igényének eleget téve, egymástól szervezetenként elkülönült cseh és német szekció kereteiben tölti be további hivatását, egészen a Monarchia felbomlásáig. Csernovic 1875-ben megnyitott egyeteme (Ferenc József Egyetem), a koronátartományi státusban igazgatót Bukovina székhelyén struktúrájában alapításától fogva igazodik a régió multietnikus viszonyaihoz, noha az oktatás domináns németnyelvűségét az osztrák korszakban mindvégig megőrzi. A tanulmány a vonatkozó régiók etnopolitikai viszonyainak tükrében párhuzamosan vizsgálja a két intézmény többnemzetiségű profilját.

Bukovina a XVIII. század végén osztrák tartománnyá lett, és (Magyarországhoz hasonlóan) német telepéseket fogadó Galícia legelmaradottabb déli provinciájaként eredetileg a Moldvai Fejedelemség részét képező terület, korai elitjét az osztrák uralom alatt is jó ideig a román bojárság adja. **Csernovic**ban 1808-tól működik, utóbb líceummá fejlesztve, német tannyelvű aligművelőiskola. Itt a 40-es évektől azonban román, 1852-től ukrán nyelvet és irodalmat is tanítanak. A nemzeti öntudat 1848 körüli ébredése nyomán jelentkezik először – román részről – a felsőoktatás helyi megszervezése iránti igény. Ebben a korai időpontban egyelőre csak Bukovina önállósítására kerülhet sor (Galiciától elválasztott koronátartomány), az egyetemalapítás igénye ezt követően azonban még határozottabb formában és mind több oldalról kerül napirendre. A végső lökést a Monarchia dualista átalakításával kezdődő eseménysor, mint például az egyidejű galíciai lengyel–osztrák kiegyezés keretében a Bukovinából is látogatott leembergri egyetem teljes polonizálása, a kolozsvári magyar egyetem létrehívása stb. adja. Az 1848 óta mind jobban kiegyenlítődő etnikai viszonyok talaján az ukrán–román kettős nemzetiségű jogász, későbbi rektor, Constantin Tomaszczuk tervezete válik tárgyalási alappá a tartományi gyűlésben s ezt követően az udvarnál. Ez az osztrák patriotizmus, egyszersmind az élenjáró német nyelvű tudományosság szellemében és a német közös, „nemzetek feletti” érintkezésnyelvi szerepe okán német tannyelvű intézményt ajánl, mindazáltal „nemzeti” nyelvű tanszékekkel. Az elképzelés kapcsán cáfolja a leendő gyakorlat „németesítő” hatását. Önmagában a német egyébként a „nemzeti” nyelv szerepét is betölti a nem nagyszámú német hivatalnokréteg és polgárság, valamint a jóval nagyobb számú, e nyelv identitási körébe betagozódó zsidóság szempontjából. Az 1875-ben megnyitott csernovici egyetem nagyjában az ajánlott struktúrában kezdi meg működését azzal a lényeges eltéréssel, hogy az ortodox teológiai fakultás az ukrán–román kétnyelvű kereteket veszi fel. Az indító szemeszter tanári testületében 14 német, 10 román és 4 ukrán nemzetiségű szakember kap helyet. Ez a viszonylag kiegyenlítettnek tetsző arány azon-

ban másképp fest az egyetem egész osztrák kori történetének metszetében: 1918-ig bezárólag 87 német, 20 román, 5 ukrán nemzetiségű oktató töltött be állást, a 87 német mellett még 12 – ugyancsak a német nyelvi körhöz számítandó – zsidó polgár is szerephez jutott. A hallgatói létszámarányokra nézve sokatmondó adat a német nyelvű beiratkozottak kezdeti 30, illetve századforduló utáni 54%-a, amelyen belül a zsidóké 21, illetve 38%-ra rúgott. (Ezen túl bővebb nemzetiségi statisztikát a tanulmány nem közöl, a gazdag szakirodalom azonban szolgál ezzel is.) A csernovici Ferenc József Egyetem nagyjában azonos struktúrában működik az osztrák uralom végéig, meg tudja tartani az egyensúlyt az etnikumok között. A század végétől elkezdődik ugyan az egyetemi élet politizálódása a nemzetiségek mentén átfarmálódó diákegyletek versengése vagy mind gyakoribb nacionalista fellépése nyomán (ami a civil környezet politikai villongásaihoz, pártosodásához is kapcsolódik), de nincs komolyabb hatással az oktatói munka konszenzusos folyamatára. Ami a német nyelv dominanciáját illeti: német kulturális keretekben integrálja a tartomány értelmiségét anélkül, hogy a német ajkúakat a más nemzetiségektől elidegenítette volna. Eközben egyébként a szélesebb iskolarendszert a századforduló idején már eléri az etnizálás szelleme, ami a német nyelvet is egyre inkább a német (és zsidó) etnikumhoz köti. Bukovina soknyelvű kultúrájának és irodalmának története ismer ukrán vagy román származású szereplőket (mint a románság leendő nemzeti költőjét: Eminescut, bár csak a gimnáziumot látogatja Csernovicban), akik német nyelvi tájakra tesznek alkotói kirándulást, legtöbbjük azonban vissza is tér anyanyelvi forrásaihoz. Más kérdés, hogy miért támadja oly hevesen a bukaresti főideológus, Nicolae Iorga nem sokkal a világháború kitörése előtt a csernovici egyetem osztrák-német, illetve „zsidó” jellegét.

Prágában a 18. század végétől német nyelvű keretekben működő egyetemen már oktatnak egyes gyakorlati tárgyakat cseh nyelven is, 1791-ben pedig cseh nyelvi és irodalmi tanszék létesül. Itt is, mint Csernovicban, 1848 forradalmi hangulata hevíti a kedélyeket a teljesebb körű nemzeti nyelvű képzés követelésére. Cseh részről érdekes módon nem merül fel igény független, önálló intézmény felállítására; talán a meglévő egyetem tradíciója iránti tisztelet vagy akár a német kultúra megbecsülése okán, a követelés a Carolo-Ferdinanda és az újabban felállított Politechnikum kétnyelvű képzési helyé történő átszervezésére irányul. A cseh igényeket a cseh- és morvaországi német társadalom liberális erői jogosnak ítélik, és lényegében támogatják; ilyen szellemben foglal állást maga az egyetemi vezetés is: egyetértően terjeszti fel az udvarnak a diákság vonatkozó petícióját. Gyors eredmény születik: az intézmény szabad kezét kap a megfelelő szakok német és/vagy cseh nyelvű oktatására, ennek érdekében az oktatói gárda kellő átcsoportosítására, kibővítésére, a régi, merev hierarchiák feloldására. Megindul az alternatív, illetve párhuzamos képzési rendszer kiépítése, ugyanakkor számos ponton el is akad, így még a 60-as évek közepén is – a fakultástól függően – csupán 8-22%-ot tesz ki a cseh nyelvű képzés arányértéke.

Nem csak ez az egyenlőtlenség ad okot további elégedetlenségre, hanem (mint később Csernovicban is) súrlódások kezdődnek a német és cseh diákcsoportok között. Ezek fő forrása a diákegyletek fokozódó politizálódása, etnizálódása a harcos nacionalizmus szellemében. 1866-ban maga a tartományi gyűlés foglal állást a képzés és az egész szervezet teljes, szimmetrikus szétválasztása mellett, amikor is a két fél-intézményt jószerivel egyedül a rektor fogja össze egy személyben. Ezt a lépést egyébként időközben a Politechnikummal is megtették. E radikális változat – a liberális politikai éra vége felé – azonban a német nemzetiségű vezetés és az osztrák hivatalosság erőteljes ellenállásával találja magát szemben. Hosszadalmas kötélhúzás veszi kezdetét, amely megjeleníti a primer politikai síkon is (nem utolsósorban az osztrák–magyar kiegyezés következményeként) a kiéleződő cseh–német nemzeti vita valamennyi aspektusát. Itt szóba sem kerül a német összbirodal-

mi érintkezés nyelvi szerepe. Felébred viszont az öntudatos cseh nemzeti előretöréssel szemben defenzívába szorult csehországi németiség (osztrák identitáson túli) német-öntudata is. Maga a prágai professzori kar egyéni pozícióit is félti a paritásos cseh–német felosztás nyomán várható „szlavizálódástól”, hiszen a hallgatóság mind nagyobb hányada a cseh nép fiából kerül ki. Tizenöt év múltán az uralkodó „salamoni” ítélete értelmében az egyetemet a továbbiakban „annak megfelelően kell átalakítani, hogy egyrészt egy német, másrészt egy cseh egyetemet egyesítsen magában, egyként Károly és Ferdinánd neve alatt”. A rendelet szövege ügyesen megkerüli mind a „felosztás”, mind pedig az „alapítás” szófogalmát, lényegében azonban a képzési rend átfogó nyelvi megkettőzéséről szól – egy épülettömbön belül, két bejáratral. A történelmi struktúrából csak a könyvtár marad meg eredeti mivoltában. Fontos gesztus mégis a németiség felé: a fentiekkel együtt a cseh egyetem végzős hallgatóitól is megkövetelik a német nyelv olyan felsőszintű ismeretét, ami a jelöltet alkalmassá teszi állami szolgálatra. A teológiai kar esetében a szétválasztás majdnem tízéves haladékokat szenved Schwarzenberg prágai érsek, az egyetem korábbi rektora, dékán „jövöltábol”, aki a felosztást hevesen elutasítja. Az új éra a beszámoló, visszaemlékezések tanúsága szerint valami egészen vigasztalan atmoszférát szül a kölcsönös elzárkózással, sőt – különösen német részről – az elfojtással. A korábbi eleven és termékeny együttműködés mind a tanári testületek, mind pedig a hallgatói csoportok között fokozatosan elhal. A német szekcióban utólag is inkább a teljesen különálló cseh egyetem vágyálma lebeg az érdekelték szeme előtt (nem felmérve annak talán még veszélyesebb voltát), ami később cseh oldalon tényleg elő is kerül, de a háborúig a terveknek már nincs kifizetési idejük. Valójában a megosztott Károly–Ferdinánd Egyetem politikai élete sem mentes később a hallgatóság különböző nemzeti és elvi-ideológiai csoportjainak viszálykodásától, amelyek a nagypolitika csatározásaihoz is mind szorosabban kapcsolódnak.

Prága és Csernovic késő-tizenkilencedik századi, huszadik század eleji egyetemi élete az élesedő nemzeti, nemzetiségi törekvések sodrában áll, a fejlődés mozzanatai ilyen szempontból a helyi adottságok számos eltérése mellett is tükröképei egymásnak. Csernovic német egyeteme rövid fennállása alatt, az egymást kölcsönösen kioltó etnopolitikai küzdelmek metszéspontján még elkerüli a nyelvek mentén végbemenő osztódást, ami Prágában – egymagában a cseh nemzeti előretörés nyomán – már a csernovici intézmény korai időszakával párhuzamosan végbemegy. A két folyamat markáns formában mutatja fel egyfelől a német nyelvi offenzíva lehetőségeit, másfelől kényszerű defenzíváját egyetlen hatalmi formáció két különböző régiójában, s egyben e nyelv egyszerre kulturális-integratív és politikai-instrumentális szerepét a közép-kelet-európai térségen belül. Ehhez képest teljesen más történet – nagyjában változatlan nemzetiségi megoszlás mellett – a csernovici egyetem románosítása és a prágai egyetem cseh kisajátítása 1918 után.

Komáromi Sándor

A lengyelországi sztálinizmus

Jarosz, Dariusz: O polskim stalinizmie – polemiczne. = Więź, 2002. 2. no. 101–112. p.

Lengyel divat: az ország 1948 és 1953/54 közötti éveit a totális sztálinizmus időszakának szokták beállítani. Akkoriban – mondják – az ország valamennyi lakosának minimalizálnia kellett saját céljait, miközben „testestől-lelkestől” az állami célok szolgálatába kellett fognia magát. A társadalom elesettsége és gyengesége miatt, a terrornak és a represszióknak kitéve nem tett, nem is tehetett semmit ez ellen.

A szerző hangsúlyozza, hogy egy ilyen beállítás még a harmincas évek Szovjetuniójára nézve sem teljesen igaz, mert a legnagyobb sztálini repressziók idején sem tehetett a kisebbség (a párttagok) mindent a többség (a lakossági tömegekkel) szemben. Számtalan letagadott, a legutóbbi időkig agyonhallgatott példája van annak, hogy a „civil engedetlenség” ebben a demokráciához hozzá nem szokott országban sem volt „túlságosan fehér holló”, sőt a totális állam a terror ellenére meglepően gyenge lábakon állt”.

Hát még Lengyelországban! A parasztokhoz, életvitelükhöz, népi-vallási szokásaikhoz a hatalom annak ellenére sem tudott hozzáférni, hogy közülük az enormis beadási kötelezettségek elmulasztása és a kolhozok elleni tüntetéseik miatt majdnem 600 ezret ítélték börtönbüntetésre. A túlnyomórészt parasztokból megnövekedett munkásosztály (1946-ban 900 ezer, 1955-ben 2 millió 240 ezer) a vegzálások ellenére is megtartotta faluról hozott szokásait (pl. a városi lakásokban is a konyhákban élt, óvta a tiszta szobát, a hagyományos ünnepeken nem ment dolgozni, hanem egyházi szertartásokon vett részt), s nem szakította meg falusi kapcsolatait. Időnként tüntetett is.

Noha az értelmiség behódoltatása kisebb tömegeinél fogva kisebb feladatnak látszott, a filosz és művész intelligencia mégis lépten-nyomon „borsot tört a hatalom orra alá”.

Egyébként a párttagság, különösen az alsó és középszinten dolgozók jelentékeny részével ezekben az években is „össze lehetett kacsintani”. A legkülönfélébb formái voltak annak, hogy a falusi, települési és üzemi pártállami vezetés összejátszott a közemberekkel. Falun pl. látszatkolhozok létesítésével, üzemekben a vallási megszorítások elszabotálásával, általában a felsőbb pártszervek, mint mondták: „Varsó” félrevezetésével.

Arról, hogy ezek az „összekacsintások” valóban közkeletűek voltak, mi sem tanúsodik eklatánsabban, mint az, hogy az államvédelem által bebörtönzöttek között jelentős arányban fordultak elő a párttagok, illetve a párt ifjúsági szervezetének tagjai.

A szerző a következőkkel zárja dolgozatát: „Vajon az elmondottak fényében a lengyelországi sztálinizmus kevésbé kegyetlenné válik-e, mint amilyen a valóságban volt. Ez egyébként nem volt a szerző intenciója. Mindössze azt gondolom, hogy nem szabad belőle abszolút rosszat kreálnunk. Bármennyire is paradox módon hangzik, az irányítók és irányítottak közötti kapcsolatok kölcsönös nyomásgyakorlásokból, engedetlenségekből és kompromisszumokból álltak. Bennük mindkét félnek voltak olyan érvei, amelyeket a másik fél tekintetbe vett. Az a hiedelem, hogy „ők” „velünk”, minthogy államvédelem, katonaság, propagandaapparátus és népgazdaság állt a rendelkezésükre, mindent megtehettek, egyszerűsítés.”

Futala Tibor

Ukránok a lengyel állam történelmében

Serczyk, Władysław: Ukraińcy w dziejach państwa polskiego. = Przegląd Humanistyczny, 44. rok, 2000. 5. no. 17–26. p.

„Ha tisztességesen akarunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a ruszinok és az ukránok milyen szerepet játszottak a lengyel állam életében – írja referált cikkünk neves lengyel szakértője, meg kell értenünk a két hasonló ütemben fejlődő nemzet sok nemzedéken át tartó szomszédságának jelentőségét, és le kell vonnunk ebből a szomszédságból a megfelelő következtetéseket. A kölcsönhatások nemcsak a határ mente lakosainak sajátosságait jellemezték, hanem a két egymás melletti ország uralkodóit is. Esetenként fordított helyzet alakult ki, amikor a szomszédviszály háborúban csúcsosodott ki. Ez – hosszú szá-

zadokra szóló hatást keltve – a XVII. század második felében esett meg, amikor is az ukrán szabadságtörekvések a saját állam létrehozása iránti célkitűzésekkel együtt egyen-súly megszűntével fenyegettek.”

E keretmegállapítás igaz voltát sem a lengyel, sem az ukrán tudományosság nem von-ja kétségbe. Ezen belül azonban a két fél nézetei igencsak különböznek egymástól. En-nek oka az orosz és az ukrán etnikum elválásának más és más időpontra tétele, a kievi Rusz ukrán voltának elismerése, illetve tagadása, az ukránság lengyel államba való tarto-zásának időbeli terjedelme (1340-től 1795-ig vagy 1569-től 1686-ig), az ukrán államiság iránti igény megfogalmazódásának Bogdan Hmelnyicki személyéhez kötődése stb.

Az első világháború befejezését követően önállósodott ukrán állam ellenérdekelt volt az ukrán–lengyel határ megállapításában. Ez a procedúra azzal zárult, hogy Lengyelor-szágnak kb. 4 millió ukrán nemzetiségű állampolgára lett, azaz az ukránok 17%-os része-sedésre tettek szert az összlakosságon belül. Az ukrán–lengyel viszony a határmegál-lapítás miatt – finoman szólva – igencsak hűvös lett, ami akkor is átszűrődött ezen a hatá-ron, amikor Ukrajna – tagköztársaságként – a Szovjetunióhoz csatlakozott (1922 végén).

Akármilyen is volt, akárhogyan is változott időben az „ukrán valóság”, e nemzet naci-onalistái nem tettek le az összes ukrán egy államban való egyesítésének vágyáról, s ezért, amikor Lengyelország 1939-ben megszűnt létezni, majd amikor a németek meghódítot-ták a Szovjetunió nyugati régióit, előbb szovjet, majd német „védnökség” alatt egyaránt Nagy-Ukrajna megszervezésén buzgólkodtak. A vegyes lakosságú területeken a lengye-lek kárára valóságos etnikai tisztogatásokat kezdeményeztek, mégpedig gyakorta a terror eszközeit-módszereit használva. Később a lengyelek se maradtak adósak a revansot ille-tően (Visztula-akció). Az 1944 és 1946 között a Lengyelországban maradt mindössze 200-230 ezer ukrán kényszerrel széttelepítették az ország Németországtól nyert tartomá-nyaiba. Több mint tíz évnél kellett elteltetnie ahhoz, hogy ezek az ukrán töredékek hallat-hassák hangjukat, alapíthassanak kulturális egyesületet, indíthassanak sajtóorgánumat.

Ilyen előzmények után Lengyelország mégis elsőként ismerte el az ismét függetlenné vált ukrán államot. A rettenetes közelmúltra való emlékezés azonban itt is és ott is csak las-san normalizálta a helyzetet, aminek pozitív fejleménye az 1997-ben Kijevben aláírt meg-békélési nyilatkozat lett. Szerzőnk rövid intelmmel zárja fejtegetéseit: „...nem szabad el-feledkezni a felhalmozódott történelmi adottságokról. A történelem ugyanis a jövő építésé-re is szolgálhat, azonban pertraktálása közben felettébb gondosan kell eljárni.”

Futala Tibor

Lengyelországi litván kisebbség 1944 és 1999 között

Lossowski, Piotr: Mniejszość litewska w Polsce 1944–1999. = Przegląd Humanistyczny, 44. rok. 2000. 5. no. 27–40. p.

Lengyelországban jelenleg 15,1 ezer litván él, közel az államhatárhoz, az ún. suwalki há-romszögben. A második világháború előtt többen – 82,3 ezren – voltak, ám a negyvenes évek végén többféle kitelepítési, lakosságcsere-kezdeményezés, illetve kivándorlási trend miatt fogyatkozott meg a számuk.

Annak ellenére, hogy a lengyelországi litvánok „létszámailag” igen kis minoritást tesz-nek ki, szervezetség, identitástudat, jogismeret tekintetében felettébb élenjárók az or-szág kisebbségei között.

Míg a negyvenes évek második felében szülőföldjükön maradásukért, fennmaradásukért kellett küzdeniük, az '50-es évek első felére esik az időközben stabilizálódott lengyelországi létük anyanyelvű intézményekkel – általános iskolákkal, művelődési házakkal, népi együttesekkel – történő „komfortosítása”.

1956 után a körülmények a lengyelországi nemzetiségek, így a litvánok számára is kedvezőbbekké váltak. Ekkor indult el a korábbi nemzetiségi intézmények szinte szüntelen bővítése, amiből a frissen megalakult Litván Társas és Kulturális Egyesület vállalta magára az oroszlanrészt. Megjelent a kezdetben negyedéves, mostanra kéthetes magazinná bővült *Ašura*, a litván nyelvű sajtó első és mindmáig legfontosabb orgánuma. Folytatódott a litván, illetve litván nyelvet is oktató általánosiskola-hálózat bővülése, a művelődési ház- és könyvtárfejlesztés. 1956/57-ben megnyílt a litván líceum.

A szovjet rezsim ellenére is lassan-lassan mód nyílt a határ menti kapcsolatok szervezésére, aminél gyorsabb és szélesebb volt az USA-ban élő litvánokkal való kapcsolatfelvétel. Ez a régi litván elit is nemegyszer bíralt és a lengyel állam által hiába tiltott csomagküldésben csúcsosodott ki.

Az önállóvá vált Litvánia még kedvezőbbé tette a lengyelországi litvánok helyzetét a „nemzeti lét” kérdéseiben. A kapcsolatok akadálytalanná váltak, a litván tv „deszovjetizálódott”, a két állam jószomszédi nyilatkozatot írt alá. Ezzel párhuzamosan Lengyelországban is európaivá fejlődött a nemzetiségi politika, amiről – egyebek mellett – az is tanúskodik, hogy a helyi önkormányzatokban egyre több litván nemzetiségű tagot választanak meg.

Különben a litvánok meglehetősen jól élnek, amiről felmérések tanúskodnak. 80%-uk 80 m²-nél tágasabb házak-lakások tulajdonosa, 11 és 15 hektár közötti termőföldön 10,7, 16 és 20 hektár közöttin, 12, 21 ha fölöttin pedig 15,1%-uk gazdálkodik.

Persze ebben a jelenlegi nagyon kedvező helyzetben is érik a kisebbségi létet csalódások. (Pl. nem sikerült litván jelöltet a Sejmbe juttatniuk, időnként torzszalkodások fordulnak elő az istentiszteleti nyelvek dorgában, a szervezkedési szabadság csorbulása korábbi intézményt fenyeget stb.) Ám a civil kurázi sem hiányzik a lengyelországi litvánok „eszközrendszeréből”. Így pl. komoly tiltakozást váltott ki, hogy az egyik litván településközpontban határőr-laktanya létesüljön, mondván: ezzel a lengyelség javára változik meg a település etnikai összetétele. A külföldi litvánok finanszírozásában 1999-ben felavatott 2,5 ezer m²-es kulturális centrum ezzel szemben a helyi lakosság részéről a gyors és rendezett birtokbavételre és „belakásra” szolgál példaként. Ugyancsak civil kezdeményezés Antanas Baranaska 1857 és 1902 közötti sejni püspök és költő szobrának megalkotása és felállítása (1999. szeptember). Ez egyszersmind üzenet is a lengyen–litván sorsközösség erősítésére a püspök egyik kijelentésére, a „sum gente Lithuanus, natione Polonus”-ra történő emlékeztetéssel.

Futala Tibor

A soknemzetiségű homeli régió az 1920–1930-as években

Picukov, V. P. – Starovojtov, M. I.: Gomel'sina mnogonacional'naâ (20-30-e gody XX veka). Vypusk I. Gomel', Gomel'skij gosudarstvennyj universitet im. F. Skoriny, 1999. 175 p.

A homeli régió (ma Fehéroroszország Homeli területe) a többi fehérorosz vidéknél is bonyolultabb módon került Fehéroroszországhoz. Az 1917. februári oroszországi forradalom után a fehérorosz nemzeti mozgalom célja a területi autonómia megteremtése volt,

amelyet azonban az ideiglenes kormány nem támogatott. A bolsevik hatalomátvétel sem kedvezett a fehér orosz nemzeti törekvéseknek. 1917 decemberében összehívtak egy fehér orosz kongresszust, amelyet ugyan a bolsevikok szétkergettek, de még sikerült megválasztani annak végrehajtó bizottságát, amely később, a februári német előrenyomulást követően, 1918. március 25-én kikiáltotta a Fehérorosz Népköztársaságot. Az első fehér orosz államot Ukrajna támogatta pénzügyileg és diplomáciai síkon, azonban éppen a homeli régió hovatartozása vitát váltott ki a két fiatal állam között.

A németek 1918. március 1-jén foglalták el Homelt. A homeli bolsevikok szervezetét az Ukrán Kommunista Párt alá rendelték. Ez azt jelentette, hogy a központi bolsevik szervek nem tekintették Homelt és a Poleszjét Fehéroroszország szerves részének. A régióra igényt tartott Szovjet-Oroszország, az Ukrán Népköztársaság és a Fehérorosz Népköztársaság is. A németek és az ukránok megegyezése értelmében 1918. február 9-én a fehér orosz Poleszje, március végén a homeli járás is Ukrajna fennhatósága alá került. Kijev parancsnokot nevezett ki Homelbe. Szovjet-Oroszország, noha elismerte az Ukrán Népköztársaságot, a homeli régiót továbbra is saját területének tekintette. 1918. április 19–20-án fehér orosz–ukrán határtárgyalások voltak Kijevben. Mindkét fél ragaszkodott Homelhez, a tárgyalások elakadtak, majd Szkoropadzkij hetman hatalomátvétele után végleg abba maradtak. Május elején megszervezték Ukrajna poleszjei kormányzóságát, amelybe Poleszje fehér orosz része és Homel is beletartozott. A fehér orosz kormány külön megbízottat küldött Homelbe, akit azonban az ukránok letartóztattak. A független Ukrajna bukásával 1919 májusában Szovjet-Oroszországhoz kerültek ezek a területek.

A Fehérorosz Népköztársaság ugyan rövid életű volt, de mégis arra készítette a bolsevikokat, hogy felülvizsgálják a fehér oroszokkal szemben eddig követett politikájukat. Ennek következménye volt az, hogy megkezdődött a fehér orosz államiság kiépítése szovjet kerekben. 1918 végén a helyzet gyökeresen megváltozott, a németek visszavonultak, velük együtt távoztak a Fehérorosz Népköztársaság tisztségviselői is. Sztálin mint nemzetiségi ügyi népbiztos 1918. december 15-én közölte a fehér orosz kommunista vezetőkkel, hogy a fehér oroszokat külön nemzetnek ismerik el, és Fehéroroszországból önálló szovjet köztársaságot szerveznek a grodnói, a minszki, a mogiljovi, a vityebszki és a szmolenszki kormányzóságok területén. 1918. december 30-án a bolsevikok Szmolenszkben határozatot hoztak a Fehérorosz Szovjet Szocialista Köztársaság megalakításáról, amelynek kikiáltására 1919. január 1-jén került sor. 1919. január 16-án azonban a bolsevik párt központi bizottsága úgy döntött, hogy a mogiljovi, a vityebszki és a szmolenszki kormányzóságok területét kivonja Szovjet-Fehéroroszország fennhatósága alól, így Szovjet-Fehéroroszország csak a grodnói és a minszki kormányzóságokra terjedt ki. 1919. január 19-én a Fehérorosz Kommunista (Bolsevik) Párt Központi Bizottsága ülésén A. Ioffe ismertette a három kormányzóság elcsatolásának tervét. A helyi bolsevikok megpróbálták megakadályozni a tervet. Küldöttséget menesztettek Moszkvába, ott azonban Lenin elmagyarázta nekik, hogy „a köztársaság ütközőállam, és csak annyiban van rá szükség, amennyiben más országokkal határos. A mogiljovi, a vityebszki és a szmolenszki kormányzóságok nem határosak más államokkal, ezért ki lehet őket venni onnan”. Szovjet-Oroszország 1919. január 31-én ismerte el az így kialakított Szovjet-Fehéroroszországot, amelynek megalapítását az 1919. február 2–4-i fehér orosz szovjetkongresszuson szentesítették Minszkben. Ezen már február 3-án döntöttek arról is, hogy Fehéroroszország egyesül Litvániaival a lengyelek elleni harc hatékonyságának fokozására. Ez formálisan 1919. február 27-én, a Litván–Fehérorosz Szovjet Szocialista Köztársaság megalapításával történt meg. Ezzel Szovjet-Fehéroroszország jogilag megszűnt. A homeli régió nagyobbik, a mogiljovi kormányzóságba tartozó része Szovjet-Oroszországhoz, kisebbik, a minszki kormányzó-

ságba tartozó része a litván–fehérorosz szovjetköztársasághoz került. 1919. április 26-án a mogiljovi kormányzóság nagyobb részéből, a minszki kormányzóság recsikai és a csernyigovi kormányzóság négy északi járásából megalakult a homeli kormányzóság, amelynek szovjetkongresszusa a Szovjet-Oroszországhoz való tartozás mellett döntött. A lengyel–szovjet háború után 1920. július 31-én másodszor is kikiáltották a Fehérorosz Szovjet Szocialista Köztársaságot, amely kezdetben csupán az egykori minszki kormányzóság 6 járását foglalta magában. Hamarosan felmerült a korábban Szovjet-Oroszországhoz csatolt fehérorosz többségű területeknek az új fehérorosz szovjetköztársasághoz csatolása, ami 1924. március 24-én meg is történt. A nemrég kialakított homeli kormányzóság egy része ekkor Szovjet-Fehéroroszországhoz került. 1926. december 4-én további két járás, a homeli és a recsikai került fehérorosz közigazgatás alá. A közigazgatás többszöri átszervezése után 1938-ban az akkori Szovjet-Fehéroroszországot öt területre (*oblast'*) osztották, ezek egyikeként ekkor jött létre a Homeli terület mint közigazgatási egység.

A homeli régió története során mindig soknemzetiségű volt. A többséget alkotó fehéroroszokon kívül oroszok, ukránok, zsidók, lengyelek, németek, litvánok, lettek, tatárok és más kisebbségek is éltek itt. A nemzetiségek aránya eltért a fehéroroszországi átlagtól. Az 1926. évi szovjet népszámlálás szerint az akkori Fehéroroszországban a fehéroroszok aránya 80,6 százalék volt, a homeli területen azonban csak 68,9 százalék. A homeli régióban az országos átlagnál nagyobb volt az oroszok, az ukránok és a németek aránya, míg kisebb a fehéroroszoké, a letteké, a litvánoké és a tatároké.

Az orosz lakosság magas aránya egyrészt objektív okokkal magyarázható (keleten a terület a kompakt orosz lakosú területtel érintkezik), másrészt a statisztikát torzítja az a tény, hogy a terület 1926. évi Fehéroroszországhoz csatolása előtt aktív propaganda folyt amellett, hogy a régió Oroszország része maradjon. Mivel a fehérorosz nemzeti tudat a falusi lakosság körében még nem szilárdult meg, e propaganda hatására sokan orosznak vallották magukat. A fehéroroszok aránya keletről nyugat felé haladva nőtt a lakosságon belül.

Torzítanak a statisztikák a lengyelek esetében is. A sokszor már csak fehéroroszul beszélő kisnemesi származású katolikusok lengyelnek vallották magukat, tehát a vallás erősebb jellemzője volt identitásuknak, mint a nyelv. Az 1920. évi szovjet–lengyel háború idején sok lengyelt kitelepítettek a frontzónából, ezért az itteni lengyelek még sokáig nem merték magukat lengyelnek vallani. A később is feszült lengyel–szovjet viszony nem kedvezett az objektivitásnak ezen a téren.

A homeli régió és egész Fehéroroszország legnagyobb kisebbsége a zsidó volt. Az orosz birodalmi viszonyok örökségeként a zsidó lakosság a városokban és a kisvárosokban koncentrálódott. Az 1926. évi népszámlálás szerint Homelben a lakosság 35,5 százalékát tették ki, Recsicában az arányuk 44,6 százalék, Mozirban pedig 61,3 százalék volt. Voltak kisvárosok, ahol a zsidó lakosság aránya a 90 százalékot is meghaladta (Scsedrin – 91,1 %, Poddobrzanka – 92,4 %).

A fehéroroszok és a lengyelek zömmel falun éltek, és földműveléssel foglalkoztak. A homeli régióban élt még mintegy 4 ezer német is, szintén főleg földművesek. Ezek a szomszédos Volhíniából (Ukrajna) telepedtek ide át a XX. század elején. A mintegy 900 lett és 850 litván között fele-fele arányban voltak városlakók és földművesek is. Ez utóbbiak a XIX. század második felében kerültek ide, amikor a Baltikumban nehéz volt földhöz jutni.* A narovljai járásban csehek is éltek, mintegy 50 család, akiket a XX. század elején egy Anzelmov nevű földbirtokos mint béreseket telepített itt le.

A nemzetiségi sokféleséget a helyi szovjetek is tükrözték. Az 1927. évi szovjet-fehérorosz alkotmány értelmében nemzetiségi szovjetek alakulhattak ott, ahol a helységben többségben volt valamely nemzetiség. 1929-ben 72 ilyen nemzetiségi szovjet volt a köztársaságban, ezek többsége a homeli régióban működött.

1934-től kezdve ezek a helyi nemzetiségi szovjeteket fokozatosan elsorvasztják. például 1934-ben a köztársaságban 40 lengyel nemzetiségi szovjet volt, 1935-ben 34, 1936-ban 29, 1937-ben 19, 1938-ban pedig már egyetlen egy sem. Az 1930-as évek végére a többi nemzetiségi közigazgatási egységet is felszámolták.

A hivatalos nemzetiségi politika a Szovjetunióban mindig a pártpolitikától függött, és azzal együtt gyakran éles fordulatokat vett. A homeli régiónak Szovjet-Fehéroroszországhoz való csatolása (1926) idején még a nemzetiségi kérdés demokratikus kezelése volt napirenden, az 1927. évi alkotmány garantálta a kisebbségek jogait. 1929-ben azonban már változott a helyzet, felismerték, hogy „a nemzetiségek bolsevizálása” nehézségekbe ütközik. A kollektivizálással már nem volt összeegyeztethető a nemzetiségi jogok biztosítása, mert a nemzeti közösségeket a magasabb politikai szempontok érdekében szét kellett verni.

Zoltán András

Emigráns orosz diplomaták 1917 októbere és 1924 között

Kononova, M.: Russkie diplomaty v éмиграции. = Meždunarodnaâ žizn', 2000. 2. no. 67–78. p.

Az októberi forradalom győzelmét követően a cári, illetve az időleges kormányt szolgáló orosz külképviseletek tagjai emigránsok lettek. Eközben a testület közös elhatározása volt: az antibolsevizmus térhódításának támogatása érdekében fenn kell tartani és működtetni az addigi diplomáciai hálózatot.

A fennmaradással kapcsolatosan az volt a legfontosabb kérdés: de miből? A képviseltek szokásos (három hónapra szóló) ellátmánya utolsó alkalommal a forradalom előtt kis idővel érkezett meg a címzetekhez az orosz külügyminisztériumból. Rajta kívül az egyes követségek és konzulátusok csupán az általuk kezelt (esetenként, pl. a konzulátusoknál: általuk gyarapított) ún. kincstári vagyonokra támaszkodhattak, amelyek különböző eredetű (pl. hadianyagok vásárlásából visszamaradt, illetve a fogadó ország támogatásából akumulálódó) és megjelenési formájú (készpénz, értékpapírok, nemes fémek) fizetőeszközökből kerekedtek ki.

A legfontosabb külképviseleteken szinte csillagászati értéket képviseltek ezek az eszközök. A legértékesebb „kincstárral” a washingtoni követség rendelkezett, de a párizsi, londoni és tokiói követség sem nagyon maradt el ettől. Míg a washingtoni és a tokiói „kincstárral” a követség úgy élt, ahogyan jónak látta, addig a párizsit Oroszország szövetségesei zárolták, és csak 1919-ben oldották fel a zárlatot. Londonban egyenesen M. M. Litvinov népbiztos kérésére foganatosított ilyen kifizetési zárlatot a Bank of England, de ahhoz már nem járult hozzá, hogy a bolsevikok költhessenek ebből a keretből. Az októberi forradalmat követő idők zűrzavarai és bizonytalanságai, illetve néhány diplomata „enyves keze” miatt a washingtoni, illetve némely más olyan követségen és konzulátuson, ahol nem következett be keretek zárolása, hatalmas – s itt hadd éljen a referáló modern pesti szlenggel – „lenyúlások” mentek végbe. A legnagyobbak egyikét B. A. Bahmetev washingtoni követ produkálta, aki 56–58 millió dollárt utaltatott át saját bankszámlájára. Eb-

ből ugyan csak 13 milliót használt fel saját céljaira, s a többiből az emigráns diplomáciát támogatta, cselekedete sem erkölcsösnek, sem hazafiasnak nem tekinthető. Nem hiába elégtelték meg ténykedéseit A. I. Denikin generális körei, sőt az USA külügyi testületei is. 1922-ben ezért nyugdíjba kellett mennie. A másik kirívó eset A. I. Serbatskij, hajdani uruguayi–paraguayi–chilei nagykövete volt, aki azt mondta, hogy szívesen elszámol párizsi dorbézolásainak kincstárból fizetett horribilis költségeivel, amennyiben „saját dolgairól” Bahmetev is megteszi ezt.

Az ugyancsak hatalmas összegekkel diszponáló tokiói követ, V. N. Krupenskij – a diplomaták túlnyomó többségével megegyezően – viszont ellenállt az efféle elherdálási csábításoknak és kísérleteknek.

A kincstári vagyonok sorsának követését és rendezését bonyolulttá, egyenesen lehetetlenné tette a polgárháború során kialakult képlékeny helyzet, az A. V. Kolčak és A. I. Denikin által létrehozott oroszországi hatalmi szervek jó szándékú, de kényszerűen hamar abbamaradt többféle próbálkozása is.

A polgárháború befejezése után az antibolsevista propaganda folytatásának emigráns hívei belátták: tevékenységük oroszországi támogatására többé nem számíthatnak, s így meg kell elégedniük az egyes képviselvek kincstári vagyonának maradékaiból finanszírozható tevékenységekkel. Ekkor K. E. von Zamen, V. A. Maklakov és az orosz politikai delegáció (ez a párizsi békekonferencia munkájába kapcsolódott be) szorgoskodása folytán fokozatosan felszámolták a kincstári keretek hasznosításának akadályait. Különösen Maklakov kezelte igen precízen a kincstári pénzek felhasználását. 1924-ben Franciaország és Nagy-Britannia egyaránt elismerte a szovjet államot. E. V. Šablin, a cári Oroszország utolsó londoni követe házat vásárolt, ám annak nagy részét „orosz házként” engedte át társadalmi és kulturális fóruma gyanánt az angliai orosz kolóniának.

A referált szerző a következőképpen summázza tanulmányának legfontosabb mondanivalóját: „... az 1917 októberétől 1924-ig eltelt hosszú hat év alatt a patriotizmussal áthatott orosz diplomaták igyekeztek az őket akkreditáló országokban hozzájárulni az oroszországi képviselő fennmaradásához. Amennyire képességeik megengedték, védtek és gyámoltították külföldre kényszerült sorstársaikat is.”

Futala Tibor

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

11. évfolyam 3. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Szarka László*, *Bruhács János*, *Doncsev Tosó*, *Péntek János*, *Gyurcsik Iván*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Zoltán utca 14. Telefon: 282-2250 Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Számítógépes előkészítés: *Biczó Krisztina*. Tördelő: *Korpás István*. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Üri u. 53. fsz. 47. Telefon/fax: 212-9527 A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár 1940 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD+12 USD (postaköltség tengerentúlra), illetve +8 USD (postaköltség Európába). Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118–10025640 számláján. Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: <http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás>

HU ISSN 1215–2684

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és az Illyés Közalapítvány támogatja.



Válogatásunk kiadványai

Asian Survey (USA)
Contemporary Review (Anglia)
Le Courier des pays de l'Est (Franciaország)
Current History (USA)
Défense nationale (Franciaország)
Dilemmas of Transition (USA)
Der Donauraum (Ausztria)
Duklâ (Szlovákia)
Europa hat Zukunft (Németország)
Foreign Affairs (USA)
Gomel'shina mnogonacional'naâ (Fehéroroszország)
Híd (Jugoszlávia)
The incremental making of new members (Magyarország)
International Politics (Hollandia)
Internationale Politik (Németország)
Irodalmi Szemle (Szlovákia)
Język a tożsamość na pograniczu kultur (Lengyelország)

Journal of Southern Europe and the Balkans (Anglia)
Literaturnâ kul'tura belorusov Podlâs'â XV–XIX vv. (Fehéroroszország)
Meždunarodnaâ žizn' (Oroszország)
Nacyânal'nyâ pytannâ (Fehéroroszország)
Problèmes politiques et sociaux (Franciaország)
Przegląd Humanistyczny (Lengyelország)
Slavica az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban (Magyarország)
Slovenské pohl'ady (Szlovákia)
Slovenský národopis (Szlovákia)
Südosteuropa (Németország)
Ukraďis'kij ěstoričnij žurnal (Ukrajna)
Die Welt der Slaven (Németország)
Więź (Lengyelország)
Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung (Németország)